

sociologický časopis

4

ROČNÍK 21

1985

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Sociologické výzkumy a řízení pracovních kolektivů v SSSR ● Systém sociálních indikátorů socialistického způsobu života — cíle, zásady a zkušenosti z jeho vytváření a použití ● Změny ve způsobu využití ča-

su obyvatel ČSSR v letech 1961—1980 ● K některým sociologickým aspektům rozvodovosti v Sovětském svazu ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический
журнал

Sociological
Review

Sociologische
Zeitschrift

Revue
de Sociologie

4

Obsah č. 4/1985

STATI

- Kohout J.: Sociologické výzkumy a řízení pracovních kolektivů v SSSR 349
 Berger H. — Priller E.: Systém sociálních indikátorů socialistického způsobu života — cíle, zásady a zkušenosti z jeho vytváření a použití 362
 Vítečková J.: Změny ve způsobu využití času obyvatel ČSSR v letech 1961–1980 372
 Haderka J.: K některým sociologickým aspektům rozvodovosti v Sovětském svazu 392

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Illner M. — Linhart J. — Tuček M. — Vodáková A.: Metodické pojetí výzkumu „Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984“ a zkušenosti z etapy sběru dat 403

RECENZE

- Dvořák J.: J. Buriánek, Systémová sociologie? Předpoklady, problémy, perspektivy 419
 Slepíčka A.: T. I. Zaslavskaja — I. B. Mučnik a kol., Socialno-demografičeskoe razvitiye sela; Regionalnyj analiz 421
 Lesný I.: 26. ročník Demografie 423

ZPRÁVY A INFORMACE

- Duffková J.: Poznámky k analýze významu a tematického zaměření diplomových prací studentů na katedře marxisticko-leninské sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy 425
 Tomek I.: Mezinárodní sympozium „Soziologie und Frieden“ 429
 Pernica V.: Celostátní konference „Automatizované systémy řízení a prognózování sociálních procesů — ASR/PROG 84“ 432
 Řehák J.: Seminář „Současný stav a vývoj programů pro společenské vědy“ 436
 Růžička R.: Zasedání pracovní skupiny „Zkušenosti výzkumu sociálních procesů“ 3. problémové komise mnohostranné spolupráce akademiků věd socialistických zemí 439
 Komárková J.: Komunita v minulosti, přítomnosti a budoucnosti 439

Vedoucí redaktor:
 prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
 Výkonná redaktorka:
 dr. Eva Bártová, CSc.
 Redakční rada:
 doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
 doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
 dr. Vladimír Dubský, CSc.
 dr. Jiří Dvořák, CSc.
 dr. Pavel Dvořák
 doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
 prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
 ing. Ivan Hálek, CSc.
 doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
 doc. dr. František Charvát, DrSc.
 doc. dr. Karel Kára, CSc.
 člen korespondent Jaroslav Kohout
 dr. ing. František Kutta, DrSc.
 dr. Jiří Linhart
 dr. Antonín Matějovský, CSc.
 dr. Přemysl Maydl, CSc.
 doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
 doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.
 Věra Urbanová, CSc.
 prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
 prof. ing. František Zich, CSc.
 Adresa: Praha 1, Jilská 1;
 tel.: 24 93 91–5; 1. 331, 333

Sociologické výzkumy a řízení pracovních kolektivů v SSSR

JAROSLAV KOHOUT
Vysoká škola ekonomická,
Praha

Přijetí zákona o pracovních kolektivech v SSSR v roce 1983 bylo jednak vyvrcholením vývojové etapy, v níž poprvé v dějinách mohl být pracovní kolektiv v sovětské společnosti — jako nejrozvinutější v rámci socialistického společenství — postaven do role řídicího subjektu, jednak počátkem další etapy, která klade před praxi řízení i před společenské vědy řadu nových otázek. Stále více platí slova akademika Petrovského, že „vytvoření marxistické teorie kolektivu je novým úkolem marxistické společenskovědní fronty. Zájem o kolektiv projevuje celý komplex společenských věd: filozofie, sociologie, pedagogika atd.“ [Psychologičeskaja 1979].

V posledních letech byla v SSSR publikována řada prací, které budují širší teoretický základ sociálního řízení, tedy také řízení pracovního kolektivu. V roce 1981 vyšla práce Ž. T. Toščenska *Social'noje planirovanije v SSSR* (Moskva, Politizdat), v roce 1982 to byly kolektivní práce *Naučno-techničeskaja revolucija kak social'nyj proces* (Moskva, Nauka) nebo publikace vydaná jako rukověť řídicího pracovníka s názvem *Čelověk, proizvodstvo, upravlenije* (Lenizdat) a u téhož nakladatelství *Promyšlennaja social'naja psihologija a Teoria ličnosti*.

Základní význam a vysokou aktuálnost mají díla akademika G. E. Glezermana *Roždenije novogo čelověka. Problemy formirovanija ličnosti pri socializmu* (Moskva, Politizdat) a akademika A. V. Petrovského *Ličnost. Dejatel'nost. Kollektiv* (Moskva, Politizdat).

Ekonomicky orientovaná je kolektivní práce *Social'nyje problemy v perspektivnom planirovaniji* (Moskva, Ekonomika) a dále práce M. T. Sarkisjana *Ličnyje potrebnosti i praktika social'nogo vosproizvodstva* (Jerevan, Ajastan).

V roce 1983 vyšla zajímavá kniha V. A. Malceva *Sorevnovanije i ličnost. Opyt sociologičeskogo analiza* (Moskva, Mysl) a v roce 1984 publikace A. M. Omarova *Rukovoditeľ. Razmyšlenija o stile upravlenija*. (Moskva, Politizdat).

V posledních letech byly ovšem vydány i práce, které se orientují na teorii pracovního kolektivu přímo, a to z pozic různých vědních disciplín. Jsou to například *Sociologie socialistického výrobního kolektivu* (Moskva, Mysl 1982), publikace *Sociálně psychologické klima kolektivu*, jejímž autorem je B. D. Parygin (Leningrad, Lenizdat 1981), známá práce akademika A. V. Petrovského *Psychologičeskaja teorija kollektiva* (Moskva, Pedagogika 1979), která se zabývá psychologickými a pedagogickými aspekty působení kolektivu aj. Existují desítky statí rozvíjejících teoretické otázky brigádních forem organizace práce, ekonomických studií o odměňování kolektivní práce atd.

Na tomto úsilí má významný podíl i sociologická fronta. Vedle teoretických prací a studií provádějí sovětští sociologové řadu konkrétních sociologických průzkumů, orientovaných na různé stránky života pracovních kolektivů, na získání nejnovějších informací o dynamice pracovních kolektivů, na zkoumání reakce členů pracovních kolektivů na různé rozhodovací akty a opatření. Cílem tohoto úsilí je obstarat podklady pro zkvalitnění řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech.

Tato orientace sociologických výzkumů — totiž orientace na aktuální problémy praxe a zejména řízení ekonomiky — má zde ostatně již svoji tradici. Rozbor konkrétních sociologických výzkumů realizovaných v letech 1970—1973 například ukázal, že 22 % bylo orientováno na problémy práce, 14 % na mládež, 10,5 % bylo věnováno rozvoji osobnosti a kolektivu, 9,5 % rodině, 9 % formování sociálních potřeb, 7,5 % efektivnosti ideologické práce, 6 % otázkám sociálního plánování, 4,5 % sociální struktuře a migraci, 4 % způsobu života, 4 % městu, 4 % volnému času, 3,5 % masové komunikaci, 1 % prognózování. (1)

Jak je tedy zřejmé, téměř 40 % všech výzkumů bylo orientováno na problémy práce, kolektivů a osobnosti a jejich řízení a plánování.

Sovětští sociologové průběžně hodnotí svou práci, a to nejen kvantitativně, ale především kvalitativně. A neváhají podrobit kritice i řadu problémů a nedostatků, které se při realizaci výzkumů a hlavně při aplikaci výsledků v praxi projevily. Tak se například ukazuje, že je stále značný časový odstup mezi výzkumem a uplatněním jeho závěrů v praxi. 54 % výzkumů trvalo více než 1 rok, průměrně 2 roky uplynuly od jejich ukončení a publikaci výsledků. Teprve potom lze předpokládat postupné zavádění výsledků v širším měřítku (tedy ne pouze ve zkoumaném podniku) do praxe. Urychlení tohoto procesu přispívají vědecko-praktické konference na závěr výzkumu.

Jiným problémem, na nějž sovětští sociologové upozorňují, je opakovatelnost výzkumů, tedy žádoucí ověření jevu výzkumem prováděným stejnou metodou po pěti nebo deseti letech. Takový výzkum může mimořádně přesně zachytit dynamiku jevu v tomtéž podniku, ověřit účinnost přijatých opatření, umožnit zvýšení úrovně řízení pracovního kolektivu. Těchto výzkumů je ovšem dosud jen málo vzhledem k značné náročnosti, také však nedostatečné koncepčnosti zakládání prvotních výzkumů, někdy i pro změnu výzkumných týmů apod.

Jinou kritickou poznámku věnují sovětští sociologové samoučelnosti výzkumů, představujících někdy jen osobní zájem jednotlivců či výzkumných pracovišť.

Naopak obecně přijatou zásadou je v sovětské sociologii socio-technické vyústění výzkumů. Formulace realizovaných závěrů je považována za zcela samozřejmou „závěrečnou etapu konkrétních výzkumů“. (2) V tomto přístupu k praxi je zásadní rozdíl mezi marxistickou a buržoazní sociologií. Buržoazní sociologie se programově vzdaluje realitě třídního boje a dodnes houževnatě aplikuje tuto třídní pozici vědce, stojícího nad praxí politiky, jak ji výslovně formuloval například Max Weber. Je si vědoma, že tím prakticky slouží buržoazii. V rovině praktického řízení, například v praxi podnikových sociologů na Západě, dochází ovšem uplatňováním tohoto principu k řadě až kuriózních situací. (3)

Nelze zakrývat, že ani v našich podmínkách není realizace zásady, že výzkumník musí chápat praktické vyústění jako součást své výzkumné práce,

(1) Viz Sociologičeskije issledovanija 1982, č. 1, s. 131.

(2) Viz Sociologičeskije issledovanija 1982, č. 4, s. 58.

(3) Autor těchto řádek se na světovém sociologickém kongresu v Torontě v r. 1974 zúčastnil diskusního večera mladých kanadských sociologů, kteří si mezi sebe pozvali silně pravicově orientovaného francouzského sociologa A. Touraina. Ten ve svém vystoupení jednoznačně a nekompromisně plaidoval pro nezáúčastněnou pozici sociologa, který se nesmí „snižovat“ jako vědec k řešení každodenních a často konfliktních problémů praxe. Na tomto místě zdvihl ruku mladý absolvent university, který právě nastoupil do místa podnikového sociologa, a položil mu zcela prostou otázku: „A co když nás potom zaměstnavatel nebude platit?!“ A. Touraine nebyl s to odpovédět a přešel k dalším dotazům.

zcela bez problémů. Tak například sovětští sociologové upozorňují, že zatímco metodice výzkumů se věnuje soustavná pozornost, metodice aplikace poznatků výzkumu do praxe naopak minimální.

Diskutovanou otázkou je například problém, kdo má zavádět nové poznatky z výzkumů do praxe. Je zřejmé, že sociolog nemá obvykle ani pravomoc, ani přímé zkušenosti s řídicí prací. Zde se pak objevuje krátké spojení, formulované jako požadavek, aby závěry sociologického výzkumu realizoval řídicí pracovník (ředitel podniku, předseda JZD, vedoucí provozu, mistr apod.), zatímco sociolog je zodpovědný jen za formulaci v praxi realizovatelných závěrů.

Ani takovéto chápání úlohy sociologa-výzkumníka a jeho vztahu k praktické realizaci poznatků z výzkumu se však nepovažuje za správné. Nezbytná je co nejužší spolupráce sociologa s řídicím pracovníkem jak při koncipování výzkumu, tak i při aplikaci výsledků výzkumu v praxi. Jinak se mohou projevit různé bariéry v cyklu věda — výzkum — užití.

Stává se například, že předběžná kvalifikace řídicích pracovníků je převážně technická a jazyk sociologických výzkumných zpráv je jim málo srozumitelný, někdy dokonce zbytečně „odbornický“. V takové situaci — i při subjektivním zájmu řídicího pracovníka o výzkumy sociologického typu a jejich uplatnění v praxi řízení pracovních kolektivů — je toto uplatnění sotva možné. Někdy však je subjektivní zájem řídicího pracovníka malý. V obou případech je úsilí sociologa nejen o seriózní úroveň výzkumu, o formulaci věcných a realizovatelných závěrů, ale ve stejné míře i o konečnou realizaci výsledků výzkumu v praxi a v životě pracovních kolektivů často jednou z podmínek kvality realizace.

V této souvislosti není bez zajímavosti, že již v roce 1981 zavedl časopis *Sociologičeskije issledovanija* stálou rubriku *Sociologická služba*, v níž zveřejňuje úvahy, teoretická zobecnění i praktické zkušenosti podnikových sociologů, zejména z realizace konkrétních výzkumů a zavádění nových poznatků do praxe řízení pracovních kolektivů [Čičilimov 1982: 127]. V jedné úvaze v této rubrice je možno číst i takovouto zkušenost: „Nikoli podnik má dozrát k sociologii, ale naopak“ [Čičilimov 1982: 134].

Tam, kde není vlastní podnikový sociolog nebo jde-li o úkoly většího rozsahu, uplatňuje se v sovětských podnicích již od prvních kroků sociálního plánování osvědčená (Leningrad, Svetlana 1963) metoda spolupráce Akademie věd a univerzit či vysokých škol s řídicím štábem podniku. Tak například v roce 1981 uzavřely smlouvu Akademie národního hospodářství při Radě ministrů a známý Volžský automobilový závod s cílem zpracovat program zdokonalení řízení sociálních procesů v tomto podnikovém kolektivu. Součástí projektu byl i výzkum řízení sociálních procesů v primárních kolektivech — v brigádách. Realizoval se za pomoci podnikových sociologů a jeho výsledky zveřejnila v květnu 1982 prakticko-teoretická konference. Jedním z hledisek výzkumu bylo zvýšit metody zapojení pracovních kolektivů do řízení. Zajímavá byla i zjištění vztahu podnik — komunita: zaměstnanci tvoří 80 % obyvatel města Togliatti. Výzkum se dále zabýval procesy adaptace mladých pracovníků a úlohou mistra v tomto procesu, brigádní formou organizace práce aj. Zajímavý názor byl vysloven na konferenci představiteli stranické organizace podniku: Zatímco technicky je v tomto moderním podniku promyšlen už každý pohyb, v řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech jsou i zásadní problémy řešeny často živelně. Proto byl formulován požadavek, aby byly přesně stanoveny úkoly ředitelů, provozních vedoucích i mistrů v oblasti sociálního řízení.

* * *

Jeden z procesů, jemuž se v SSSR věnuje mnohem větší pozornost než u nás, je socialistické soutěžení. Je známo, že o využití a zneužití onoho již Marxem v *Kapitálu* vzpomenutého „animal spirit“, který vyvolává vzájemná kooperace lidí, usilují dodnes stále rafinovanějšími metodami podnikatelé na Západě. Firmy inspirují zakládání nejrůznějších kroužků, měří a vyhodnocují jejich iniciativu, návrhy, výkony, podněcují „soutěžení“, které ovšem ve výrobně vztahových podmínkách kapitalismu je vlastně rivalitou, podněcovanou v podstatě proti zájmům těch, které se podařilo k „soutěžení“ získat, a naopak ve prospěch zisků soukromého vlastníka.

Sovětské práce analyzují aktivitu člověka a ukazují, že i socialistické soutěžení vychází ze zcela přirozených projevů aktivity subjektu a dává pracovníkovi možnost seberealizace. Za socialismu však jsou zásadně odlišné podmínky, v nichž soutěžení probíhá a jsou i zásadně odlišné cíle, k nimž směřuje. Socialistické soutěžení nesměruje proti těm, s nimiž se výkony srovnávají. Jde naopak o plnění společných úkolů, o směřování ke stejnému cíli, a proto imanentní součástí soutěžení je i vzájemná pomoc — tedy postoj nemyslitelný v podmínkách soukromovlastnické rivality.

Teoretici zabývající se socialistickým soutěžením ukazují i na další rovinu, kterou buržoazní autoři nejsou s to pochopit: totiž na dialektiku organizace a iniciativy. Zejména v psychologických pracích se na Západě objevují argumenty, že vstup organizačních opatření do subtilní sféry subjektu znamená vlastně likvidaci vnitřních podnětů, narušení motivace, podlomení právě toho nejcennějšího: vlastní aktivity a iniciativy subjektu. Někteří se vyjadřují kriticky k samotnému názvu Leninova zásadního článku *Jak organizovat soutěžení*. Zdá se jim, že jedno druhé vylučuje.

Lenin ovšem velmi dobře pochopil dialektiku iniciativy a organizace v socialistických podmínkách. Zde přece nejde o aktivitu individuálního subjektu, nýbrž o politiku, o iniciativu pracujících. V podmínkách individuálních akcí a obecné neorganizované anarchie je nemyslitelná jakákoli cílevědomá masová aktivita, kterou naopak správně organizované soutěžení optimálně umožňuje.

Lenin ovšem zároveň neustále zdůrazňoval, že musí jít o vědecké, a nikoli byrokratické organizování. Že soutěžící musí být přesně informováni o cílech a podmínkách, motivováni k jejich splnění, že musí existovat přesná evidence a kontrola výsledků, veřejná informovanost, aby se všichni soutěžící mohli přesvědčit o reálných výsledcích i svém podílu na nich. Teprve potom může soutěžení získat a trvale zaujmout nejširší masy pracujících, může se stát cestou ke všestrannému rozvoji iniciativy lidu, může se stát metodou výchovy, přispět k tomu, aby se každý stal hospodářem na svém pracovišti, aby se reálně podílel na řízení.

Od počátku sovětské moci Lenin označoval byrokratismus a formalismus za největší překážky rozvoje socialistického soutěžení. Byrokrat rovněž organizuje soutěžení, avšak nevědecky a bez zájmu o skutečné výsledky. Přistupuje k této živé iniciativě lidí jako k jednomu z úkolů, někdy dokonce tak, že dá najevo, jak ho tento úkol zdržuje od jiných. Oč méně ho zajímá obsah a cíle soutěžení, o to více sleduje formu: kdy, kde, kolik lidí se akce zúčastnilo. zda existovala prezenční listina, jak je napsáno hlášení apod. Lenin nazýval takovéto řízení a organizování soutěžení bezduchým a nejednou ukazoval, že pracující nejen pro soutěž neziskává, mnohdy je však přímo odradí. Byrokratická organizace soutěžení přináší více škody než užítu, často demotivuje soutěžící a znesnadňuje rozvinutí soutěže na novém, vyšším stupni.

Sovětští sociologové podrobili zkoumání již tuto základní rovinu: Jaké jsou důvody soutěžení? Výzkumy prokázaly tři hlavní skupiny:

ideové, projevující se v tom, že si soutěžící uvědomují společenskou hodnotu svého pracovního úsilí, svou občanskou povinnost, vlastenectví, snahu být lidem prospěšný;

sociogenní (tj. vznikající ze sociálních potřeb), spjaté s potřebou veřejného uznání kvalit člověka;

hmotné, spojené s tím, že se v procesu soutěžení uspokojují určité hmotné potřeby (vyšší životní úroveň, získání hmotných statků — poukaz na rekreaci, hodnotný dárek apod.).

Průzkumy dále prokázaly, že se objevovaly chyby v objektivnosti hodnocení, které bylo prováděno jen vedoucími, bez účasti soutěžících, také forma vyhodnocování neodpovídala významu věci, což vše oslabovalo stimulaci soutěžících. Boj proti formálnosti zahrnuje i znáročnění závazků. Jestliže je zapojení jen jmenovité (soutěží každý, avšak zapojením jen do zcela běžných a nenáročných úkolů), tu je nasnadě formální přístup k soutěžení. Úkoly musí být stanoveny náročně, musí být mobilizující. I v tomto směru odkrývají sociologické výzkumy značné rezervy. Zatímco se například 90 % dotázaných dělníků v Bereznickém kombinátu na výrobu titanu a hořčíku považuje za účastníky soutěžení, individuální závazky má pouze 79 % a za náročné považuje své závazky jen třetina dělníků. Podobná situace byla zjištěna i ve sdruženích Uralkalij a Běloruskalij. Ve sdružení Běloruskalij se pokládá za účastníky soutěže 95 % pracovníků, avšak osobní závazky má jen 66 % a za náročné je označuje pouze 43 %.

V. A. Malcev ve své práci *Soutěžení a osobnost* (Zkušenosti ze sociologické analýzy), jejíž překlad chystá nakladatelství Práce pro rok 1986, uvádí zajímavou tabulku (tab. 1) o výzkumu názoru dělníků na vliv soutěžení na seberealizaci člověka.

Tabulka 1. Názory dělníků na vliv soutěžení na seberealizaci osobnosti*)
(v procentech dotázaných; uvádělo se několik variant odpovědí)

Ukazatel seberealizace	Bereznický závod na výrobu du- šikatých hnojiv	Ufské sdružení Chimprom	Šterlita- macké sdružení Kaustik	Průměrné % ze tří- podniku
Soutěžení:				
pomáhá dosáhnout vysokých ukazatelů v práci, lépe využívat pracovní dobu	38,7	47,4	40,6	42,7
vede k uplatňování optimálních postu- pů, k stálému zlepšování kvality vý- robků	30,8	29,9	33,8	31,5
nutí prohlubovat znalosti, zdokonalovat dovednosti	19,9	19,4	21,6	20,2
aktivizuje výměnu pokrokových zkuše- ností, osvojování přidružených profesí	13,3	15,1	10,6	13,1
přispívá ke zlepšovatelskému a vynále- zeckému	10,5	11,8	9,5	10,6
ukazuje	41,8	37,5	32,5	36,9
rozvíjí smysl pro přátelství, pro pomoc druhým	27,1	25,7	22,8	25,1
rozvíjí smysl pro společnou práci	16,7	14,9	15,1	15,5
pomáhá ke spravedlivému ohodnocení práce	8,8	6,7	5,2	6,5
přispívá ke kulturnějšímu využívání vol- ného času	5,0	6,7	4,9	5,6
nepronáší nic	7,5	9,3	9,4	8,9

*) Pramen: V. A. Malcev *Sorevnovanije i ličnost*. Moskva, Mysl 1983, s. 69.

Nejvyšší procento odpovědí se týká práce a svědčí o tom, že zaujímá vysoké místo ve škále hodnot respondentů. Odpovědi zároveň potvrzují vysoký ekonomický význam soutěžení, neboť se týkají plnění strategické linie strany orientované na efektivnost a kvalitu. Významné je i vysoké procento odpovědí poukazujících na význam soutěžení pro upevňování pracovní kázně.

Jednou z metod, která významně bojuje proti formálnosti v přijímání závazků, je praxe jejich obhajoby. Při obhajobě se dělníkovi (kolektivu) připomínají konkrétní sféry činnosti, kde by mohl využít rezerv, které se dosud nepromítají do závazku. Obhajoba umožňuje každý závazek společensky ohodnotit a zjistit, do jaké míry pracovník chápe úkoly kolektivu a jak je odhodlán aktivně pomáhat je řešit. Obhajoba také optimálně spojuje osobní zájmy se společenskými, čímž přispívá k maximální seberealizaci osobnosti a k dalšímu formování životního postoje pracovníka.

* * *

Pro řízení pracovního kolektivu mají význam zjištění o vlivu sociálního klimatu na sociální procesy v pracovním kolektivu (mobilita, konfliktnost, tvořivé myšlení, rozvoj iniciativy apod.) a také o síle veřejného mínění v kolektivu. Tento jev už systematicky studoval A. S. Makarenko, který například prokázal, že kritika v kolektivu je významným nástrojem zasahujícím nejen kritizovaného, ale týkajícím se i kritizujícího (je známo, že vhodnou, ale náročnou kritikou vedoucí upevňuje autoritu, nevhodnou, nespravedlivou, hystericky provedenou kritikou ji oslabuje). V neposlední řadě ovlivňuje kritika i celé sociální klima v pracovním kolektivu, tedy chování a myšlení každého (to jest i nekritizovaného) člena kolektivu. Tady je zřejmá sociálně preventivní funkce kritiky.

Sovětští sociologové věnují velkou pozornost rovněž metodám kritiky jako faktoru vytváření pozitivního sociálního klimatu v pracovních kolektivech. Tak v moskevském závodě na výrobu pneumatik například 45 % dotázaných vypovědělo, že přijdou-li na některé přestupky, nehlásí je vedoucímu kolektivu, 33 % neupozorní na tento přestupek ani provinilce samého. Aktivně na uvedené nedostatky reaguje relativně málo pracovníků: 13,5 % projedná věc s vedoucím kolektivu, 8,3 % vystupuje kriticky na schůzi, popřípadě s notickou v novinách, 23,1 % připomíná chybu viníkům.

Příčin, proč je procento případů správně uplatňované kritiky poměrně nízké, je celá řada: od falešné solidarity přes obavy z konfliktů v kolektivu až po případy potlačování kritiky a snahy postihnout kritizujícího. Uvedená zjištění vedou k formulaci praktických kroků (vedoucími pracovníky, stranickou organizací) ke zlepšení podmínek pro otevřenou kritiku. Organizování výzkumů tohoto typu již samo o sobě svědčí o odhodlání nekompromisně řešit problémy spojené s uplatňováním kritiky.

Jaký vliv má veřejné mínění kolektivu na jednotlivé členy, ukázal například průzkum v Tulské oblasti: zatímco každý desátý ze sta pracovníků, kteří se dopustili nějakého přestupku, považuje za nejtěžší postih odklad v přidělení bytu, 17 % převedení na méně placenou práci a 15 % odnětí prémie, pak 40 % vidí nejhorší trest v tom, že se bude jejich proviněním zabývat kolektiv. V jednom výrobním sdružení na Urale označilo 41,5 % respondentů projednávání případu porušení kázně na schůzi brigády za velmi účinnou výchovnou metodu a pouze 9,2 % se přiklání k disciplinárnímu postihu [Malcev 1983: 139].

Sociální klima v sovětských podnicích bylo v posledních letech zkoumáno z různých hledisek. V jednom průzkumu (více než 2000 respondentů-dělníků,

techniků i administrativních pracovníků) se například ukázala vazba mezi objektivními podmínkami práce a sociálním klimatem v pracovních kolektivech. 35 % respondentů uvádělo, že napjaté vztahy na pracovišti vznikají již proto, že dochází k nerovnoměrnému rozdělení materiálu, 30 % uvádělo chyby v organizaci práce (nerovnoměrné zatížení jednotlivých pracovníků), 24 % vyvozovalo negativní sociální klima především z nespravedlivého ohodnocení pracovních výsledků, 20 % z nízké kultury jednání řídicích pracovníků, jejich náladovosti, 12 % charakterizovalo tento negativní faktor přímo jako neschopnost jednat s lidmi.

Tím se potvrzuje mimořádný vliv vedoucího pracovníka na vytváření sociálního klimatu a dokumentuje správnost teze, která se často formuluje ve stranických analýzách řídicí práce: řídicí pracovník je vždy politickým pracovníkem, který bezprostředně ovlivňuje myšlení a jednání sociálních celků. Jeho rozhodovací akty, avšak i způsob jednání, představují vždy politikum, ať si to on sám uvědomuje či nikoli.

Tyto vazby mezi jednáním vedoucího a postoji členů kolektivu prokázal uvedený průzkum i v jiné rovině. Na pracovištích, kde se vedoucí zajímá o práci členů pracovního kolektivu, kde se s ním mohou radit i o svých osobních záležitostech, se ukázal i významně vyšší údaj o spokojenosti s prací. Jde o to, že dobré sociální klima, v němž jednání vedoucího představuje tak významný faktor, ovlivňuje příznivé postoje pracovníků i k řadě dalších podnikových i celospolečenských otázek, například vztah k podniku a k řízení národního hospodářství, vztah k autoritě, poměr k výzvám vyšších složek k socialistickému soutěžení apod. Naopak, při negativním jednání vedoucího, a tedy i horším sociálním klimatu, se zvyšuje četnost údajů o interpersonálních konfliktech, flukтуаčních tendencích apod.

V této souvislosti vystupuje do popředí i význam tradice v kolektivu. Tradice představuje společnou „paměť“ kolektivu a může významně upevňovat jeho celkovou integritu i stabilitu jeho jednotlivých členů. Zejména pozitivní může být vliv tradice na nové a mladé pracovníky, pokud je obecně známo, že kolektiv, do něhož přicházejí, dokázal v minulosti dosáhnout mimořádných výkonů, překonat mimořádné překážky, vyniknout v celopodnikovém, nebo dokonce celospolečenském rozměru.

Výzkum, který byl věnován otázkám vlivu tradice na vývoj pracovního kolektivu v sovětských podnicích (4) předně prokázal, že pozitivní tradice v pracovních kolektivech žijí především ve stranickém, odborovém a komso-molském jádru kolektivu. Nejméně silně působily u zaměstnanců, jejichž stáž v podniku nepřesahovala tři roky. Respondenti si tradice spojovali nejčastěji s konkrétními událostmi v kolektivu, například s předáním významné věci některým členům, s rozloučením s pracovníkem při odchodu do důchodu apod. Ukázalo se, že takové události mají značnou schopnost proniknout do vědomí a paměti všech členů kolektivu a ovlivnit vývoj osobnosti pracovníků. Dále je zřejmé, že tradice má vazbu nejen na racionální, ale také na emocionální stránky osobnosti. Nelze ovšem přehlédnout, že ve vědomí lidí se spojuje s konkrétními činy a jednotlivými událostmi i osobnostmi, že s ní nelze pracovat jako s abstraktním pojmem. Je zde nebezpečí, že členové kolektivu by mohli považovat obecné řeči o tradici a jejím významu za frázi.

Jak je známo, kapitalistické firmy věnovaly již od dob aplikace metod „human relations“ značnou pozornost upevňování vztahu pracovníků ke „své firmě“. V soukromovlastnických výrobních vztazích obsahuje toto heslo vnitřní faleš, protože firma nepatří pracujícím a iluze o příslušnosti k ní jsou přesně

(4) Viz blíže [Sosunova 1983 : 111].

kalkulovány jako jeden z nástrojů stírajících třídní ostří ve vztazích kapitalista-proletář. Proto jsou za pomoci sociálních psychologů dodnes promyšlena hesla — a nutno přiznat, že leckdy účinná — pěstující hrdost na „naši firmu“ (např. my Fordovci!), proto se vydávají odznaky, které nosí poslíček i generální ředitel, proto se pořádají sportovní utkání, sjednocující všechny zaměstnance pod barvami klubu firmy, vydávají se časopisy plné usměvavých tváří „našich spokojených zaměstnanců“, proto se konají tradiční plesy, na nichž hraje „naš orchestr“ atd. atd.

Jestliže v socialistickém podniku patří výrobní prostředky všem zaměstnancům, neznamená to, že lze podléhat teorii o živelném působení ekonomiky na vědomí lidí a očekávat, že tento fakt celospolečenského vlastnictví samočinně vypěstuje například v mladé generaci jen a pouze pozitivní vztah k práci, k výrobním prostředkům, ke skutečně našemu podniku. Tento vztah je samozřejmě žádoucí a má i velmi praktické důsledky. Je tedy třeba o něj usilovat, bojovat, vytvářet podmínky pro to, aby se každý — a mladý člověk především — stal „hospodářem na svém pracovišti“ (A. Zápotocký). A právě v těchto souvislostech vystupuje význam takové sociální kategorie, jakou je tradice pracovního kolektivu. I v podmínkách socialistických podniků je tedy třeba intenzivněji než je tomu dosud, upevňovat vztah pracovníků ke svému podniku, vychovávat k hrdosti na podnikové tradice, vytvářet hluboký vnitřní vztah ke svému kolektivu neboť jen takovýto vztah je sociální bází i pro překonání těžkých až krizových situací v kolektivu, jestliže jednou nastanou. V opačném případě se kolektiv může rozpadnout. Tento význam tradic v životě pracovních kolektivů je v sovětské sociologii široce uznáván a je mu věnována pozornost jak v teoreticko-výzkumné rovině, tak i v řídicí a organizační práci.

* * *

V řízení pracovních kolektivů má přirozeně zásadní význam organizace práce. Vědecká organizace mnohonásobně zvyšuje síly kolektivu. Při dezorganizaci, živelném a individuálním snažení dochází naopak k plýtvání silami jednotlivců i celého kolektivu, nelze očekávat efektivní a kvalitní výstupy v ekonomickém smyslu a jsou nasnadě i deviace v sociální rovině. Proto sovětská sociologové věnují rostoucí pozornost výzkumům brigádních forem organizace práce, i když jde o tematiku stojící na pomezí ekonomie, sociologie, sociální psychologie i teorie řízení.

Zatímco však ekonomické analýzy si všimají především systému odměňování při brigádních formách organizace práce, teorie řízení si všímá nového postavení mistra a jeho vztahu k radě brigády a sociální psychologie vlivu těchto změn na sociální klima v brigádě, sociologové orientují své výzkumy například na vliv brigádních forem organizace na průběh některých významných sociálních procesů v pracovních kolektivech.

Významnou pomoc praxi představoval výzkum optimálních podmínek zavedení brigádních forem organizace práce, který realizovala Dněpropetrovská státní univerzita ve spolupráci s podnikovými sociology Dněpropetrovské oblasti. Výzkum zahrnul 1210 dělníků, 515 inženýrů a přes 200 administrativních pracovníků.

Respondenti zkoumaného souboru zdůrazňovali předně význam vytvoření rady brigády a výběr vedoucího, který je zvolen. Mnohem méně si uvědomovali nutnost přebudování systému plánování, bez něhož je zavedení brigádní formy organizace práce nereálné. Plán totiž musí vytvořit podmínky v rámci makrosféry (např. odběratelsko-dodavatelské vztahy), které si brigáda sama není s to zajistit (např. zvýšený přísun surovin při zvýšeném výkonu brigády).

Dále respondenti pozitivně oceňovali rozšíření práv kolektivu. Méně jasná byla jejich představa o úloze mistra, když nyní nikoli on, nýbrž rada brigády rozhoduje řadu závažných otázek (stanovení výdělků). Jestliže se vedoucí snaží uplatňovat svou dosavadní sociální pozici a není s to změnit sociální roli ve shodě s novými podmínkami, působí jeho zásahy jako silně rušivé. V takovém případě nejde jen o jednotlivý konflikt, ale dochází k nedůvěře k principům, na nichž stojí brigádní forma organizace práce.

Zajímavé bylo zjištění, že v prvních fázích zavádění této nové formy jsou nejdůležitější organizační problémy, proto jsou zde také aktuální sociologické výzkumy (organizace veřejného mínění). V průběhu prvního roku realizace však vystoupí do popředí ekonomické otázky a v dalším období sociálně psychologické.

V tomto i dalším výzkumu se potvrdilo, že zavedení brigádních forem organizace práce vedlo v relativně krátké době ke snížení potenciální fluktuace, pokud byla motivovaná negativními interpersonálními vztahy. Dále se ukázala značná ochota pracovníků podrobit se rekvalifikaci. Jen 9 % členů pracovních kolektivů, v nichž se měla zavádět brigádní forma organizace práce, se rozhodlo přejít z těchto pracovních kolektivů do jiných podniků.

Velmi pozitivní je také zjištění, že při brigádní formě organizace práce mohou členové kolektivů v mnohem vyšší míře využívat svých znalostí a schopností. Naprostá většina respondentů dále uvádí, že tato forma je objektivním základem pro neformální rozvoj iniciativy členů kolektivu a vede i ke zlepšení kvality výrobků. Proto například ve výzkumu realizovaném v Moldavii v roce 1982, pouze 5 % respondentů (z 1200 zkoumaných) tuto formu z různých důvodů odmítalo. Převažující pozitiva — i při poměrně krátké době uplatňování brigádních forem organizace práce v pracovních kolektivech v Moldavském kraji — jsou patrná z tabulky 2.

Tabulka 2. Uspokojení v práci*)

Uspokojení	V brigádách	Při individuální práci
perspektivami růstu kvalifikace	33 %	9 %
obsahem práce	36 %	24 %
organizací práce	36 %	26 %
vztahy v kolektivu	54 %	48 %
vztahy k vedoucím	43 %	36 %

*) Pramen: E. J. Chriščev *Socialno-ekonomičeskaja efektivnost brigadnoj formy organizacii*. Sociologičeskije issledovanija 1984, č. 3, s. 58.

* * *

I když v jedné stati není možné podat výčet všech teoretických prací a seznámit s výsledky veškerých sociologických výzkumů realizovaných sovětskou sociologickou frontou od roku 1980, přece snad uvedené publikace, empirická zjištění i studie o soudobých sociálních procesech v pracovních kolektivech sovětských podniků dávají možnost k určitým obecným metodologickým úvahám aktuálním i v našich podmínkách při řešení problémů pracovních kolektivů a jejich řízení v sedmé a při přípravě osmé pětiletky v ČSSR.

Za jeden z nejvýznamnějších závěrů sovětských prací lze považovat zřejmé to, že bude objektivně nutné orientovat sociologickou frontu i v této oblasti

na hlubší poznání sociálních procesů v socialistických podnicích (sociální procesy v pracovních kolektivech, sociální klima v brigádách apod.) To ovšem neznamená příklon k plochému empirismu. Je třeba proniknout pod povrch jevů, zjistit zákonitosti ovládající vývoj jednotlivých jevů a procesů — neulpět tedy na sociografické rovině, deskripci, průzkumnictví, anketářství, na sčítání kladných či záporných odpovědí — znamená to být nikoli sociografem, nýbrž sociologem.

Další důležitou zkušeností sovětských sociologů je programová orientace na sociotechnické vyústění výzkumné práce. Právě na základě teoretického proniknutí k podstatě jevů a procesů je třeba usilovat o formulace ve smyslu Marxových tezí o Feubachovi, neboť nejde jen o výklad sociální reality, nýbrž o její cílevědomou změnu. Prakticky to znamená směřovat k formulaci prognóz, k formulaci námětů pro decizní sféru, k formulaci schůdných řešení. Tento postulát dnes platí pro všechny společenské vědy, tedy — a zřejmě především — i pro ekonomii a sociologii.

Pro sociologii jsou v tomto smyslu zvlášť významné úvahy marxistických filozofů a sociologů o empirické práci: jde totiž o to, aby se na jedné straně nevytvářely obavy realizovat konkrétní empirické průzkumy, avšak na druhé se neupadalo do pozitivisticko-empiristických naivit o „vědě“ jako průzkumem zjištěných „faktech“.

Jak je zřejmé ze zkušeností sovětských sociologů, realizace této dialektiky poznávání empirického materiálu a teoretického pronikání k příčinám, ke kořenům jevů a procesů, představuje obtížnou cestu seriózních sociálních analýz a prognóz.

Je přirozené, že bez bezprostředního pozorování, bez anketního šetření, shromažďování základního materiálu není možné dospět k přesnému poznání současných sociálních procesů. To je však pouze první a elementární stupeň poznání. Běžně se uznává, že mají-li se za sociálními fakty odhalit hlubinné procesy a zákonitosti, je nutno spojit empirický výzkum s teoretickým výkladem smyslu získaného faktického materiálu, pojímat empirické a teoretické v dialektické jednotě.

„V československé marxisticko-leninské sociologii se nám zatím příliš nedaří naplnit dialektiku empirického a teoretického v jednotě jejich vzájemného působení. Příčinou je zejména málo příznivý stav v rozpracování teoreticko-metodologické problematiky marxistické sociologie, intenzivní, někdy až živelný rozvoj oborových sociologických disciplín, tendence podceňovat marxistickou filozofii a nahrazovat ji metodami speciálních věd...“

Příliš málo jsme se zatím věnovali tak významnému článku sociologické teorie, jaký představují oborové sociologické disciplíny, s jejichž existencí se někteří soudruzi nemohou, i když jde o nejfrekventovanější oblast sociologické práce, stále jaksí smířit. Málo autorů se věnuje soustavné kritice buržoazní sociologické produkce apod.“ [Rychtařík 1982: 577].

Z hlediska oborových sociologií a jejich žádoucího rozvoje lze zas konstatovat požadavek, aby například základní kategorie, avšak i metodologie, byly rozpracovány v potřebném stupni a v předstihu obecnou sociologií a filozofií. Jak víme, zdaleka tomu tak není. Tak například na počátku rozvoje teorie a praxe sociálního plánování v ČSSR se museli pracovníci oborových sociologických disciplín sami pokusit nejdříve formulovat takové základní pojmy, jako jsou „sociální analýza“, „sociální prognóza“, „sociální proces“, „sociální řízení“ atd.

Vývoj filozofie a sociologie v Sovětském svazu je průraznější. V diskusích je věnována pozornost otázkám podstaty sociální formy pohybu hmoty, dia-

lektice výrobních sil a výrobních vztahů, růstu úlohy a konkrétně historické determinaci společenského subjektu, pochopení filozofické podstaty působení vědeckotechnického pokroku v současném třídně rozděleném světě, marxisticko-leninskému osvětlení kategorie společenské činnosti, konkrétní podobě různých typů rozporů apod.

Proto lze právem ocenit *Zprávu o aktuálních úkolech historického materialismu v ČSSR*, vypracovanou kolektivem předních československých filozofů a sociologů v roce 1983, v níž autoři hodnotili efektivnost práce v historickém materialismu podle toho, jak přispívají:

1. k objasňování filozofických aspektů současných problémů výstavby socialismu a úkolů revolučního hnutí v současném třídně rozděleném světě,
2. k přípravě teoretických podkladů pro rozhodování stranických a státních orgánů a k řízení společenských procesů na všech jeho stupních,
3. k utváření vědecky založeného vědomí širokých lidových vrstev, k pochopení souvislosti mezi bytím a vědomím, k rozvíjení třídně politické a pracovní aktivity a k zušlechťování potřeb a činnosti lidí ve směru ideálu všestranného rozvoje osobnosti všech členů společnosti,
4. ke zdokonalení teoretické a kategoriální vybavenosti vlastního oboru a k účinnému zvyšování metodologické báze konkrétních věd, zejména věd společenských.

A za stejně významné — shodně se sovětskými zkušenostmi — považujeme ty formulace ve *Zprávě*, které konstatují, že „nelze vystačit s nářkem nad nesporně existujícími pozitivistickými tendencemi v našem sociologickém výzkumnictví, nýbrž daleko spíše je třeba postavit si některé otázky týkající se bílých míst, která na tomto poli musíme vyplnit, aby bylo možno účinněji překonávat různé podoby empirismu, fetišizace ankety, fenomenologie, pragmatismu, sociologického „účtnictví“ apod. Jak například rozvinout teoretické aktivity na rozpracování kategorií historického materialismu tak, aby mohly lépe než dosud sloužit při operacionalizaci pro potřeby sociologických výzkumů? Jak vyplnit mezeru mezi příliš obecnými úvahami z oblasti historického materialismu a příliš parciálním přístupem odvětvových sociologických výzkumů? Jak se dopracovat plodných zprostředkování mezi historickým materialismem a sociologií tam, kde dnes u nás povětšinou vcelku chybí potřebná komunikace? Jak podnítit pracovníky v oblasti historického materialismu k tomu, aby si osvojili v duchu pracovních metod Marxe, Engelse a Lenina smysl pro teoretické uchopení empirických faktů, schopnost dešifrovat mluvu čísel a v neposlední řadě Marxem požadovanou schopnost analyzovat společnost — obrazně řečeno — „metodou chemika“? A to vše bez redukcionismu a nejen v deklarativně-slovních syntézách a quasi-teoretických frázích, nýbrž v podobě historikomaterialisticky založených sociologických výzkumů konkrétních fenoménů s cílem získání relevantních informací pro praktickou společenskou změnu v duchu politiky komunistické strany“ [Zpráva 1983]. V tomto smyslu je přínosem celá diskuse o historickém materialismu, která proběhla v roce 1984 na stránkách Filozofického časopisu.

* * *

Bylo již řečeno, že přijetí zákona o pracovních kolektivech znamená určitý mezník, vyvrcholení jedné etapy v teorii i praxi řízení pracovních kolektivů a vstup do další, nové etapy. J. Andropov označil jeho přijetí právem za „akt velkého politického významu“ a zařadil je do celkového procesu dalšího prohlubování demokracie: „Vezměme například způsob, jak jsou posuzována usnesení o významných otázkách života státu a společnosti. Je možno tento způsob

dále demokratizovat, mám na mysli ještě širší diskusi o návrzích takových usnesení v pracovních kolektivech... Nepomohlo by přiblížit činnost stranických a státních orgánů potřebám a zájmům lidu, kdyby tato práce měla veřejný charakter a vedoucí pracovníci pravidelně skládali účty obyvatelstvu?“ (5)

Samo přijetí zákona o pracovních kolektivech je významným indikátorem tohoto procesu. Všelidové diskuse k němu se zúčastnilo 110 miliónů lidí a na základě jejich připomínek bylo upřesněno, doplněno nebo pozměněno 21 z původních 23 článků tohoto zákona.

Zákon vstoupil v platnost 1. srpna 1983. Zároveň bylo přijato usnesení ÚV KSSS a Všesvazové ústřední rady sovětských odborů *O upevňování pracovní disciplíny*. Oba tyto dokumenty přísně respektují normy mezinárodního práva a konvencí Mezinárodní organizace práce. Jejich cílem je zajistit intenzifikační procesy v národním hospodářství, stimulovat kvalitní vysoce produktivní práci, iniciativu a podnikavost a vytvořit podmínky pro urychlené zavádění poznatků vědy a techniky do praxe.

Sovětské orgány nemíní tolerovat stav, kdy „hospodář, který se rozhodl ‚riskovat‘ a zavedl do výroby novou technologii, použil nebo vyrobil nové zařízení, je často v nevýhodě, zatímco ten, kdo se vyhýbá novinkám, nic neztratí“. (6) Na základě nově přijatých dokumentů je nyní výrazně zvýhodňován každý pracovník, který společenskému pokroku angažovaně přispívá, a postižován ten, který tento pokrok svým lajdáctvím, fluktuací, absentérstvím apod. brzdí a poškozuje. Prakticky tedy to znamená, že vynikající pracovník a novátor bude nejen platem a prémiei hodnocen tak, aby netrpěl dosavadním rovnostářstvím, bude mu však i přednostně přidělen byt, léčebný pobyt v lázních, poukaz na rekreaci aj. Naproti tomu absentérovi se každý neomluvený den strhne z dovolené (při zaručeném limitu 14 dnů dovolené), při rozvázání pracovního poměru pro lajdáctví mu budou i na novém pracovišti ještě půl roku kráceny prémie. Protože se lajdáctví, jak je známo, často odráží v nekvalitních výrobcích, zmetcích, poškození strojů apod., ponese viník hmotnou spoluzodpovědnost srážkami až do výše jedné třetiny platu měsíčně. Jestliže tyto škody způsobí pod vlivem alkoholu, celá věc se předá soudu. Už příchod do zaměstnání v podnapilém stavu či požívání alkoholických nápojů v zaměstnání jsou kvalifikovány jako dostatečný důvod k rozvázání pracovního poměru. Přitom zákony a usnesení znemožňují i kalkulace s flukтуаčními výhodami, kdy pracovník propuštěný z jednoho pracoviště si dlouho vybíral, až konečně našel i lépe placené místo jinde. Vedle již vzpomenutého krácení prémie na novém pracovišti je zároveň stanovena povinnost nastoupit do nového místa nejdéle do 3 týdnů, má-li být zachován nárok na důchod.

Teoretické poznatky tak nabývají konkrétních organizačních forem. Zjištění o hmotné zainteresovanosti, brigádních formách organizace práce, stylu řízení pracovních kolektivů umožňují optimalizovat i jednání řídicích subjektů v tom rámci, které celospolečensky vytváří zákon o pracovních kolektivech. Sociologická fronta může jak svými teoretickými studiemi, tak empirickými výzkumy zjišťovat realizaci zákona v konkrétních podmínkách podniků a napomáhat k tomu, aby se stal stále účinnějším instrumentem řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech.

* * *

(5) Projev generálního tajemníka ÚV KSSS J. Andropova, Rudé právo 16. 6. 1983, s. 6.

(6) Projev generálního tajemníka ÚV KSSS J. Andropova, Rudé právo 16. 6. 1983, s. 6.

Literatura

- Cičilimov, V. V.: *Podnikový sociolog v systému řízení pracovního kolektivu*. Sociologické issledovanija 1982, č. 4, s. 127.
- Chriščev, E. J.: *Sociál'no-ekonomičeskaja effektivnost brigadnoj formy organizacii*. Sociologičeskije issledovanija 1984, č. 3, s. 58.
- Malcev, V. A.: *Sorevnovanije i ličnosť*. Moskva, Mysl 1983, s. 69.
- Psychologičeskaja teorija kollektiva*. Moskva, Pedagogika 1979.
- Rychtařík, K.: *K principu jednoty empirického a sociologického*. Sociologický časopis 1982, č. 6, s. 577.
- Sosunova, I. A.: *O formování pracovních tradic kolektivu průmyslového podniku*. Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 4, s. 111.
- Zpráva a aktuálních úkolech historického materialismu v ČSSR*. Filozofický časopis 1983, č. 3.

Резюме

Я. Когоут: Социологические исследования и управление трудовыми коллективами в СССР

Автор показывает, что принятие закона о трудовых коллективах стало кульминацией одного этапа в развитии теории и практики управления трудовыми коллективами и началом нового этапа.

Советские социологи в настоящее время ориентируют свои исследования на ряд важных социальных процессов, протекающих в трудовых коллективах, наряду с систематическим развитием теоретической работы. Так например, они изучают оптимальные условия развития социалистического соревнования и его барьеры. Ряд исследований касается социального климата, включая роль руководящего работника. Интересными являются исследования места и роли традиции в трудовом коллективе.

В заключение автор задумывается над тем, каким образом теория и практика управления трудовыми коллективами в советских предприятиях могут и должны содействовать ориентации социологической работы в нашей стране; он положительно оценивает, в частности, дискуссию об историческом материализме в Философском журнале ЧСАН

Summary

J. Kohout: Sociological Research and Working-collectives Control in the USSR

The enactment of the law on working collectives is shown to be the culmination of one and the beginning of a new stage in the development of both theory and practice of the control of working collectives.

Besides systematically developing their theoretical work, contemporary soviet sociologists orientate their research to a number of relevant social processes taking place in working collectives. Thus, for instance, they are concerned with examining optimal conditions of the development of socialist competition and its barriers. In a number of research, attention was paid to the social climate, including the role of the leading worker. Also researches into the position and role of tradition in the working collective were interesting.

In conclusion, ways are considered in which both the theory and the practice of working-collectives control in soviet enterprises could and should inspire the orientation of sociological work in this country; in particular, the discussion about historical materialism in the Philosophical Review of the Czechoslovak Academy of Sciences is positively evaluated.

**Systém sociálních indikátorů
socialistického způsobu života
— cíle, zásady a zkušenosti z jeho vytváření
a použití**

**HORST BERGER
ECKHARD PRILLER**
Berlín

Další prosazování hlavních rozvojových cílů, spojujících úkoly hospodářské a sociální politiky za podmínek a požadavků vytváření rozvinuté socialistické společnosti v osmdesátých letech, klade nové nároky na řízení a plánování sociálního rozvoje v NDR. Vytvoření národohospodářsky orientovaného systému sociálních indikátorů, jenž by přispěl k dalšímu zdokonalování praxe sociálního řízení a plánování, je tudíž úkolem, který byl zvlášť zdůrazněn v ústředním plánu výzkumu marxisticko-leninských společenských věd NDR v letech 1981—1985. Z hlediska tohoto cíle je třeba metodiku systému sociálních indikátorů socialistického způsobu života, kterou vypracovala výzkumná skupina pro metodologii Ústavu pro sociologii a sociální politiku AV NDR, považovat za nástroj rozšiřující a prohlubující poznatky o jednotě a diferencovanosti socialistického způsobu života [Berger et al. 1983]. Odhalování příčin, podmínek a hnacích sil dalšího společenského rozvoje má přispět k rozpracování základů řízení a plánování sociálních procesů v zájmu uskutečňování jednoty hospodářské a sociální politiky.

Sociální indikátory jako nástroj řízení a plánování sociálních procesů

Na rozdíl od všeobecného pojmu indikátor jde u pojmu „sociální indikátor“ o zobrazení komplexních sociálních jevů, popřípadě procesů, a to pomocí určitého počtu údajů ve formě ukazatelů, indexů, měrných hodnot, popřípadě znaků. Sociální indikátory mohou svoji funkci zobrazování komplexních sociálních jevů (např. socialistického způsobu života) plnit většinou jen v určitém systému, protože je třeba zobrazovat společnost (popřípadě sféry a oblasti společnosti) v její různorodosti, rozmanitosti, strukturovanosti, dynamice, funkci a vývoji.

Funkce sociálních indikátorů, popřípadě systému sociálních indikátorů, vyplývá ze specifických cílů. Všeobecně je lze označit jako nástroje, jejichž funkce spočívá v charakterizaci sociálních jevů, struktur, vztahů, funkčních mechanismů a procesů, a to pokud jde o podstatné znaky, podmínky působení, příčiny, stupeň vývoje, působnost a následky. Vzhledem k tomu, že jejich využití a uplatnění se dotýká nejen vědecké analýzy, ale i řízení, plánování a kontroly sociálních procesů, mohou plnit analytické, normativní, stimulační, kontrolní a prognostické úkoly. (1)

Pracovně lze toto všeobecné vymezení funkce indikátorů vztáhnout, nikoli však bez výhrady, na určitý soubor, popřípadě systém sociálních indikátorů.

Je zřejmé, že požadavky na systémy indikátorů pro analýzu, řízení a plánování sociálních procesů jsou rozdílné. Analýzy jsou nutné předstupně řídicího rozhodování a plánování, vyžadují rozmanitější, konkrétnější a často též podrobnější informace. Potřeba informací pro řízení sociálních procesů, přesněji

(1) Podrobně se o částečně ještě otevřené diskusi k pojmu a různým funkcím sociálních indikátorů pojednává v publikaci [Illner, Foret 1980].

pro řídicí rozhodování, je specifikována podle úkolů a společenských funkcí, a proto je nutně menší než pro vědeckou analýzu sociálních procesů.

Podobně to platí i pro plánování sociálních procesů. Analýza je nutným předstupněm řízení a plánování procesů, vyžaduje tudíž rozsáhlejší systém indikátorů. Pro řízení a plánování jsou nutné agregované informace, popřípadě ukazatele, které se odvozují z analytických informací (ukazatelů). Kromě toho je jak pro řízení, tak pro plánování relevantní určitá rozlišovací úroveň a určitý časový prostor. Řídicí mechanismus i plánovací mechanismus proto determinují rozsah a charakter systému indikátorů.

Dále je třeba přihlížet k tomu, že pro dlouhodobé plánování, nebo dokonce prognózy, platí, že jsou více poznamenány cílovou a problémovou orientací než pětileté nebo roční plánování, které je v principu dáno ukazateli. Protože se systémy sociálních indikátorů více orientují na dlouhodobé sociální procesy, obsahují nutně i sociální cíle, normativy a úkoly verbální povahy.

Obsahová a metodologická východiska pro vývoj systému sociálních indikátorů socialistického způsobu života

Užitečnost a možnost praktického uplatnění systému sociálních indikátorů jsou v rozhodné míře dány jeho obsahovými cíli a východisky. Základem systému sociálních indikátorů, o němž se v tomto článku hovoří, je pojetí způsobu života jako sociálního procesu. Další vývoj socialistického způsobu života je základním úkolem socialistické sociální politiky. Pro vývoj ekonomických a sociálních poměrů mají stále větší význam znalosti vzájemných dialektických vztahů mezi vývojem sociální struktury a socialistického způsobu života, stejně jako jejich ovládání pomocí řízení a plánování. Jde o to analyzovat základní procesy utváření rozvinuté socialistické společnosti, odhalovat sociální faktory ekonomického růstu, a tím vytvářet další předpoklady pro formování podstatných stránek společenského reprodukčního procesu.

V kontextu dalšího cílevědomého zvyšování úrovně řízení a plánování socialistického způsobu života má zvláštní význam podrobná analýza jeho vývoje. Při této analýze je třeba vycházet z cílových kritérií, jak vyplývají z jednoty hospodářské a sociální politiky. K cílovým kritériím patří zvětšování ekonomické a sociální účinnosti vědeckotechnického pokroku, zabezpečování a postupné zlepšování materiální a kulturní životní úrovně, spojování růstu výroby se zlepšováním pracovních a životních podmínek, podpora procesu sblížování tříd a vrstev zmenšováním podstatných sociálních rozdílů při soustavném prosazování výkonového principu, rozlišování společenských aktivit a přiměřené utváření sociálních vztahů a rozvoje osobnosti jako prvků sociálního potenciálu stoupající produktivity národního hospodářství. Patří sem dále spravedlivé uspokojování potřeb z hlediska naléhavosti a kvality na základě stále stoupající produktivity práce a důsledné využívání společenské pracovní kapacity. Tato cílová kritéria lze dále diferencovat v závislosti na úrovni řízení a plánování, na cyklu řídicího a plánovacího procesu a na konkrétních objektech řízení a plánování.

Hlavním předpokladem dalšího zvyšování vlivu sociální politiky na utváření socialistického způsobu života je nepřetržitá a kvalifikovaná kontrola jejich výsledků pomocí statistických výpočtů, šetření a analýz. Zjišťování efektivnosti sociálně politických opatření při zdokonalování socialistického způsobu života je nedílnou částí praktické sociální politiky. Nejsou však dosud k dispozici vyhovující metody a prostředky. Pro zjišťování účinnosti sociální politiky lze nyní v podstatě využít rodinných účtů, šetření příjmů a sociální statistiky. Další vhodné údaje jsou roztroušeny v jednotlivých statistických

rozborech a výsledcích empirických sociologických výzkumů, které se týkají různých dílčích aspektů způsobu života.

Aplikaci analytické funkce sociálních indikátorů lze prokázat diferencovaně působení sociálně politické sféry na sociální aktivitu, tvořivost, utváření vědomí atd. Toto poznání vytváří základ pro další kvalifikaci řídicích a plánovacích aktivit směřujících k rozvoji socialistického způsobu života. Jde o ještě hlubší teoretické uchopení vztahu mezi hospodářským růstem, sociální politikou a socialistickým způsobem života a jeho promítnutí do řídicí a plánovací praxe. Z analýzy uvedeného vztahu vyplývají diferencované sociální předpoklady hospodářské činnosti, jež umožňují zvýraznit socialistický způsob života v dialektice jeho jednoty a rozdílnosti a spojuvat společenské požadavky se zájmy sociálních vrstev a skupin i s individuálními zájmy. Na druhé straně analýza tohoto vztahu dovoluje zdůvodnit i možnosti sociálně politických opatření, jak pro ně vytváří prostor hospodářská síla socialistického státu. Pro plánování způsobu života poskytuje nyní v NDR nejprůzračnější předpoklady národohospodářské plánování životní úrovně. Vyplývá to jak z prosazování již známých principů plánování způsobu života, tak z existence systému ukazatelů plánování životní úrovně.

Stanovení cílů při zpracování systému sociálních indikátorů socialistického způsobu života v NDR spočívá tedy především v přípravě analytického nástroje, který slouží ke kvalifikovanému zobrazení způsobu života v rámci plánování životní úrovně. Kvalitativně nové aspekty tohoto úkolu vyplývají především z následujícího:

1. Současné metody a nástroje pro postižení způsobu života jsou příliš málo zaměřeny na komplexnost sociálně ekonomických souvislostí, tj. na celistvost sociálních jevů. Pomocí systému sociálních indikátorů způsobu života lze přihlížet k těm faktorům, které se v současné době při plánování životní úrovně ještě nebraly v úvahu, anebo braly jen nepřímě, které je však nutné bezpodmínečně integrovat. U těchto faktorů jde o to, jak odrážejí charakteristiky komplexů potřeb, jež bude třeba vyjádřit jako podstatnou úroveň systému. Postupně se tedy překoná dosavadní stav systému ukazatelů životních podmínek v současné plánovací metodologii NDR, kde silně převažují údaje týkající se materiálních životních podmínek nad údaji týkajícími se podmínek nemateriálních. Dále by se na základě complexity sledovaných sociálních procesů mělo podařit do systému sociálních indikátorů začlenit nejen subjektivní odraz podmínek způsobu života, ale i údaje o životních aktivitách, sociálních vztazích a prvcích subjektivních regulativů, a tak lépe vyhovět procesnímu charakteru způsobu života, popřípadě různým stránkám sociálních procesů.
2. Nutným metodologickým principům při vypracovávání sociálních ukazatelů a sociálních indikátorů je respektování sociálně strukturní a územní diferenciací.
3. Uplatněním systémového přístupu je při zkoumání způsobu života metodologicky možné překonávat problémy kvantifikace. Systémový přístup má při analýze vztahů uvnitř systému mimo jiné umožnit odhalení vzájemných vztahů mezi způsobem života jako celkem a důležitými částmi systému.

K budování a metodice systému sociálních indikátorů

Základní předpoklady konkrétního postupu při budování systému indikátorů byly vytvořeny mnohaletým výzkumem způsobu života, který umožnil vyjasnit některá základní východiska. Všeobecně se uznává, že socialistický způsob

života je determinován především historicky konkrétním stupněm socialistického způsobu výroby. Dále se uznává, že je nutné rozlišovat základy a součásti (prvky) socialistického způsobu života. A konečně se považuje za nesporné, že k součástí socialistického způsobu života patří jak objektivní, tak subjektivní momenty jednání sociálních tříd, vrstev a skupin.

Na základě těchto východisek rozumíme *způsobem života specifický způsob činnosti sociálních tříd, vrstev a skupin*, jehož cílem je osvojení si všech životních podmínek daných socialistickou společností. Pro tuto typickou činnost jsou charakteristické sociální vztahy a obsah vědomí ve smyslu zájmů, hodnot, norem, postojů, motivů atd. Pro vytvoření žádoucího systému sociálních indikátorů je tedy nutné:

Jako *první systémotvorná strukturní dimenze* vyjádření způsobu života má pro systém sociálních indikátorů zásadní význam rozlišení základů a součástí (prvků) způsobu života. Základy způsobu života určují jeho sociálně ekonomický charakter. K těmto základům patří ekonomické, sociální, politické, demografické, územní a ideologické momenty, tj. základní společenské procesy. Jsou rozhodujícími podmínkami vývoje způsobu života. Při určování prvků způsobu života, které vyplývají především z jeho definice, je třeba v rámci uvedené cílové orientace vzít v úvahu, že nelze uplatňovat veškerý sociální obsah sociologického výzkumu způsobu života. Předmětem plánování a řízení není ani tak činnost sama, ale mnohem spíše objektivní podmínky a výsledky jednání pracujících. Z toho důvodu je při výzkumu způsobu života žádoucí určitá modifikace teoretického přístupu. Vzhledem k materiálně věcným jevovým formám společenských životních podmínek musí tento přístup respektovat determinaci jinými součástmi způsobu života, jako jsou:

- materiální životní podmínky,
- životní aktivity,
- sociální vztahy,
- individuální reflexe a hodnoty.

Materiální životní podmínky jako předměty činnosti se určují jako výsledky národohospodářského reprodukčního procesu. Úzce souvisí s ekonomickými základy rozvoje socialistického způsobu života, aniž by se v tomto bloku vykazovaly. Ekonomické předpoklady jsou zařazeny v bloku *základy socialistického způsobu života*, pokud mají význam pro sociální indikátory. Omezení na materiálně věcné životní podmínky souvisí s indikací ostatních prvků sociálních životních podmínek zahrnutých v jiných blocích systému indikátorů.

Životní aktivity se posuzují jako individuální osvojení životních podmínek. Přestože i zde se diferencuje podle sociální struktury, jsou možné zpětné vazby na způsob osvojení (u příslušníků různých sociálních skupin), aniž by tyto skupiny samy byly předmětem analýzy.

Jako sociální vztahy definujeme ty vztahy, do nichž vstupují jednotlivci v procesu životních aktivit mezi sebou, popřípadě se společností jako celkem.

Individuální reflexe a hodnoty nelze pojmut v celém rozsahu, jak byly shrnuty v nástinu subjektivních sociálních indikátorů. Vztahují se k předpokladům a výsledkům činnosti a existují jako připravenost k určitému jednání a k určité míře spokojenosti v úzké souvislosti s uspokojováním potřeb.

Druhou systémotvornou strukturní dimenzi jsou *komplexy potřeb*.

„Jsou to relativně stabilní systémy potřeb nebo komplexy struktur potřeb soustředěných kolem rozhodujících životních projevů (životních procesů) lidí“ [Manz 1983: 100].

Sociologický výzkum způsobu života je v nejužším smyslu spojen s kategorií potřeb; rozvoj způsobu života implikuje jejich stále lepší uspokojování.

Dialektika životních podmínek a životních aktivit se vzhledem ke svému obsahu nejlépe reprodukuje prostřednictvím kategorie potřeb, popřípadě prostřednictvím procesu uspokojování materiálních a duchovně kulturních potřeb jednotlivců. Je výchozím bodem pro utváření vnitřních vztahů mezi bloky systému, které představují prvky socialistického způsobu života. Zároveň se tím vytváří obsahový vztah k plánování materiální a kulturní úrovně lidu, protože toto plánování při svém postupu vychází též z komplexů potřeb.

Potřeby chápeme jako nutný a relativně stálý vztah lidí k jejich přírodnímu a sociálnímu prostředí, v němž se reprodukuje jejich fyzická, sociální a duchovně kulturní existence. Je nutno je chápat v historicky konkrétní determinovanosti. V procesu uspokojování potřeb si lidé osvojují své životní podmínky a vytvářejí předpoklady pro uspokojování nových potřeb. Potřeby, stejně jako proces a stupeň jejich uspokojování, lze analyzovat z různých hledisek.

Především — za předpokladu rozlišování společenských a individuálních potřeb — je třeba poukázat na nutnost jejich jednotného rozvoje a jednotného uspokojování. Individuální potřeby jsou organickou součástí společenských potřeb.

V systému, který jsme tvořili, se vychází z těchto komplexů potřeb: práce, výživa, odívání, bydlení, zdraví a sociální péče, vzdělání a výchova, umění a kultura, informace a komunikace, přeprava a doprava, sport a rekreace.

Tyto komplexy potřeb se úzce vážou na komplexy vymezené ekonomy v souvislosti se socialistickou reprodukční teorií a částečně již uplatněné v praxi národohospodářského plánování [Heinriche 1982: 202—220].

Třetí analytické roviny se dosáhne sociálně strukturním a teritoriálním vyjádřením způsobu života. Proces utváření způsobu života je na jedné straně stále jednodušší, na druhé se v něm uplatňují další nové diferenciace, dané nejen strukturou tříd a vrstev, ale i dalšími sociálně demografickými znaky, jako je například pohlaví, věk, vzdělání, kvalifikace a velikost domácnosti.

Charakteristickým momentem metodiky budování systému indikátorů a jejich výběru je skutečnost, že východiskem jsou společenské cíle. Tyto cíle se podle stupně abstraktnosti zaměřují všeobecně na rozvoj způsobu života, na úroveň uspokojování určitých potřeb, na aktivizaci společenského chování člověka, na vytváření určitých životních podmínek, na sociální vztahy a na dosahování určitých individuálních reflexí a hodnot. Obsahují jak otázky sociálních jistot, které jsou zakotveny jako základní sociální a politická práva v Ústavě NDR, tak otázky postupného sociálního rozvoje, které se odvozují z programu SED a z materiálů jejího X. sjezdu. Zahrnutím sociálních cílů do systému indikátorů se vytvářejí předpoklady pro analýzu vlivu sociální politiky na sociální procesy a pro účinnou analýzu sociální politiky.

Ukazuje se, že uplatnění sociálních cílů a klasifikace komplexů potřeb v jejich globální formě není pro metodiku systému indikátorů dostačující. Proto se přikročilo ke stanovení okruhů znaků, které jsou podkladem pro vyjádření komplexů potřeb v souladu s výchozími sociálními cíli. Při použití okruhů znaků se lépe uplatňuje systémový aspekt, neboť jejich prostřednictvím lze efektivněji realizovat zprostředkování, popřípadě spojení prvků způsobu života s klasifikací potřeb.

Okruhy znaků zároveň vyjadřují princip sociologického výzkumu způsobu života, procesně analytický přístup. Jejich základem jsou sociální procesy, jejichž rozhodující činitele (materiální podmínky, jednání, vztahy, uvědomělost jednání) jsou rozloženy mezi součástmi způsobu života. Okruhy znaků

tím v systému sociálních indikátorů plní funkci, která je metodicky obdobná funkci „sociálních jevů“ v empirickém sociologickém výzkumu.

Okruhy znaků mají současně sloužit jako základ pro návrh metodiky plánování životní úrovně a nepřímo i způsobu života. Důmníváme se, že na tomto základě bude možné lépe spojit plánování životní úrovně s objektivním sociálním obsahem hlavních úkolů budování rozvinuté socialistické společnosti.

Při rozvíjení systému sociálních indikátorů socialistického způsobu života jsme specifikovali a) komplexy potřeb, b) prvky způsobu života.

Komplexy potřeb:

Práce; výživa; odívání; bydlení; zdraví a sociální péče; vzdělání a výchova; kultura a umění; informace a komunikace; sport a rekreace; doprava a přeprava.

Prvky způsobu života:

Životní činnosti; životní podmínky; sociální vztahy; individuální reflexe a hodnoty.

Pro jednotlivé komplexy potřeb byly vybrány tyto okruhy znaků:

<i>práce</i>	— charakter a obsah práce — využívání společenské pracovní kapacity — rozvoj tvořivosti a iniciativy
<i>výživa</i>	— úroveň výživy — formy uspokojování výživových potřeb
<i>odívání</i>	— úroveň odívání — formy uspokojování potřeb odívání
<i>bydlení</i>	— obytné prostředí — bytový komfort
<i>zdraví a sociální péče</i>	— péče o zdraví lidu — formy lékařské péče — sociální péče
<i>vzdělání a výchova</i>	— úroveň vzdělání — formy základního a dalšího vzdělávání — obsah vzdělávání a výchovy
<i>kultura a umění</i>	— lidová umělecká tvořivost — kulturní dědictví a světová kultura — domácí kultura
<i>informace</i>	— informace a komunikace mezi státem a občany
<i>a komunikace</i>	— informace a komunikace mezi členy společnosti
<i>sport a rekreace</i>	— obsah a formy zvyšování fyzické zdatnosti — trávení dovolené a rekreace — denní rekreace v mimopracovní době
<i>doprava a přeprava</i>	— doprava do zaměstnání a na krátké vzdálenosti — dálková doprava — nepřímá silniční doprava

Uvedené okruhy znaků se dále člení na podrobnější struktury.

Jak je známo, práce je jádrem socialistického způsobu života; její charakter rozhodujícím způsobem určuje další formy, popřípadě okruhy způsobu života. Společensky užitečná práce je kromě toho stále více první životní potřebou. Chceme proto krátce ilustrovat princip navrženého systému na komplexu potřeb práce.

Právo na práci a povinnost pracovat jsou pevně zakotveny v Ústavě NDR. Uvádí se tam: „Každý občan má právo na práci. Má právo na pracovní umístě-

ní a jeho svobodnou volbu v souladu se společenskými požadavky a osobní kvalifikací“. Dále je zaručena odměna podle kvality a množství vykonávané práce a ochrana pracovní síly. Právo na práci jako základní právo pracujících patří k sociálním jistotám socialismu. Kapitalismus není s to toto základní právo poskytnout, což v mnohém ovlivňuje způsob života pracujících. Stačí uvést jen chronickou nezaměstnanost miliónů pracujících ve vysoce rozvinutých kapitalistických zemích.

Z jednoty hospodářské a sociální politiky v socialismu vyplývají pro změny v charakteru a obsahu práce zcela konkrétní cíle, které jsou determinovány zejména vytvářejícím se typem intenzivně rozšířené reprodukce. S rozvojem mikroelektroniky a robotizace souvisí hluboké změny v obsahu práce a v pracovních podmínkách.

Mimo jiné z toho vyplývají tyto cíle:

- zvyšování efektivity výroby za účelem dosahování vyšší ekonomické produktivity NDR;
- prosazování vědeckotechnického pokroku při důsledném sledování a stálém zlepšování ochrany zdraví a práce;
- plánovitě zlepšování pracovních podmínek, zejména omezování tělesné náročných a zdraví škodlivých pracovišť;
- zařazování pracovníků podle kvalifikace;
- rozvíjení charakteru a obsahu práce;
- racionální využívání pracovní doby;
- zvyšování koeficientů využití směn;
- rozvíjení kolektivních vztahů v pracovním procesu.

Tyto a další cíle určují strukturu znaků pro bloky podmínek, činností, vztahů a individuálních reflexí (hodnot).

Blok: životní činnosti

Okruhy znaků

Indikátory

charakter a obsah práce:	— počet pracovníků v jednotlivých odvětvích národního hospodářství podle profesních skupin — počet pracovních sil, které pracují ve ztížených podmínkách — počet pracujících v jednoduché, sériové a hromadné výrobě — podíl vědy a techniky na zvyšování produktivity práce
využívání společenské pracovní kapacity:	— stupeň shody požadované a stávající kvalifikace a požadovaného a stávajícího odborného vzdělání — stupeň úspory pracovních míst v důsledku využití vědy a techniky — koeficient využití směn — stupeň využití nominální pracovní doby
rozvoj tvořivosti a iniciativy:	— počet uznaných vynálezů a patentů — prospěch ze zlepšovacích návrhů — podíl pracovníků, kteří pracují podle osobních plánů (sešity povinností) — podíl účastníků soutěžení

Blok: *životní podmínky*

Okruhy znaků

charakter a obsah práce:

Indikátory

- stupeň mechanizace, popřípadě automatizace výroby
- stav základních prostředků v průměru na pracovníka
- pracovní místa podle kvalifikačních požadavků
- počet pracovních úrazů
- kvalifikační struktura práce schopného obyvatelstva
- počet plně zaměstnaných podle jednotlivých odvětví národního hospodářství
- podíl základních výrobních dělníků a dělníků v pomocných procesech
- podíl řídicích a správních pracovníků
- průměrný měsíční pracovní příjem
- průměrné dodatkové příjmy z premii
- obsazení plánovaných míst podle kvalifikace
- stupeň využití vysoce produktivních zařízení

využívání společenské pracovní kapacity:

rozvoj tvořivosti
a iniciativy:

Blok: *vztahy*

Okruhy znaků

charakter a obsah práce:

Indikátory

- průměrná doba příslušnosti k podniku
- profesní struktura podnikových kolektivů
- velikost bezprostředních pracovních kolektivů
- počet pracovních sporů
- počet pracovních sil získaných pro nové úkoly
- poměr nově získaných pracovních sil vzhledem k jejich potřebě
- rozsah fluktuace
- doba prostojů a čekání
- počet kolektivů socialistické práce
- počet námětů při diskusi o plánu
- úroveň spolupráce pracovních kolektivů

využívání společenské pracovní kapacity:

rozvoj tvořivosti
a iniciativy:

Blok: *individuální reflexe a hodnoty*

Okruhy znaků

charakter a obsah práce:

Indikátory

- spokojenost s pracovní činností
- spokojenost s pracovními podmínkami
- spokojenost s pracovním místem
- pracovní motivace
- kvalifikační důvody
- důvody brzdící kvalifikaci
- důvody pro změnu pracovního místa
- ochota změnit pracovní místo
- postoj k práci na směny
- ochota k účasti na řízení a plánování
- spokojenost s informovaností ze strany vedoucího

využívání společenské pracovní kapacity:

rozvoj tvořivosti
a iniciativy:

- ochota přijmout dobrovolnou funkci
- ochota spolupracovat při utváření pracovních podmínek

Praktické závěry pro další práci

Systémy sociálních indikátorů nabývají na praktickém významu minimálně ze dvou důvodů. Jednak jsou to teoreticky zdůvodněné systémy, sloužící k rozsáhlému poskytování informací pro poznávací procesy v sociologii a v jiných společenských vědách. Přispívají tedy ke zkvalitnění empirické základny vědy. Za druhé mají — nehledě na možnou normativní, prognostickou a kontrolní funkci — jako statistický nástroj analýzy sociálních procesů podstatný význam pro bezprostřední řízení a plánování společnosti. Pokud jde o výše uvedené úkoly, navržený systém sociálních indikátorů — jak ukazuje dosavadní ohlas — se nemínul svého teoretického ani praktického účinku. Při další práci a doplňování systému je ovšem třeba přihlížet k řadě kritických připomínek. Především se musí prohloubit jeho přínos aplikační, aby se tak lépe vyhovělo vysokým požadavkům společenského řízení a plánování, plánovacích a statistických orgánů. Vzhledem k tomu, že nelze ještě okamžitě aplikovat celý systém v jeho komplexní náročnosti, předpokládají se při jeho zavádění tyto etapy:

1. Jednotlivé sociální ukazatele systému, které mají zvlášť aktuální význam pro současný vývoj způsobu života, je třeba krátkodobě vyzkoušet a využít. Přitom by se mělo jednat především o ty ukazatele, které kvalitativně doplňují dosavadní analytické nástroje řízení a plánování sociálních procesů a specificky reflektují aktuální cíle. Takové ukazatele, které jsou zaměřené na jednotlivé dílčí aspekty komplexů potřeb, jako je například průměrná doba čekání na požadovaný první byt, struktura vyučovacích předmětů v učebních plánech škol nebo spotřeba času na využití různé nabídky služeb (včetně lhůt zpracování, otevírací doby a spokojenosti obyvatelstva s rozsahem a kvalitou služeb), je nutno ještě dále ověřit z hlediska jejich vypovídací schopnosti, významnosti, praktického užitku a možnosti pokrytí daty. Je třeba pamatovat na to, že pokud se jednotlivé indikátory vytrhnou z jejich systémové souvislosti, nepodaří se postihnout komplexní jevy v jejich podstatných znacích. Hodnocení výsledků získaných v úzké spolupráci s partnery z praxe vyžaduje, aby se k tomuto aspektu přihlíželo, protože tím dochází k určitému omezení vypovídací schopnosti a dosahu ukazatelů.

2. Metodické změny v pravidlech a nástrojích sloužících v současné době pro řízení a plánování způsobu života vyžadují — vzhledem ke komplikovanosti a rozsahu důsledků — dlouhodobější přechodnou fázi. Tato fáze má zajistit, aby se výsledky metodiky systému sociálních indikátorů dostaly do co nejlepšího souladu s praktickými požadavky řízení a plánování. Potřebná adaptace a specifikace se projeví již při částečném použití metodiky pro praktické otázky řízení a plánování. Pro dlouhodobější přechodnou fázi má zásadní význam orientace na vývoj socialistického způsobu života obsažená v programu SED jako obsahové kritérium ještě lepšího ovládnutí sociálních procesů pomocí řízení a plánování. Prakticky lze tento záměr realizovat tak, že se deset komplexů potřeb, obsažených v systému sociálních indikátorů, bude považovat za více než pouhé východisko příslušné analytické práce.

Protože dosavadní nástroje řízení a plánování částečně již přihlížejí k určitým komplexům potřeb (například k potřebě bydlení), je zařazení dalších komplexů potřeb realizovatelné.

Pro analytické účely je přitom třeba více pracovat s ukazateli všech součástí

způsobu života vyvinutých v systému sociálních indikátorů (životní podmínky, životní činnosti, sociální vztahy, individuální reflexe a hodnoty). Tím lze odstranit relativní jednostrannost dosavadního postupu, neboť současná analýza procesů způsobu života spočívá především v ukazatelích, které odrážejí jen objektivní podmínky.

3. Po realizaci této adaptační fáze, která určitě povede k další modifikaci systému sociálních indikátorů, se může postupně začít s uplatňováním celého systému v jeho komplexní náročnosti. Předpokládá to zejména uplatňování základních pravidel získání údajů. Má-li se seriózněji sledovat společenská dynamika a její diferencovanost, je nutné sledovat příslušné údaje diferencovaně, a to i z hlediska území. Použití sociálně strukturního a územního členění (rozpracovaného v systému sociálních indikátorů) při získávání údajů vytvoří předpoklady pro to, aby stav vývoje a dynamika socialistického způsobu života byly zobrazeny v jejich jednotě a diferencovanosti. Dále je třeba dbát na to, aby se v současné době pro jednotlivé aspekty konceptu způsobu života (v rámci systému sociálních indikátorů) používalo v plánování a statistice jen omezeného počtu ukazatelů. Protože pomocí statistiky nelze získat ukazatele sociálních vztahů a především individuálních reflexí a hodnot, musí se jít novými cestami. Nabízejí se především průřezová šetření obyvatelstva, která ve spojení s jinými sociologickými šetřeními mají značný význam. Pro sociologii tím může vzniknout úkol vypracovat jednotný systém získávání sociologických informací, opírající se ve stavbě a struktuře o systém sociálních informací (ve smyslu předloženého systému sociálních indikátorů). Takový jednotný systém získávání sociologických informací by se měl opírat o reprezentativní dotazování obyvatelstva, které by se provádělo v pravidelných časových intervalech. Zároveň je třeba metodicky zajistit, aby se do systému dostaly i výsledky dílčích empirických výzkumů.

Úvahy o praktickém využití celkem jasně ukazují, že zavedení tak náročných a komplexních nástrojů do společenského řízení a plánování vyžaduje další úzkou interdisciplinární spolupráci sociologů s praktiky řídicích a plánovacích orgánů, s ekonomy, odborníky z oblasti sociální politiky a pracovníky jiných vědeckých disciplín.

(Přeložila Libuše Lišková)

Literatura

- Berger, H. — Hanf, T. — Hinrichs, W. — Priller, E. — Rentzsch, B.: *System sozialer Indikatoren der sozialistischen Lebensweise — Forschungsbericht und Methodik*. Berlín, Institut für Soziologie und Sozialpolitik der Wissenschaften der DDR 1983.
- Heinriche, W. (ed.): *Grundfragen der sozialistischen Reproduktionstheorie*. Berlín, 1982, s. 202—220.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Manz, G. (ed.): *Lebensniveau im Sozialismus*. Berlín, 1983, s. 100.

Úsilí společenských věd o řešení aktuálních problémů dalšího vývoje naší socialistické společnosti mění v řadě oblastí výzkumu poznávací akcenty. V plné míře to platí i pro studium způsobu využití časového fondu obyvatelstva, které bylo tradičně používáno pro argumentaci vývoje životní úrovně, objemu a struktury volného času a dnes je uváděno do poznávacího kontextu problémů sociálního rozvoje a jeho vztahu k rozvoji ekonomickému. Poznávací potenciál časové deskripce struktury životních činností zde nabývá nové interpretační významy.

S určitým zjednodušením — přípustným, protože postihuje logiku vývoje poznávacího zájmu — lze říci, že od sociálně ekonomické teorie životní úrovně, která se zajímala především o objem volného času, přes akcent položený na obsah volného času v teorii volného času a přes docenění úlohy práce v komplexu lidského života, o něž se zasloužil teoretický koncept způsobu života, staví rozvíjející se teorie sociálního rozvoje do centra zájmu primárně pracovní, produktivní sféru lidského života. (1)

Po období bouřlivého zájmu o způsob využití časového fondu ve druhé polovině šedesátých let nebyla v sedmdesátých letech závažnost této problematiky doceněna. (2) Teprve v roce 1979/1980 uskutečnil Federální statistický úřad celoroční výběrové šetření o využití času a kulturním rozvoji obyvatelstva (3) s relativně vysokým stupněm reprezentativnosti vůči populaci i ročnímu intervalu. Jeho zjištění poměrně spolehlivě charakterizují současný stav i základní vnitrosociální diferenciaci. Přes řadu závažných výhrad, které je nutno formulovat především ke kvalitě uložení a zpracování dat, (4) otevřelo provedené šetření poprvé možnost sledování vývojových trendů.

(1) Podobně jako tomu bylo v minulosti, ani dnes není teoreticko-metodologický a metodický aparát na tento úkol plně připraven. Naše rozlišovací a identifikační schopnost vůči různým formám, obsahům a funkcím pracovních činností je velmi nízká, často ztotožňujeme či zaměňujeme formy zcela odlišné svými ekonomickými a sociálními vztahy (např. naturální produkci a soukromou malovýrobu).

(2) S výjimkou výzkumu časových rozpočtů Pražanů [Vítečková a kol. 1976—1977], který byl uskutečněn na poměrně malém, asi tisícovém souboru, neproběhlo až do roku 1979 žádné významnější šetření časových rozpočtů metodicky srovnatelné s celosvětovým standardem.

(3) Výběrovou jednotkou v celostátním šetření 1979/1980 byla bytová domácnost, základním souborem domácností vyšetřené v mikrocenzu 1977. Zpravodajskou jednotkou byla samostatně hospodařící domácnost a v ní všichni členové ve věku 15—69 let. Výběr domácností byl dvoustupňový, zabezpečovaný centrálně. Výběr domácností byl náhodný, sledování vybraných domácností bylo rozloženo mezi všechny dny v roce. Z výběru 16.700 domácností se výzkumu dobrovolně zúčastnilo 16.583 domácností (denně 45—46) a v nich 34.871 respondent. Průběh šetření zajišťovali tazatelé, kteří navštěvovali každou domácnost před a po záznamovém dni. Byl prováděn jednodenní časový záznam současně u všech členů domácnosti. Byla použita deseti-minutová záznamová jednotka a formulář typu „fixed diary“ s předepsanou časovou osou. Zachycována byla pouze primární aktivita. Šetření o kulturním rozvoji bylo provedeno při druhé návštěvě jako samostatná dotazovací akce a samostatně bylo také zpracováno [Výsledky 1983].

(4) Metodologický rozbor provedeného šetření by vyžadoval samostatný materiál.

Konstrukce časových řad je sice spojena s mnoha metodologickými problémy, vyvolanými rozdílným řešením řady momentů výzkumného procesu (včetně například navzájem plně nepřevoditelných klasifikací aktivit), (5) které si vynucují značnou obezřetnost závěrů a důslednou logickou kontrolu. Omezují také prostor našeho uvažování; v dimenzi obsahu aktivit na ty činnosti, které byly ve všech výzkumech definovány shodně, a zejména pak na makroagregáty aktivit, v nichž se rozdílné klasifikační přístupy do značné míry vyrovnávají; v dimenzi vnitrosociální diferenciace na rozdíly mezi ekonomicky aktivní a neaktivní populací, muži a ženami a sociálními skupinami reprezentujícími třídní dimenzi diferenciace. Srovnání situace a vývoje v Českých zemích a na Slovensku bude moci být provedeno teprve po získání a zpracování slovenských údajů.

Přesto, či spíše právě proto považujeme za nezbytné pokusit se zhodnotit výsledky šetření vývojovou optikou, aby bylo možno lépe odhalit bílá místa a připravit základ pro budoucí srovnávací výzkumy.

Vycházíme přitom z hypotézy, že vazba mezi ekonomickým a sociálním

Spíše ilustrativně uveďme alespoň některé problémy. Přes značný zjišťovaný objem informací o dotazovaném a jeho domácnosti byl nositel aktivity identifikován jen základními standardními znaky (pohlaví, vzdělání, sociální skupina, rodinný stav, počet a věk závislých dětí, čistý měsíční příjem domácnosti na hlavu, velikostní skupina obce, povolání, postavení v zaměstnání, pracovní úvazek, směnnost, doba dojížděky do zaměstnání). Podstatná část těchto znaků přitom nebyla při zpracování využita (resp. výsledky zpracování nebyly publikovány), například postavení v zaměstnání, úvazek, směnnost, dojížděka, v tabulkových publikacích za ČSSR nebyly publikovány slovenské údaje ani nebylo zajištěno analogické vydání k materiálům připraveným Českým statistickým úřadem za ČSR. Některé závažné údaje za ČSSR jsou přitom interpretačně téměř nepoužitelné, protože neodlišují ekonomicky aktivní a neaktivní populaci (rodinný stav a velikost obce). Za ČSSR nebyly publikovány žádné údaje o časových výdajích tzv. zúčastněných osob. Zpracování československých dat bylo provedeno pouze ve formě průměrné minutáže pro jednotlivé typy dnů, nebyly publikovány údaje o rozložení aktivit v denní době, údaje o jednotlivých dnech v týdnu atd.

Přitom ovšem je nutno vysoce ocenit iniciativu Českého statistického úřadu, který publikoval podstatně větší rozsah údajů v nápaditějších strukturách a s nesrovnatelně vyšší úrovní vlastního analytického zpracování. V části argumentace se proto můžeme opírat jen o česká data.

(5) Východí body časové řady tvoří výsledky celostátních šetření o způsobu využití času uskutečněných v letech 1960/1961 a 1967. Obě šetření proběhla na souboru zpracovadelských domácností rodinných účtů, jehož reprezentativita vůči populaci je značně problematická, zejména v kvalitativních aspektech (nutno předpokládat nadprůměrnou kulturní úroveň). Sociální skupina dělnic zde má značně posunutou profesně kvalifikační strukturu. Reprezentativnost vůči časovému období byla v roce 1960/61 u zemědělské populace řešena výběrem typického podzimního termínu, u zemědělské populace opakovaným dvojím šetřením v zimě a v létě. V roce 1967 bylo šetření rozloženo do celého roku, každý zkoumaný vyplňoval dva dotazníky. V obou výzkumech byly použity odlišné a navzájem nepřevoditelné klasifikace aktivit, které zakládají systematické chyby, jejichž směr lze ovšem odhadnout. Publikované výsledky vypovídají jen o průměrných dnech různě definovaných sociálních skupin.

Při konstrukci časové řady jsem vycházela z dříve publikovaného vlastního zpracování prvotních údajů FSÚ ČSSR, při němž byl použit přepočítaný průměrný týden (v roce 1961 ze šesti průměrných všedních dnů a neděle, v roce 1967 z pěti průměrných pracovních všedních dnů, soboty a neděle). V roce 1980 však byly identifikovány záznamové dny odlišné jako dny pracovní, pracovního volna (nezávisle na tom, zda šlo o víkendové dny) a ostatní nepracovní dny (dovolená, nemoc apod.). Ve studii alternativně používáme tři způsoby kvantifikace týdenní časové struktury: v trendových srovnáních týden ze sedmi průměrných dnů, v mezinárodním srovnání vážený týden (poměr pracovních a volných dnů úměrný reálnému zjištěnému skupinovému výskytu), v úvahách o dalších diferenciálních činitelích modelový týden z pěti pracovních a dvou volných dnů. Tato variantnost přístupu je vynucena povahou publikovaných údajů a možnostmi zpracování.

rozvojem je zprostředkována aktivitou společenských subjektů. Tak jako společenský jedinec představuje pouze elementární výchozí rovinu složité hierarchické struktury společenských subjektů, je i každodenní lidská činnost pouze částí komplexu společenské aktivity. Přitom ovšem částí klíčovou, protože koneckonců spoluvytváří a podmiňuje všechny vyšší formy společenské aktivity a na druhé straně zprostředkovává účinky společenských změn vůči jednotlivci, je nástrojem uspokojování lidských potřeb a rozvoje lidské osobnosti. Časová míra struktury lidské aktivity, způsob využití souhrnného časového fondu společnosti i obsah a diferenciací způsobu využití životního času jednotlivců a společenských tříd a skupin je proto jedním z klíčových indikátorů stupně ekonomického a sociálního rozvoje. (6)

Vypovídací schopnost časové reflexe životních činností je omezena již samotnou povahou techniky šetření, ještě více pak kvalitou její konkrétní aplikace v terénní fázi i ve fázi zpracování. S vědomím těchto omezení jsme se pokusili vytěžit z dosažitelného materiálu především poznatky o důsledcích makrospolečenských změn provázejících proces socialistické výstavby ve struktuře životních činností lidí, zejména v jejich určující složce, kterou představují různé formy práce v nejširším slova smyslu. Současně jsme přitom měli na zřeteli potřebu řešení některých aktuálních problémů naší společnosti i hlediska možného budoucího vývoje. Informační obsah časových údajů tím ovšem zdaleka není vyčerpán; jejich využitelnost je podstatně širší a vyžadovaly by větší pozornost odborníků z různých oblastí výzkumu člověka a jeho aktivity.

Vývoj objemu a struktury produktivních činností

Způsoby produktivního sebevyjádření lidí, jejich činného vstupu do společenského reprodukčního procesu představují i v podmínkách socialistické společnosti velmi složitý komplex, v němž rozhodující řez odděluje práci, která je součástí společensky organizovaného výrobního a pracovního procesu, sjednocovaného oběma formami socialistického vlastnictví prostředků a produktů výroby, od obsahově různorodých forem individuální práce, která může nabývat povahy práce soukromé, vstupuje-li do soukromé směny, či naturální produkce, obsluhy a sebeobsluhy sloužící člověku samému a jeho rodině. (7) Za nedílnou součást produktivních aktivit je nutno považovat i účast pracujících na řízení a správě společnosti, veřejnou a politickou práci.

S rozvojem výrobních sil by měl podíl produktivních činností v souhrnném časovém fondu společnosti klesat, v jejich struktuře by se měla zvyšovat váha zespolečenštěných činností. S prohlubováním socialistických výrobních a společenských poměrů by se měla zvyšovat úloha specifických socialistických forem placené i bezplatné práce a mělo by se prosazovat její sociálně spravedlivé, rovnoměrné rozložení mezi všechny práceschopné občany.

Podíl na společensky organizovaném pracovním procesu

Jeho rozhodující formou je *výkon hlavního zaměstnání*, jehož časový rozměr je regulován zákonnou normou délky pracovní doby. Přes řadu intervenujících

(6) Teoretická hypotéza vývojových činitelů a zákonitostí byla publikována ve stati *Způsob využití časového fondu společnosti a společenský vývoj* [Vítečková 1981]. Zde mohou zájemci také nalézt výklad ke mnou užívané klasifikaci a strukturaci životních činností, která se poněkud odlišuje od tradičních schémat zavedených do sociologie v šedesátých letech teorií volného času.

(7) Existují zde však i některé přechodné formy, které, ač mají jevovou podobu individuální práce, jsou v podstatě dodatečným vstupem do společenské výroby – smluvní výkrm, prodej výrobků do státních tržních fondů aj.

Tabulka 1. Vývoj týdenní délky práce v hlavním zaměstnání u ekonomicky aktivních mužů a žen — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetinách (8)

Rok	Muži			Ženy		
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice
1961	48,0	48,4	56,9	42,8	42,4	40,4
1967	47,6	46,0	54,4	40,0	42,8	39,4
1980	43,4	41,4	48,1	38,3	37,0	39,0

faktorů prodlužujících či zkracujících reálnou délku práce (přesčasy, zkrácené úvazky, absence aj.) se zkrácení týdenní délky pracovní doby ze 46 hodin na současný stav projevilo i zkrácením zjištěné délky výkonu zaměstnání u všech sledovaných socioprofesionálních skupin mužů i žen. Poklesy jsou však nerovnoměrné, dynamičtěji klesal objem společenské práce u skupin s nadprůměrnou pracovní zátěží, především u družstevníků. Nejpomaleji klesal objem práce družstevnic, u nichž byla také výchozí úroveň nejnižší. Ve srovnání obou pohlaví rychleji klesal objem práce mužů. Určující sociální tendencí se stalo vyrovnávání kvantitativního podílu na společenské práci jako základ sbližování celých časových struktur.

Tabulka 2. Týdenní délka práce v hlavním zaměstnání u ekonomicky aktivních mužů a žen podle společenských skupin v ČSSR v roce 1980 — průměrný, vážený a modelový týden; údaje v hodinách a desetinách (8)

Typ dne	Muži			Ženy		
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice
Průměrný týden (7 dnů „celkem“)	43,4	41,4	48,1	38,3	37,0	39,0
Vážený týden (zjištěný podíl pracovních a volných dnů)	46,2	44,5	50,0	41,6	40,3	42,1
Modelový týden (5 pracovních, 2 volné dny)	45,8	45,6	47,7	41,2	41,8	39,4

Rychleji se ovšem standardizuje denní pracovní režim než pracovní čas v týdenní a roční dimenzi. Podíl pracovních dnů ve srovnání s dny pracovního volna je u družstevníků a družstevnic podstatně vyšší, ve srovnání s dělníky zhruba o pět procent. Největší počet nepracovních dnů byl zjištěn u zaměstnanců.

Běžná typická pracovní zátěž ekonomicky aktivní populace ovšem značně převyšuje celoroční průměr. Svědčí o tom zjištěná délka průměrného pracovního dne, která dosahuje u mužů 8:57 hod. a u žen 8:07 hod., značný rozsah práce ve volných dnech i průměrná délka obvyklého, charakteristického pracovního týdne, která u mužů dokonce překračuje délku pracovní doby. (9)

(8) Údaje za léta 1961 a 1967 byly publikovány v hodinách a desetinách, což má přes určitou neobvyklost řadu výhod. V tabulkách prezentujících trendové údaje přizpůsobujeme této praxi i výsledky za rok 1980.

(9) Šetření časového fondu, tak jak bylo provedeno, abstrahuje od míry intenzity práce a využití pracovního času.

Pro srovnání diferencí publikujeme v tomto jediném případě údaje vzniklé při rozdílném přístupu ke kvantifikaci pracovního týdne.

Přes silnou sblížovací tendenci zůstává zachován i značný stupeň vnitrospolečenské diferenciace. Ženy jsou v průměru méně zapojeny do přesčasové práce, mají kratší pracovní den i vyšší podíl nepracovních dnů. Zkrácení výkonu zaměstnání je ovlivněno především věkem nejmladšího dítěte, nikoli počtem dětí. (10) Vysokého stupně sblížení dosáhly pracovní režimy dělníků a zaměstnanců, kde se neprojevují rozdíly v délce pracovního dne, ale pouze rozdíly v délce roční pracovní doby, způsobované větším podílem dnů pracovního volna. Také u družstevníků je délka pracovního dne prakticky stejná jako ve státním sektoru, u družstevnic je dokonce o 30–40 minut kratší. V týdenní a roční dimenzi se však rozdíly proti nezemědělské práci výrazně prohlubují.

Výkon vedlejšího zaměstnání jako doplňková forma podílu pracovníka na společensky organizovaném pracovním procesu je alespoň ve svých legálních formách v populaci málo frekventovaný (v ČSR byl zjištěn u 1,5 % ekonomicky aktivních mužů a 0,5 % ekonomicky aktivních žen) a průměrné časové struktury prakticky neovlivňuje. Na rozdíl od některých socialistických zemí, kde je souběh zaměstnání více rozšířen, je v Československu administrativní regulace souběžných pracovních poměrů značně účinná; otázkou ovšem zůstává, zda tento přístup plně odpovídá společenským potřebám.

Podíl na různých formách individuální práce

Iluze, jako by společensky organizovaný pracovní proces byl jediným garantem reprodukce materiální základny společnosti, se projevuje mimo jiné v nedocení úlohy ostatních pracovních činností, a to jak teorií, tak i politikou. Ve struktuře životních činností však patří individuální práci místo téměř srovnatelné s prací bezprostředně společenskou. Přitom v této životní sféře probíhá řada závažných a rozporných procesů, projevuje se značná vnitrosociální diferenciace, střetávají se zde protikladné společenské a individuální zájmy.

Přiznaná *výdělečná práce* malovýrobního typu se vyskytuje spíše výjimečně, o něco častěji u důchodců a učňů. Podstatně častěji je uváděna *bezplatná práce pro cizí osoby*, za níž se pravděpodobně skrývá většina melouchů a tzv. sousedské výpomoci. Ještě méně frekventovaná je *bezplatná práce pro společnost* (brigády), která je více rozvíjena v malých obcích než ve velkoměstech. (11) Pro všechny formy práce, jejichž výsledek směřuje mimo rodinu a domácnost, přitom platí, že za malým podílem v průměrných časových strukturách je skryta velká časová spotřeba u těch jednotlivců, kteří jsou do nich skutečně zapojeni (délka evidované bezplatné práce pro cizí i pro společnost se ve volnou sobotu pohybovala u mužů od čtyř do pěti hodin).

Individuální práci, jejíž produkt je určen k uspokojování potřeb jednotlivce a jeho rodiny, lze rozčlenit podle obsahu na několik skupin. V první řadě jde o *doplňkovou domácí produkci užitných hodnot*, zejména potravin, oděvních a jiných výrobků, výstavbu a údržbu bytového a rekreačního fondu. Uvnitř tohoto komplexu probíhá proměnlivá a obtížně identifikovatelná hranice mezi prací vynucenou objektivními okolnostmi a vykonávanou jako nezbytná po-

(10) Ženy pečující alespoň o jedno dítě ve věku do pěti let pracují týdně zhruba o dvě hodiny méně než ženy se stejným počtem starších dětí.

(11) Z dotázaných ekonomicky aktivních mužů ve věku 30–59 let se v ČSR ve volnou sobotu zúčastnilo brigády v obcích do 1000 obyvatel sedm procent, zatímco ve městech nad 100 000 obyvatel necelé jedno procento.

vinnost a mezi dobrovolnou prací zájmového typu, u níž převažuje seberealizační funkce nad funkcí produktivní.

Domáci hospodářství zemědělského typu je svým rozsahem silně vázáno na disponibilitu půdou, a tedy i na individuální formy bydlení, zejména v menších obcích, a na vlastnictví rekreačního objektu. Práce v domácím hospodářství je časově nejnáročnější produktivní aktivitou mužů po skončení zaměstnání. Její délka je výrazně vnitrosociálně diferencovaná, klesá u pracovníků s vysokoškolským vzděláním, ve velkých městech, prodlužuje se s rostoucím věkem. Redukující účinek sociokulturních činitelů je však oslabován seberealizační a kompenzační atraktivitou těchto prací, podporovanou navíc objektivními tlaky (neschopností společenské výroby zajistit žádaný objem, strukturu a kvalitu spotřebního produktu).

Ještě zřetelněji se to projevuje u tzv. *zahrádkaření*, které je od domácího hospodaření odlišováno značně nahodile a u něhož se předpokládá vyšší zájmová motivace. Spíše jde o rozlišení mezi tradičními formami individuálního hospodaření a městskými a rekreačními formami pěstitelství. Práci na zahrádce se každý pracovní den věnuje 5–6 % ekonomicky aktivní populace, v neděli asi 10 %, a to v průměrné délce hodinu až půldruhé hodiny, ve volných dnech dvě a více hodin.

Domácí výroba nezemědělských produktů, oprava a údržba bytového zařízení, vybavení a bytového fondu má řadu rozdílných forem, od stavebních prací, které jsou převážně mužskou doménou a které v celospolečenských rozměrech garantují značnou část spotřeby živé práce při výstavbě a údržbě obytného fondu, přes nejrůznější *řemeslné rukodělné práce*, u nichž převládá výrazná

Tabulka 3. Týdenní délka času věnovaného ostatním pracovním činnostem v ČSSR — podle pohlaví (muži) a společenských skupin v roce 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Aktivita	Muži					
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Důchodci	Studenti	Učení
Výdělečná práce pro cizí osoby	0:14	0:07	0:07	0:42	1:03	0:49
Bezplatná práce pro cizí osoby	1:10	0:49	0:56	1:52	0:28	0:21
Bezplatná práce pro společnost	0:14	0:21	0:21	0:21	0:49	0:21
Domácí hospodářství	4:19	2:20	8:10	10:58	1:31	1:52
Domácí nezemědělská výroba	0:56	0:49	1:03	0:28	0:00	0:28
Zahrádkaření	0:49	1:17	0:28	2:06	0:28	0:14
Ruční práce	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00
Technická manuální činnost	0:35	0:35	0:28	1:10	0:35	0:56
Příprava jídla	1:38	1:45	1:03	4:05	1:03	0:49
Péče o prádlo, oděv, obuv	0:14	0:14	0:07	0:21	0:14	0:07
Uklid, údržba domu, bytu, chaty, zařízení	2:48	2:48	2:41	4:54	1:38	1:38
Jiné domácí práce	0:35	0:35	0:42	1:24	0:28	0:42
Údržba, opravy motorových vozidel	1:24	1:31	0:56	0:35	0:49	1:17
Nákupy, služby, pochůzky	1:03	1:17	0:35	2:34	1:10	0:35
Péče o děti	1:17	1:38	1:03	0:21	0:14	0:07
Ostatní práce celkem (12)	17:09	16:13	18:54	31:44	11:05	9:48

(12) Položka „celkem“ není přesným součtem dílčích položek; vznikla sumarizací příslušných agregovaných položek z prvotních údajů, v nichž nejsou vyrovnávány zaokrouhlovací chyby.

Tabulka 4. Týdenní délka času věnovaného ostatním pracovním činnostem v ČSSR — podle pohlaví (ženy) a společenských skupin v roce 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Aktivita	Ženy						
	Dělnice	Zaměst- nankyně	Druž- stevnice	Důchod- kyně	Stu- dentky	Učnice	V domác- nosti
Výdělečná práce pro cizí osoby	0:00	0:00	0:00	0:14	0:21	0:49	0:21
Bezplatná práce pro cizí osoby	0:28	0:21	0:21	1:52	0:28	0:07	0:49
Bezplatná práce pro společnost	0:00	0:07	0:00	0:07	0:21	0:14	0:00
Domácí hospodářství	2:13	0:56	6:53	6:46	0:35	0:42	4:47
Domácí nezemědělská výroba	0:07	0:07	0:07	0:00	0:00	0:00	0:00
Zahrádkaření	0:28	0:35	0:28	1:17	0:21	0:07	0:42
Ruční práce	1:17	1:17	1:03	2:42	0:56	1:10	1:59
Technická manuální činnost	0:00	0:00	0:00	0:00	0:07	0:14	0:00
Příprava jídla	13:04	11:40	15:38	20:11	4:40	4:26	22:03
Péče o prádlo, oděv, obuv	4:54	4:33	5:08	5:22	1:31	1:31	8:38
Úklid, údržba bytu, domu, chaty, zařízení	4:40	4:40	4:47	6:25	3:23	3:58	7:14
Jiné domácí práce	0:21	0:28	0:21	0:49	0:42	0:42	0:28
Údržba, opravy motorových vozidel	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00
Nákupy, služby, pochůzky	3:02	2:48	2:06	4:05	1:38	1:17	4:05
Péče o děti	2:48	3:16	2:41	1:10	0:35	0:14	13:53
Ostatní práce celkem (12)	33:22	30:55	39:40	51:27	15:31	15:38	65:06

dělba mezi oběma pohlavími a jejichž produktem jsou oděvy a oděvní doplňky, drobný nábytek aj., až po rozšiřující se svépomocné *opravy a údržbu bytového vybavení* a zejména motorových vozidel. S výjimkou věcné dělby práce mezi oběma pohlavími a s výjimkou výrazně sníženého podílu mladé generace je pro všechny tyto aktivity charakteristický vysoký stupeň rovnoměrnosti rozložení u ekonomicky aktivní populace, poměrně malé absolutní rozdíly v závislosti na sociokulturních činitelích. Ekonomicky neaktivní populace kompenzuje v této oblasti svou potřebu produktivní činnosti. Posouzení vývojových trendů v jednotlivých formách těchto činností nám znemožňují rozdílné klasifikace aktivit. Jen pro ilustraci lze uvést, že průměrná týdenní délka času věnovaného údržbě motorových vozidel se za dvacet let zvýšila na dvojnásobek.

Časově nejnáročnější je ovšem stále zajištění stravování v domácnostech. Více než 90 % z celkově vynaloženého času na přípravu jídla jde na účet žen. Sociální diferenciací časové spotřeby potvrzuje, že jde o činnost velmi expanzivní, schopnou absorbovat značnou část uvolněného časového objemu a přitom poměrně elastickou, kterou lze vyšší intenzitou a racionalizací stravovacích návyků zvládat také úspěšněji.

Jak ukazuje srovnání v čase, změna návyků a forem v této sféře nepostupuje s růstem hmotné životní úrovně příliš rychle. K určitému snížení časové

Tabulka 5. Vývoj týdenní délky času věnovaného přípravě jídla u ekonomicky aktivních mužů a žen a žen v domácnosti — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetinách

Rok	Muži			Ženy			
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice	V domácnosti
1961	1,4	1,6	0,7	17,0	14,6	20,0	28,7
1967	1,6	1,7	0,9	13,5	11,4	15,1	22,9
1980	1,6	1,8	1,1	13,1	11,7	15,6	22,1

spotřeby došlo v šedesátých letech (přitom zde nelze zcela vyloučit možnost částečného vlivu měřicí chyby), v posledním období již nebyly zaznamenány výraznější změny. U mužů dokonce časová spotřeba mírně narůstá. (13) Dosavadní stupeň rozvoje veřejného stravování nemá zásadní vliv na přípravu jídla v domácnostech. Společné stravování v rodině je polyfunkční aktivitou, se složitým postojovým zázemím. Podstatnější změny lze očekávat jen v dlouhodobých časových horizontech jako důsledek souběžného zdokonalování společenských podmínek a kvalitativně vyšší úrovně technického vybavení domácností i vývoje stravovacích postojů a návyků, spojeného ovšem především s generační směnou.

Růst vybavenosti domácností pračkami a zdroji teplé vody se za srovnávaných dvacet let promítl do zkrácení času spotřebovaného na *péči o oděv a obuv* zhruba o jednu čtvrtinu. Objektivní údaje o vývoji objemu služeb prádelny a čistíren však naznačují, že ani zde nedošlo k výraznějšímu přesunu pracovních činností na společenskou sféru.

Nákupy a obstarávání služeb jsou značně elastickou aktivitou, o čemž svědčí objemové rozdíly mezi ekonomicky aktivní a neaktivní populací. Více času je nákupům věnováno ve městech, největší časová spotřeba byla identifikována ve středních městech.

Péče o fyzický a duševní rozvoj dětí byla v jednotlivých šetřeních definována natolik rozdílně, že to prakticky znemožňuje jakákoli srovnání. Údaje z roku 1980 potvrzují zvyšování podílu mužů na výchově dětí. Skupinové průměry však málo vypovídají o reálném objemu kontaktů — činitelem absorbujícím většinu uvolňovaného času je zejména přítomnost dítěte ve věku do 5 let. (14)

Souhrn všech forem individuální práce vytváří makroagregát, v němž se většina definičních rozdílů vyrovnává (15) a kde se proto lze pokusit o odhad vývojových trendů.

Na rozdíl od společenské práce, jejíž objem v uplynulých letech sice diferencovanými tempy, ale přece jen klesal, komplex ostatních pracovních činností se vyvíjel rozporně. Výrazně se redukovala — zhruba o 5 až 7 hodin, což

(13) V pracovní dny se v ČSR podílelo na přípravě jídla 28 % zaměstnaných mužů v průměrném rozsahu 35 min., ve dnech pracovního volna 35 % mužů v rozsahu 65 min.

(14) Zaměstnané matky s dítětem ve věku do pěti let věnovaly v pracovní dny péči o děti v průměru více než 70 min., ve volné dny více než 90 min.

(15) Ve zkonstruované časové řadě jsou skryty tyto hlavní systematické chyby: V údajích za rok 1967 je doprava za nákupy a službami zahrnuta do položky „ostatní práce“, nikoli do položky „vázaná doprava“. Položka „ostatní práce“ je v letech 1961 a 1967 podhodnocena o aktivitu „učení s dětmi“, kterou nebylo možno oddělit od her a zábav s dětmi. Eliminace této chyby zúžením stejné položky i v roce 1980 by zneprůhlednila práci s aktuálním materiálem, který je pro nás hlavním předmětem zájmu.

Tabulka 6. Vývoj týdenní délky času věnovaného komplexu produktivních činností ekonomicky aktivními muži a ženami — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetínách

Skupina aktivit	Dělníci			Zaměstnanci			Družstevníci		
	1961	1967	1980	1961	1967	1980	1961	1967	1980
Hlavní a vedlejší zaměstnání	49,2	48,6	43,6	50,0	46,9	42,1	58,3	55,2	48,6
Ostatní práce	13,8	14,7	17,1	12,8	13,7	16,2	13,4	16,8	18,9
Práce celkem	63,0	63,3	60,7	62,8	60,6	58,3	71,7	72,0	67,5
Veřejná činnost	2,6	0,8	0,4	3,7	1,8	1,3	3,5	1,6	0,5
Vázaná doprava	5,3	5,3	6,4	4,8	5,1	6,0	2,7	2,8	4,1
Produktivní komplex celkem	70,9	69,4	67,5	71,3	67,5	65,6	77,9	76,4	72,1
	Dělnice			Zaměstnankyně			Družstevnice		
	1961	1967	1980	1961	1967	1980	1961	1967	1980
Hlavní a vedlejší zaměstnání	44,3	40,7	38,5	43,5	43,4	37,3	41,4	40,0	39,1
Ostatní práce	39,3	35,2	33,4	36,2	31,6	30,9	46,9	43,7	39,7
Práce celkem	83,6	75,9	71,9	79,7	75,0	68,2	88,3	83,7	78,8
Veřejná činnost	0,8	0,4	0,1	1,4	0,5	0,3	1,0	0,6	0,1
Vázaná doprava	3,7	3,7	5,8	4,1	4,0	5,1	1,9	2,7	4,6
Produktivní komplex celkem	88,1	80,0	77,8	85,2	79,5	73,6	91,2	87,0	83,5

představuje jednu šestinu původního objemu — druhá pracovní směna zaměstnaných žen, a to především v těch složkách, které patří k tradičním domácím pracem obslužného typu. U mužů naopak objem dodatečné práce narůstal, a to ve všech socioprofesionálních skupinách; nejrychleji ovšem u družstevníků, kde byl pro to vytvořen prostor dynamickým zkrácením společenského pracovního času. V tomto nárůstu se paradoxně projevilo zvýšení počtu dnů pracovního volna; ve volné dny se čas věnovaný individuální práci zhruba o dvě hodiny prodlužuje.

Souhrnná pracovní zátěž zaměstnaných žen se tak zredukovala řádově o deset hodin týdně při změně její struktury směrem ke zvýšení podílu společenské práce. U družstevnic, kde dříve individuální práce objemově převažovala, se dnes již poměr obou složek vyrovnal. U mužů v důsledku protisměrných pohybů klesal celkový objem pracovního času pomaleji než podíl na společenské práci a vnitřní restrukturalizace naopak směřuje ke zvýšení podílu individuální práce. Celková pracovní zátěž mužů je zhruba o deset hodin kratší než žen, rozdíly mezi oběma pohlavími se však za dvacet let zmenšily. V délce i struktuře souhrnné pracovní zátěže mužů a žen se tak prosazuje sice pozvolná, ale přece jen zřetelná vyrovnávací tendence.

Nepříznivý vývoj jsme zaznamenali u objemu *veřejné a politické aktivity*, jejíž převážná část se koncentruje u aktivního, politicky vyspělého a angažovaného jádra společnosti. Její podíl na průměrných časových strukturách je proto poměrně malý, diferencovaný v závislosti na pohlaví, pracovním zařazení a obsahu práce i úrovni vzdělání respondenta. I když na dynamiku časové řady může mít vliv nadhodnocení těchto aktivit ve starších šetřeních, současný stav nás nemůže uspokojovat. Tím spíše, že se potřebné návyky účasti na veřejném životě nevytvářejí ani u mladých lidí, jejichž časový životní režim je relativně méně napjatý a u nichž by měly zkušenosti z veřejného a politického života přispět k dosažení občanské zralosti.

Při hodnocení vývoje komplexu produktivních činností musíme vzít v úvahu doprovodnou a podmiňující dopravní zátěž. Přes závažnost této problematiky a značný objem vkládaných investic se nepodařilo zkrátit přepravní náročnost, délka dopravy do práce se spíše prodlužuje; nejrychleji narůstají přepravní časy u družstevníků, i když v absolutních hodnotách dosud nedosahují časové spotřeby ostatních pracujících. Prodlužování dopravy do zaměstnání je dalším činitelem zeslabujícím efekt zkracování společenského pracovního času.

Přes rozporné vnitřní tendence je možno celkově hodnotit vývoj objemu produktivních činností pozitivně. Výrazně se ulehčilo zaměstnaným ženám, zejména těm, které dokážou racionálněji využívat vytvořené podmínky a redukovat časovou spotřebu při plnění domácích povinností. Nejméně se změnila produktivní sféra dělníků, nejkratší produktivní časovou spotřebu vykazují zaměstnanci, nejdelší stále ještě zemědělci.

Strukturní změny v komplexu produktivních aktivit naproti tomu otevírají řadu otázek. Zjištěné tendence ve vývoji časového fondu zaměstnaných žen v zásadě odpovídají našim představám o změnách společenského postavení ženy v socialistické společnosti. Ve vývoji struktury životních činností mužů je však možno identifikovat dva vzájemně spjaté problematické momenty: pokles podílu společenské sféry na úkor sféry individuální a současně nahrazování produktivnějších forem aktivního vstupu do společenského reprodukčního procesu formami méně produktivními. Hypoteticky je přitom nutno předpokládat, že analogické tendence se vyskytují i u žen, jsou ovšem kvantitativně překrývány účinnějšími procesy redukce tradičních domácích prací.

Vývoj objemu a struktury reprodukčních činností

Komplementárním procesem k redukci produktivní sféry lidského života je rozšiřování životního prostoru pro regeneraci a rozvoj fyzických a duševních schopností, pro obohacování života jako sebeúčelu. S rozvojem socialistické společnosti, její materiální základny i duchovní kultury se očekává postupné obohacování struktury životních činností, zvyšování podílu náročných, rozvojových aktivit, směřujících ke kultivaci systému potřeb a všestrannému rozvoji lidské osobnosti.

Výsledky šetření o způsobu využití časového fondu ukazují, že cesta k všestranné bohatosti lidského života není jednoduše přímočará. Uvolňování napjatosti časového režimu se v první řadě projevuje rozšiřováním času na *odpočinek, spánek* a uspokojování dalších základních lidských potřeb. Délka času věnovaného uspokojování biologicko-fyziologických potřeb se prodloužila především v těch sociálních skupinách, které dříve dosahovaly podprůměrných hodnot. Protože současně stále ještě zůstává zachována značná sociálně pod-

Tabulka 7. Vývoj týdenní délky spánku ekonomicky aktivních mužů a žen a žen v domácnosti — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetínách

Rok	Muži			Ženy			
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice	V domácnosti
1961	53,6	52,3	52,9	51,0	50,6	50,4	55,3
1967	55,4	54,7	55,2	55,4	53,5	53,2	59,0
1980	53,6	53,6	54,1	53,7	54,0	51,8	57,3

míněná diferenciacie (v závislosti na zapojení do ekonomické aktivity, počtu dětí aj.), předpokládáme, že tento proces bude dále pokračovat.

Volba aktivit, jimiž člověk naplňuje svůj životní čas, závisí na objektivních vnějších společenských podmínkách, na jejich subjektivním vnímání a hodnocení a na vnitřních osvojených dynamizujících mechanismech aspirací, zájmů a potřeb. Reálná struktura životních činností je tak výsledkem složité sítě vztahů a závislostí, pro jejichž empirické prokázání nemáme k dispozici údaje. Musíme se proto spokojit konstatováním, že v typických, nejčastěji se vyskytujících strukturách reprodukčních aktivit se převážně prosazují potřeby odpočinku a zábavy uspokojované dvěma rozhodujícími formami aktivit — sociální komunikací (partnerskými, rodinnými a přátelskými rozhovory, hrami, návštěvami) a poslechem hromadných sdělovacích prostředků, především televize. Náročnější aktivity, cílevědomě zaměřené na fyzický a duchovní rozvoj, jsou v populaci stále málo frekventovány. Soustřeďují se u malého počtu jedinců, kteří jim ovšem věnují značnou část svého volného času. V průměrných časových strukturách sledovaných socioprofesionálních a jiných sociálních skupin jim patří jen několik minut týdně.

Plnou měrou to platí pro *vzdělávání*, které se dosud nedaří přeměnit v trvalý uvědomělý proces; rozšiřování okruhu znalostí probíhá spíše nepřímo nejrozličnějšími neinstitucionalizovanými formami informačního toku, jako součástí rozšiřování praktických životních zkušeností. Rozsah participace na organizovaných i neorganizovaných formách záměrného vzdělávání je nízký, sociokulturně diferencovaný především úrovní již dosaženého vzdělání a ve srovnávaném dvacetiletém období se u něj projevuje spíše klesající tendence.

Malou spokojenost vyvolávají výsledky časového šetření také ve vztahu k neaktivnější, tvůrčí formě kulturního života, kterou představuje *zájmová umělecká činnost*. I u ní jsme za dvacet let zaznamenali pokles průměrné časové spotřeby, u mnoha socioprofesionálních skupin se již dnes pohybuje pod hranicí citlivosti záznamové jednotky. Ve větším rozsahu byla identifikována jen u mladých lidí.

Potvrzuje se i snižování zájmu o *návštěvy kulturních akcí*, ať již jde o divadelní představení, která se v průměrných časových strukturách prakticky nevyskytují (u ekonomicky aktivní populace asi dvě minuty týdně), či o přece jen o něco frekventovanější návštěvy kin, koncertů populární hudby a jiných kulturních akcí. Účast na kulturním životě je typickou zábavou mladých lidí, jimž současně uspokojuje další sociální potřeby. V životě manželských párů se mění ve sváteční záležitost, jejíž frekvence je závislá na objemu a kvalitě nabízených možností, životní situaci i osvojených zájmech.

S výjimkou nejmladší generace se téměř veškerý kulturní život soustřeďuje do prostředí bytu. Zčásti ho naplňuje četba — u mužů převládá četba novin a časopisů nad četbou literatury v poměru 2 : 1, u žen se proporce posouvají ve prospěch četby knih. Celkově však, jak ukazuje dvacetileté srovnání, délka času věnovaného četbě klesá.

Kontakt s kulturou a uměním stále zřetelněji zprostředkovávají *poslechové aktivity*, mezi nimiž poslech gramofonu a magnetofonu je jednoznačně zábavou mládeže, poslech rozhlasu dosahuje maxima u starších věkových skupin a důchodců. Při sestupných trendech v objemu ostatních kulturních aktivit stále roste objem i váha *televizního poslechu*. Ekonomicky aktivní muži věnují televizi v pracovní dny asi hodinu a půl, ve volné dny o hodinu více, v průměrném týdnu 12,5–13 hodin. Zaměstnané ženy stráví před obrazovkou v pracovní dny v průměru asi hodinu, ve volné dny dvě hodiny a týdně 9 až 10 hodin. Nižší zájem o televizi projevuje pouze nejmladší generace, v dospělosti je

Tabulka 8. Týdenní délka času věnovaného reprodukčním aktivitám v ČSSR — podle pohlaví (muži) a společenských skupin v roce 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Aktivita	Muži					
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Důchodci	Studenti	Učení
Spánek	53:47	53:47	54:08	64:03	60:54	61:08
Jídlo, občerstvení	7:42	7:42	7:49	10:58	8:59	8:17
Osobní hygiena, léčení	6:18	6:32	6:18	7:35	5:50	6:39
Biologicko-fyziolog. potřeby celkem (16)	67:40	68:01	68:15	82:36	75:50	76:04
Vzdělávání, sebevzdělávání	0:21	1:38	0:14	0:07	1:03	0:28
Zájmová umělecká činnost	0:14	0:28	0:07	0:14	0:49	0:49
Návštěvnícké aktivity	0:35	0:42	0:21	0:14	2:06	2:34
Poslech rozhlasu, gramofonu, magnetofonu	0:49	0:42	0:35	2:41	2:06	1:59
Poslech televize	13:11	12:22	12:29	16:48	9:48	12:01
Četba	3:09	4:19	2:34	6:46	4:26	3:30
Aktivní sport	0:56	0:56	0:21	0:21	5:15	6:11
Vycházky, procházky	1:31	1:59	0:42	5:15	2:55	2:20
Vnitrorodinná komunikace	1:52	2:13	1:45	1:38	1:03	0:36
Přátelská komunikace	3:09	3:09	2:27	4:40	4:12	4:47
Návštěva sportovišť, restaurací	2:34	1:17	2:27	2:06	2:06	2:47
Nečinný odpočinek	1:52	1:24	1:52	7:21	1:17	1:10
Ostatní činnosti (17)	0:35	0:42	0:35	1:17	0:49	0:21
Doprava ve volném čase	1:59	2:41	1:03	1:52	5:01	2:55
Reprodukce aktivity celkem (16)	100:48	103:43	96:22	134:38	118:53	118:39

odmítání televize extrémní výjimkou. Přes v zásadě pozitivní hodnocení podílu televize na realizaci úkolů kulturní politiky socialistické společnosti je nutno jednostrannou převahu televize ve formách kulturní participace hodnotit jako nežádoucí jev, upozorňující na nedostatečnou rozvinutost nabídky jiných kulturních aktivit, na malou účinnost mechanismů formování kulturních zájmů, a konečně i na některé objektivní bariéry, k nimž patří především napjatost denního časového režimu.

Aktivitou mládeže je také *sport*. Ženy a dívky sportují méně než muži, a to ve všech věkových a sociálních skupinách. Masověji rozšířenými pohybovými aktivitami jsou vycházky, procházky, pobyt v přírodě. Jejich obliba je univerzální, výskyt závislý spíše na podmínkách života než na dalších sociálně diferenciacích činitelích.

Strukturu volného času doplňují různé formy *sociální komunikace* v rodině i setkání s příbuznými a přáteli. Přátelská setkání patří u mužů i žen k nejfrekventovanějším aktivitám víkendových dnů. Divácká obec návštěvníků sportovních utkání je poměrně malá a patří k ní především muži. O něco

(16) Součtové položky nejsou přesným součtem trvání dílčích aktivit, vznikly agregací prvotních údajů, v nichž nejsou vyrovnávány zaokrouhlovací chyby.

(17) K položce „ostatní činnosti“ je připočtena zaokrouhlovací chyba, vyrovnávající námi vytvořené makroagregáty do plné délky týdne.

Tabulka 9. Týdenní délka času věnovaného reprodukčním aktivitám v ČSSR — podle pohlaví (ženy) a společenských skupin v roce 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Aktivita	Ženy						
	Dělníci	Zaměstnankyně	Družstevnice	Důchodkyně	Studentky	Učnice	V domácnosti
Spánek	53:40	54:01	51:48	61:57	60:40	61:01	57:17
Jídlo, občerstvení	7:00	7:00	7:28	9:34	8:45	7:42	9:27
Osobní hygiena, léčení	6:25	7:07	6:18	7:14	7:14	7:07	5:57
Biologicko-fyziol. potřeby celkem (16)	67:12	68:01	65:34	78:38	76:39	75:50	72:34
Vzdělávání, sebevzdělávání	0:07	0:42	0:00	0:00	1:17	0:28	0:00
Zájmová umělecká činnost	0:00	0:07	0:00	0:00	0:28	0:21	0:00
Návštěvnícké aktivity	0:28	0:35	0:07	0:14	2:06	2:06	0:07
Poslech rozhlasu, gramofonu, magnetofonu	0:14	0:28	0:21	1:24	1:24	1:38	0:28
Poslech televize	10:23	9:41	9:06	13:04	8:52	10:16	11:26
Četba	1:59	2:55	1:10	3:37	4:33	3:37	2:13
Aktivní sport	0:14	0:35	0:07	0:07	2:34	1:10	0:07
Vycházky, procházky	1:10	1:52	0:28	2:27	3:02	2:27	1:52
Vnitrorodinné komunikace	1:31	1:52	1:31	1:38	1:17	0:56	3:44
Přátelská komunikace	3:09	3:16	2:27	5:08	4:19	4:26	3:44
Návštěva sportovišť, restaurací	0:21	0:35	0:07	0:07	1:03	1:52	0:14
Nečinný odpočinek	1:17	0:49	1:52	4:40	1:10	1:03	1:52
Ostatní činnosti (17)	0:49	0:42	0:49	1:31	1:10	1:03	1:31
Doprava ve volném čase	1:17	2:06	0:56	1:45	3:44	2:27	1:17
Reprodukční aktivity celkem (18)	90:18	94:37	84:42	114:34	114:06	109:40	101:16

častěji se vyskytuje návštěva restaurací a dalších zábavních podniků. Její objem je sociokulturně diferencován, snižuje se u pracovníků duševní práce a u pracovníků s vyšším vzděláním, zvyšuje se u mládeže s vlastním příjmem.

Přes výraznou uzavřenost mimopracovního života do prostředí bytu je *doprava spojená s mimopracovními aktivitami* v průměru časově poměrně náročná. Na jejím rozšiřování se podílí rozmach rekreačních výjezdů. Časová náročnost dopravy ve volném čase roste s velikostí obce bydliště, ve velkoměstech dosahuje více než dvojnásobku průměru za nejmenší obce. Zvýšená hybnost je tedy jedním z atributů městského způsobu života.

Vývoj objemu volného času

Nepříliš uspokojivá zjištění o dynamice změn ve struktuře reprodukčních aktivit nastolují otázku, jak se v této situaci vyvíjel objem *volného času*. (18)

(18) Jak je obecně známo, odpověď na tuto otázku nemá jednoznačné číselné vyjádření vzhledem k nikdy neukončeným definičním sporům, variabilitě subjektivních

Tabulka 10. Týdenní objem volného času v ČSSR podle pohlaví a společenských skupin v roce 1980, úzká a široká definice — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Typ definice	Muži					
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Důchodci	Studenti	Učni
Úzká definice	33:08	35:42	28:07	52:02	43:03	42:35
Široká definice	34:46	37:55	29:31	55:46	44:55	44:06

	Ženy						
	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice	Důchodkyně	Studentky	Učnice	V domácnosti
Úzká definice	23:06	26:36	19:08	35:36	34:27	33:50	28:42
Široká definice	24:51	28:35	20:39	40:22	39:12	35:35	31:23

V konstrukci operacionální definice volného času jsme limitováni spíše velmi nedokonalými klasifikačními systémy ve starších celostátních šetřeních než teoretickými úvahami. Rozdíly v užívaných klasifikacích nám neumožňují najít zcela totožnou definiční základnu, o odhad vývojové tendence se můžeme pokusit jen s vědomím dílčích kvantitativních nepřesností.

Materiály z roku 1980 nám umožňují vymezit užší a širší definici, (19) časovou řadu však můžeme zkonstruovat jen na bázi úzké definice, protože starší šetření neidentifikovala zájmovou práci. Redukce tohoto typu není však zcela neoprávněná, protože i v tomto zúženém pojetí volného času bez zájmové práce a bezplatné práce pro společnost jsou zahrnuty všechny činnosti volného času, stimulující fyzický a duchovní rozvoj, jejichž rozšiřování odpovídá společenským zájmům.

Základní tendence ve vývoji volného času vyplynuly již z logiky předchozích zjištění. Výrazná redukce objemu produktivních činností u zaměstnaných žen (přestože byl její účinek poněkud oslaben prodloužením času na uspokojování základních potřeb) se projevila růstem objemu jejich volného času o tři až pět hodin týdně. Nejpomaleji vzrostlo množství volného času družstevnic, u nichž přetrvává relativně delší souhrnná pracovní zátěž a navíc zde hraje roli i větší počet pracovních dnů. Dynamika růstu volného času u dělnic a zaměstnankyň je obdobná, což znamená, že zde zůstává zachována výchozí úroveň diferenciace. Vezmeme-li v úvahu širší definici, rozdily mezi socio-profesními skupinami se dále zvětší, protože individuální práce zaměstnankyň je častěji definována jako zájmová, a tedy vstupující do volného času.

U mužů však nelze zjištěnou vývojovou tendenci interpretovat jinak než jako pokles, v krajním případě, s uvažováním možných měřicích chyb, jako

definice volného času a nedostatečné objektivní znalosti obsahů, funkcí a významů konkrétních životních projevů. Jakýkoli číselný údaj je umělým artefaktem badatele, s nímž nelze interpretačně pracovat bez znalosti operacionální definice. Protože však je užívání tohoto pojmu a jeho číselného vyjádření v odborné literatuře zabývající se lidskými činnostmi zcela běžné, pokusme se vyhovět této zvyklosti.

(19) V užším pojetí volného času jsou zahrnuty tradiční volnočasové aktivity reprodukčního typu (vzdělávací, sportovní, kulturní, sociálně komunikační aj.), doprava ve volném čase a veřejně politická činnost; širší pojetí bere navíc v úvahu i objem bezplatné práce pro společnost a tzv. zájmovou práci (operacionálně zahrádkářství, ženské ruční práce a mužská technická hobby).

stagnaci s tendencí k poklesu. Připočtením zájmové práce se i u nich zvětší nejen objem volného času, ale i socioprofesionální diferenciace vzhledem k vyššímu výskytu zájmové práce u zaměstnanců.

Tabulka 11. Vývoj týdenního objemu volného času (úzká definice) u ekonomicky aktivních mužů a žen — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetínách

Rok	Muži			Ženy		
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice
1961	33,6	36,0	28,1	18,8	21,5	16,5
1967	31,2	34,6	23,4	20,6	23,4	15,3
1980	33,1	35,7	28,1	23,1	26,6	19,1

Rozdíl mezi muži a ženami v objemu volného času činí stále ještě devět až deset hodin, absolutně relativně se však zmenšuje. Postupné vyrovnávání struktury životních činností mužů a žen je pravděpodobně jednou z nejzávažnějších změn, k níž ve vývoji vnitrosociální diferenciace ve způsobu využití časového fondu v uplynulém období došlo.

Mezinárodní srovnání

Velmi cennou informaci poskytuje srovnání způsobu využití času v mezinárodním měřítku. Jde o úkol velmi obtížný, zejména je-li nutno brát v úvahu i kvalitativní rozdíly mezi oběma světovými sociálně ekonomickými systémy. Jediný mezinárodní srovnávací výzkum časových rozpočtů proběhl ve druhé polovině šedesátých let [The Use 1972]; v současnosti lze komparovat pouze národní šetření, mezi nimiž je ovšem mnoho metodologických rozdílů a jejichž shromažďování a vyhodnocování vyžaduje dlouhodobé systematické úsilí.

Protože v Československu nemáme k dispozici potřebné údaje a nechtěli jsme se vzdát pokusu o sebezaražení do mezinárodního kontextu, použili jsme komparativní tabulku připravenou I. Niemiovou ze Central Statistical Office of Finland, k níž jsme doplnili aktuální československá data. Jejich členění bylo nutno přizpůsobit použité klasifikaci aktivit, která je na Západě běžná, ale značně odlišná od třídění aktivit užívaných v předchozím textu. (20) Výsledky srovnání lze proto považovat pouze za orientační, přesto však, jak čísla jednoznačně potvrzují, značně inspirativní. (21)

I tehdy, vycházíme-li jen z hrubých struktur aktivit a přistupujeme-li k údajům s nejvyšší obezřetností, svědčí mezinárodní srovnání o tom, že souhrnná pracovní zátěž ekonomicky aktivní populace v Československu patří k nejvyšším ve srovnávaných zemích, vyšších hodnot dosahovalo jen předkrizové

(20) Teoreticko-metodologická kritika některých klasifikačních přístupů buržoazní sociologie byla mnohokrát publikována v sedmdesátých letech a je obecně dobře známa [Filípec, Filipcová 1979], proto nepovažuji za nezbytné ji v tomto kontextu opakovat.

(21) Abychom zabránili ideologickým dezinterpretacím, upozorňujeme, že jde o struktury časového fondu zaměstnané populace, nikoli o celospolečenské průměry. V údajích se nepromítá podíl nepracujících osob a jejich způsob života, ať již jde o nezaměstnané či o nepracující část buržoazních vrstev. Za Československo bylo nutno použít pro komparaci tzv. vážený týden (beroucí v úvahu zjištěný podíl pracovních dnů a dnů pracovního volna), protože pro kvantifikaci průměrného týdne zaměstnaných mužů a žen nejsou k dispozici potřebné údaje.

Tabulka 12. Časové rozpočty zaměstnaných mužů a žen v různých zemích — ČSSR — vážený týden, údaje v hodinách a minutách, ostatní země hodiny týdně

Aktivity	ČSSR 79/80		Finsko 79		Norsko 80/81		Švýcarsko 79/80		Velká Británie 74		Maďarsko 76/77		Polsko (22) 76		USA 75		Japonsko 1980	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Výdělečné zaměstnání	46:37	41:08	41	34	42	25	43	33	42	27	47	37	53	46	43	32	49	42
Cesta do práce	5:45	4:34	3	3	2	2	4	4	4	4	4 ⁽²³⁾	3 ⁽²³⁾			5	3	7	5
Domácí práce	14:24	29:48	14	26	16	33	5	19	9	25	11	29	15	34	11	25	4	22
Práce celkem	66:47	75:30	58	63	60	60	52	56	55	56	62	69	68	80	59	60	60	69
Spánek	53:16	53:08	57	58	54	54	62	62	55	57	57	57	} 67	} 66	55	58	56	33
Jídlo	7:29	6:49	10	9	8	8	13	12	9	9	9	8			7	7	10	10
Ostatní osobní potřeby	5:51	6:03	5	5	6	7	4	5	8	10	7	7			8	9	7	9
Volný čas celkem	34:37	26:19	38	33	40	39	37	33	41	36	33	27	33	22	39	34	35	27
Vzdělávání	0:37	0:21	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	.	.	2	1	0	1
Aktivity v organizacích,																		
návštěva sport. a kult. akcí	1:44	0:48	2	1	2	1	3	2	5	4	1	1	2	1	5	5	3	3
Sport, vycházky	2:16	1:37	4	2	3	3	2	1	2	1	2	1	.	.	2	1	2	1
Sociální kontakty,																		
restaurace	6:56	5:05	8	8	12	14	5	7	6	7	5	4	4	4	6	8	3	3
Četba	3:20	2:08	5	5	5	5	4	3	2	1	4	2	4	2	4	4	5	2
Umělecké, manuální																		
hobby, hry	1:54	1:48	1	3	2	2	3	3	1	2	1	2	1	0	1	1	2	1
Televize	12:46	9:58	10	7	9	7	9	7	17	13	10	9	14	9	15	11	13	10
Rozhlas, hudba	0:42	0:17	1	0	2	1	2	2	1	1	1	0	1	0	0	0	1	0
Odpočinek	1:35	0:57	3	3	1	1	.	.	4	4	3	2	3	1	1	1	4	4
Cesta, přeprava	2:22	2:32	3	3	3	3	4	4	2	2	4 ⁽²³⁾	4 ⁽²³⁾	.	.	3	2	2	2
Neurčeno	0:25	0:48	0	0	0	1	4	3	0	1	1	1	5	4	0	0	.	.

Pramen: Iris Niemi *The 1979 Time Use Study Method*. Helsinki, Central Statistical Office of Finland 1983.

(22) Zaměstnaní bez zemědělství a lesnictví.

(23) Odhad.

Polsko. Příčinou je relativně vysoký průměrný podíl na společenské práci, který zejména u žen převyšuje střední délky pracovní doby žen v kapitalistických zemích. Výjimkou je Japonsko, kde je ovšem vyšší podíl výtěžné práce vyvažován nižším zapojením ekonomicky aktivní populace do domácích prací. Nižší úroveň pracovního vyčerpání však vykazují i ženy v Maďarsku, které je nám ze srovnávaných zemí nejbližší.

Vysoká produktivní časová zátěž se odráží v relativním zkrácení času věnovaného na uspokojování biologicko-fyziologických potřeb, zejména ve zkrácení doby spánku, v níž dosahujeme nejnižších průměrných hodnot.

Objemem volného času (v souhrnu v podstatě odpovídajícího tzv. široké definici, včetně manuálních hobby) předstihujeme Polsko, dosahujeme obdobných hodnot jako pracující v Maďarsku a Japonsku, zaostáváme však za severskými zeměmi, Spojenými státy i Velkou Británií.

Pokud se týká způsobu využití volného času, lze v prezentovaném srovnávacím materiálu nalézt obdobné strukturální tendence i řadu rozdílů, které při nedostatečné znalosti životních realit i výzkumných postupů nemáme možnost interpretovat. Ve srovnání s Maďarskem vykazujeme větší váhu sociálních kontaktů, nižší objem četby i některé další drobné rozdíly; v zásadě je však možno označit obě struktury za značně podobné.

Víme, že nelze mechanicky srovnávat, že nelze ztotožňovat osm hodin vykořisťované práce dělníka v kapitalistické společnosti s osmi hodinami osvobozené práce pracujících v socialistické společnosti [Sève 1976]. Přes rozdílnost postavení, vztahů a prožitků má však časová dimenze práce v obou společenských systémech jeden společný význam — vymezuje prostor pro jiné aktivity. Objem společenské práce je určen požadovaným produktem a dosaženou produktivitou, její rozdělení povahou výrobních a společenských vztahů. Sociálně spravedlivé rozdělení samo o sobě nedostačuje k rozšiřování životního prostoru. Naléhavým úkolem se stává redukce společenské potřeby pracovního času při zvyšování objemu a kvality produktu; zdokonalování životních podmínek je bezprostředně spojeno s požadavkem intenzifikace výrobních a pracovních procesů.

Závěry a otevřené problémy

Hodnotíme-li souhrnné změny ve způsobu využití časového fondu za uplynulých dvacet let ze zorného úhlu vyrovnávání a rozrůzňování a ze zorného úhlu obsahu, dospějeme k odlišným závěrům:

1. Ve vývoji třídně a sociálně diferencované struktury životních činností se prosazují silné vyrovnávací tendence. Zachovány zůstávají rozdíly mezi pracujícími a ekonomicky neaktivní populací. Mladí, spojené s obdobím všeobecné a profesně kvalifikační vzdělávací přípravy, se od ostatních odlišuje redukcí pracovní zátěže (velmi výraznou i ve složce individuální práce), zvýšením objemu reprodukčních aktivit i volného času, jeho bohatším a všestrannějším prožíváním. Populace v postproduktivním věku nalézá seberealizační prostor v různých formách individuální práce, ve struktuře jejích životních činností však nabývají na váze pasívnější formy trávení času a nečinnosti. Data nám neumožňují posoudit vývoj relace mezi preaktivní, aktivní a postaktivní populací; zkušenostně lze předpokládat značnou vztahovou stabilitu.

Naproti tomu ve všech diferenčních dimenzích, v jejichž základech jsou skryty pozůstatky třídní nerovnosti, je výstavba socialistické společnosti spojena s oslabováním diferencí a sblíživáním struktur životních činností. Velmi výrazné se tyto posuny projevují ve změnách společenského postavení a způsobu života pracujících žen. Tento proces dosahuje vyšších stádií v sociokultur-

ně flexibilnějších, otevřenějších skupinách, empiricky indikovaných vyšším vzděláním, výkonem duševní práce, bydlením ve městech. Konstatování dosažených úspěchů však nesmí zastřít, že přetrvávající rozdíly v neprospěch žen jsou stále ještě značné a vyžadují další společenské intervence.

Také v sociálně třídní dimenzi, empiricky suplované statistickým členěním souboru na dělníky, zaměstnance a zemědělské družstevníky, došlo za dvacet let k závažným změnám. V hrubých časových strukturách pracovních a volných dnů se dnes již maximální rozdíly mezi dělníky a zaměstnanci pohybují pouze kolem dvaceti minut, prostorem diferenciací se stávají obsahy, významy a funkce aktivit. Současně je třeba předpokládat i v časové struktuře životních činností prohlubující se vnitrotřídní diferenciaci, pro jejíž posouzení nemáme k dispozici potřebné údaje. Mezi skupinami pracovníků fyzické a duševní práce však neexistuje ostrá hranice, struktury životních aktivit nabývají stále více společných rysů. Uvnitř každé skupiny lze identifikovat vrstvy, které svou strukturou aktivit vytvářejí předobraz a vzor žádoucího budoucího vývoje.

Distance mezi strukturami životních aktivit pracovníků státního sektoru národního hospodářství a zemědělskými družstevníky je relativně větší. Zdrojem diferencí je produktivní sféra lidského života s vyšším podílem naturální produkce a u mužů i vyšším podílem na společenské práci. U příslušníků obou pohlaví se v zemědělství projevuje menší počet dnů pracovního volna. Příčiny těchto diferencí v objemu i organizaci práce však již nelze podle mého názoru hledat ve specifikách skupinové vlastnické formy, spíše se zde prosazují zvláštnosti zemědělské výroby jako takové. Aktuální úkoly ve zdokonalování pracovních podmínek v zemědělství se proto koncentrují do změn v technologiích výroby a organizace práce, rozšiřujících počty volných dnů a délku čerpané dovolené. Naturální produkce a malovýroba, zejména její chovatelské formy, budou však i nadále působit proti rozšiřování a obohacování volného času.

2. Na rozdíl od sblížovacích tendencí ve vnitrosociální diferenciaci způsobu využití času však vývoj obsahu a struktury životních činností v makrosociálních rozměrech neprobíhá vždy takovými tempy a směry, jak bychom si přáli. Zejména jde o nárůst naturální produkce a ožívání malovýrobních prvků, které absorbují část času uvolňovaného ze sféry společenské výroby, o relativně pomalé změny v některých tradičních domácích pracích, zejména v přípravě jídla. Ve sféře reprodukčních aktivit a volného času indikují časové údaje stagnaci žádoucích změn, často ale také určité regresivní pohyby. Sféra produktivních činností absorbuje příliš velký díl životního času a ponechává nedostatečný prostor pro obohacování duchovního života, pro rozšiřování okruhu životních potřeb, pro osvojování potřeb rozvojových.

Tato obecná zjištění otevírají řadu teoreticko-metodologických i prakticko-politických problémů, které vyžadují samostatné zpracování.

Literatura

- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
Niemi, I.: *The 1979 Time Use Study Method*. Helsinki, Central Statistical Office of Finland 1983.
Pramenné materiály Českého statistického úřadu (nepublikovány).
Pramenné materiály Slovenského statistického úřadu (nepublikovány)
Sève, L.: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.
The Use of Time (Szalai, A. ed.). The Hague — Paris, Mouton 1972.
Vítečková, J. a kol.: *Výzkum časových rozpočtů Pražanů. Pracovní materiály*. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
Vítečková, J.: *Způsob využití souhrnného časového fondu společnosti a společenský vývoj*. Sociologický časopis 1981, č. 6.

Výsledky výběrového šetření o využití času v roce 1979/1980 v ČSSR. I., II. díl. Československá statistika 1981, 1982.

Výsledky výběrového šetření o využití času v roce 1979—1980 v ČSR. I.—V. díl. Česká statistika 1981—1983.

Резюме

Я. Витечкова: Изменения в способе использования времени населения ЧССР в 1961—80 гг.

Чехословакия благодаря Федеральному статистическому управлению располагает результатами трех общегосударственных обследований бюджетов времени населения 1961, 1967 и 1980 гг. Несмотря на то, что сопоставимость этих обследований значительно ограничена различиями в методике, полученные временные ряды позволяют дать оценку тенденции развития макроагрегатов видов деятельности и решающих общественных групп и классов.

В статье дается оценка изменений в развитии объема и структуры продуктивных видов деятельности. Здесь констатируется, что в отличие от всеобщего сокращения продолжительности исполнения работы, развитие индивидуального труда противоречиво. Сокращается объем домашних работ занятых женщин, удлиняется индивидуальная работа (включая трудовые хобби) у мужчин. Поэтому общая трудовая нагрузка женщин сокращается быстрее и различия в структуре жизнедеятельностей мужчин и женщин уменьшаются. Наиболее динамичным является изменение способа использования времени мужчинами — колхозниками в социально-классовом параметре также утверждается интенсивная тенденция к выравниванию. Однако, снижение напряженности временного режима замедляется удлинением времени, уходящего на транспорт.

Снижение трудовой загрузки сопровождается небольшим продлением времени, уделяемого удовлетворению основных потребностей сна и отдыха, питания и личной гигиены.

Результатом одновременного действия противоречивых процессов является тот факт, что объем свободного времени (в узком смысле слова без любительской работы) за 20 лет увеличился лишь у занятых женщин. У мужчин наблюдается стагнация с тенденцией к понижению. В способе использования свободного времени подтверждается рост роли телевидения и высокая доля различных форм социальной коммуникации. Более взыскательные виды деятельности, направленные на физическое и умственное развитие, все еще мало представлены в населении, у некоторых общественно желательных видов деятельности объем затрачиваемого времени даже сокращается.

Международное сравнение, основой которого является сравнительная таблица, составленная И. Ниеми, Central Statistical Office of Finland, показывает, что по сравнению с промышленно развитыми капиталистическими странами лимитирующим фактором расширения свободного времени является высокая доля трудовых видов деятельности. Поэтому дальнейшее совершенствование условий жизни и изменения в использовании фонда времени непосредственно связаны с требованием интенсификации производственных и трудовых процессов.

В истекшие 20 лет достигнуты многие положительные изменения в развитии внутриобщественной дифференциации жизнедеятельностей, причем однозначно утверждается интенсивная тенденция к выравниванию. Однако изменения в предметной структуре отдельных видов жизнедеятельности не протекали ожидаемыми темпами и в ожидаемых направлениях. Противоречие между предполагаемым развитием и действительностью открывает ряд проблем, требующих самостоятельной разработки.

Summary

J. Vítěčková: Changes in the Ways of Time Use in the Population of Czechoslovakia in 1961—1980

Thanks to the Federal Statistical Office, Czechoslovakia disposes of the results of three national time-budget surveys carried out in 1961, 1967 and 1980. In spite of the considerably reduced comparability of these surveys owing to differences in methodology, the time series obtained enable us to attempt an estimation of devel-

opment tendencies in macroaggregations of activities and in the most important social groups and classes.

The paper presents an evaluation of changes in the development of the volume and structure of productive activities. It is put forward that, in contradistinction to the general shortening of the duration of gainful-employment performance, the development of individual work reveals contradictions. The volume of housework in gainfully employed women is reduced, while individual work (including working hobbies) in men is on the rise. Thus the aggregate working load in women is being reduced at a quicker rate, and differences in the structure of life activities between men and women are decreasing. Most dynamic are the changes taking place in the ways of time use in cooperative farmers-men; a strong levelling tendency manifests itself also in the social-class dimension. However, the loosening of the time-regime tension is slowed down by the prolongation of the commutation time.

The reduction of the working load is accompanied by a slight prolongation of the time devoted to the satisfaction of basic needs — sleep and rest, meals and personal hygiene.

The outcome of the concurrence of contradictory processes is the fact that, in the twenty years in question, the volume of leisure (in the narrow sense of the word: not including manual hobbies) was increasing in gainfully employed women only. In men, a stagnation with a falling tendency was noted. In the ways of leisure utilization, the growing role of television and a high proportion of various forms of social communication were confirmed. More demanding activities aimed at physical and spiritual development continue to be frequented in a small measure only; in some socially desirable activities the volume of time devoted to these purposes is actually decreasing.

It follows from the international comparison (based on a comparative table worked out by I. Niemi, Central Statistical Office of Finland) that, in comparison with industrially advanced capitalist countries, a high proportion of working activities is a limiting factor impeding the expansion of leisure. For this reason, the further improvement of living conditions and changes in the use of the time fund are in direct connection with the requirement of the intensification of production and working processes.

In the twenty years past, a great many positive changes have been attained in the development of the intrasocial differentiation of life activities; a strong levelling tendency is unambiguously asserting itself here. Of course, changes in the objective structure of life activities have not been taking place at the expected rate and in the expected directions. The contradiction between expectation and reality opens a number of problems requiring further studies.

Chceme-li ze sociologického hlediska pojednat o otázkách rozvodovosti v SSSR, musíme úvodem říci několik slov o právní úpravě rozvodu v této zemi. Ta prošla několika etapami.

Stará carská právní úprava, obsažená v části první knihy X. *Svodu zakonov Rossijskoj imperii*, byla charakterizována obligatorním církevním sňatkem a pěti rozvodovými důvody (cizoložství odpůrce, impotence k souloži, zbavení práv osobního stavu v důsledku trestního odsouzení, nezvěstnost odpůrce a vstup do mnišského řádu). Rozvodový proces probíhal výlučně před církevními orgány.

Dekrety sovětské vlády z r. 1917 a na ně navazující *Kodeks zakonov RSFSR ob aktach graždanskogo sostojanija, bračnom, semejnom i opekunskom prave* z r. 1918 odstranily tato opatření a zavedly obligatorní civilní sňatek. Rozvod se stal možným na základě oboustranného, popřípadě jednostranného návrhu, který projednal soud 1. stupně; šlo-li o návrh obou manželů, mohl tak učinit i matriční orgán ZAGSu (organ zapisi aktov graždanskogo sostojanija). Důvodem rozvodu byl tedy vzájemný konsensus, eventuálně repudiace druhého manžela.

Obdobné právní úpravy byly zavedeny i v dalších sovětských republikách.

Kodeksem zakonov o brake, sem'je i opeke z r. 1926 (RSFSR), jehož platnost byla rozšířena i na některé jiné svazové republiky, pokud neměly své zvláštní kodexy, byla rozvodová agenda zcela převedena na matriční orgány. Účast obou manželů při tomto řízení dokonce nebyla ani obligatorní. Stačilo sdělení o provedení rozvodu nepřítomnému manželů orgánem ZAGSu.

Registrace manželství zůstala zachována, ale ustanovení o majetkových vztazích mezi manžely a o vyživovací povinnosti mezi nimi byla vztahena obdobně i na partnery z tzv. neregistrovaných manželství (ta byla obdobná druhovským poměrům). Jejich postavení naroveň registrovaným manželstvím dokončila judikatura do r. 1935.

V průběhu dalších let, zejména po druhé světové válce, došlo k zpřísnění rozvodového řízení.

Nařízení Prezidia nejvyššího sovětu z července 1944 zavedlo výlučné soudní rozvodové řízení, a to ve dvou fázích: jako smírčí přípravné řízení před lidovými soudy a případné další sporné řízení před soudy vyššími, oboje s povinností osobní účasti obou manželů, prováděním dalších důkazů i obligatorním oznámením zahájení rozvodového řízení v tisku. Judikatura Nejvyššího soudu SSSR stanovila jako rozvodový důvod existenci hlubokého a trvalého rozvratu manželství.*

Od 1. 10. 1968 vstoupily v účinnost *Osnovy zakonodatelstva SSSR i sojuznych respublik o brake i sem'je* (novelizované v r. 1979), na jejichž základě přijaly své rodinné zákoníky všechny svazové republiky v letech 1969–70. Podle této úpravy je kompetence k rozvodovému řízení rozdělena mezi soudy

* Od r. 1966 bylo celé rozvodové řízení svěřeno soudům 1. stupně a notifikace v tisku byla zrušena.

a orgány ZAGSu. Soud je oprávněn rozvod povolit, jestliže zjistil, že „další soužití manželů a zachování rodiny se stalo nemožným“. Matriční orgány buď rozhodují na oboustranný návrh manželů, kteří nemají nezletilé děti, pokud se ovšem neobrátní na soud, nebo na jednostranný návrh, jestliže odpůrce je soudně prohlášen za nezvěstného, nesvéprávného pro duševní chorobu nebo slabomyslnost, nebo odsouzen k trestu odnětí svobody na více než tři léta. Rozvod před soudem je vyloučen, jestliže jej navrhuje muž proti vůli ženy, která je těhotná, nebo dítě je mladší 1 roku. Soudní rozsudek povolující rozvod nezpůsobuje sám o sobě právní zánik manželství, nýbrž až matriční zápis, provedený na jeho podkladě.

Vznik dalších tzv. faktických manželství není přípustný již od úpravy z r. 1944.

* * *

Území SSSR, charakteristické mnohostí národních kultur, je ovšem charakterizováno i mnohostí typů rodin, které mají nejen své etnické zvláštnosti, ale jsou i na různém stupni historického vývoje rodiny. Tak například zatímco v Pokavkazi a Střední Asii se ve značné míře ještě vyskytují mnohověstné rodiny a nevymizely prvky širší rodiny s nádechem patriarchalismu, pak v Pobaltí a ruských republikách jsou nejčastější nukleární rodiny.

S rostoucí industrializací, urbanizací a migrací obyvatelstva se však všude projevuje přechod k nukleární rodině a také tendence k rozvodovosti.

A. G. Charčev [1979] uvádí, že v celém Sovětském svazu počet členů domácnosti z průměru 4,1 v r. 1939 klesl v roce 1970 na 3,7. Rozvrstvení rodin dle počtosti a struktury podle všesvazového sčítání s r. 1970 v SSSR uvádí tab. 1.

Přitom pokles počtu členů domácnosti se projevuje u vesnických rodin, kdežto dělnické rodiny si zachovávají v podstatě stabilní vnitřní strukturu.

Poměrně vysoký je počet osamělých rodičů s dětmi, ať již s nimi žijí další osoby, či nikoli. Tento jev je zřejmě podmíněn jednak rozvodovostí, jednak svobodným mateřstvím.

Sňatečný věk v SSSR ukazuje tabulka 2. V uvedeném roce bylo uzavřeno celkem 2 596 300 sňatků. Z toho prvních sňatků u mužů bylo 2 188 300 a u žen 2 218 000. Přitom nevěsty ve věkové skupině do 20 let i v další věkové skupině do 24 let nejčastěji vstupují do manželství s ženichy staršími o jeden až čtyři roky (což tvoří asi 5/7 případů), nebo dokonce s ženichy staršími o pět až devět

Tabulka 1. Typy domácností v SSSR

Typ domácnosti	Počet v %	Střední početnost podle osob
manželské dvojice s dětmi, nebo bez dětí	63,6	3,5
manželské dvojice s dětmi, nebo bez dětí, s jedním z rodičů, resp. jinými příbuznými	16,0	4,3
dvě a více manželských dvojic s dětmi nebo bez dětí, s jedním z rodičů, resp. jinými příbuznými	13,4	6,1
osamělé matky (nebo otcové) s dětmi	16,9	2,5
osamělé matky (nebo otcové) s dětmi a jedním ze svých rodičů, resp. s jinými příbuznými	7,0	3,7
ostatní domácnosti	2,4	2,2

Pramen: [Charčev 1979].

Tabulka 2. Osoby, které uzavřely sňatek v r. 1976

Věková skupina	Procentní poměr			
	k úhrnu všech mužů	sňatků ženy	k úhrnu prvních mužů	sňatků ženy
mladší 20 let	5,0	27,9	5,9	32,4
od 20 do 24 let	55,9	44,5	64,6	49,1
od 25 do 29 let	19,8	12,1	19,4	10,0
od 30 do 34 let	4,8	3,4	3,3	1,9
od 35 do 39 let	4,8	3,7	2,4	1,7
od 40 do 49 let	4,5	3,9	1,7	1,9
od 50 do 59 let	2,3	2,8	1,2	1,9
60 a více let	2,9	1,7	1,5	1,1
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: [Charčev 1979].

let (což tvoří asi 1/10 případů). Zřetelně roste počet smíšených manželství mezi příslušníky různých národností.

Za závažný problém dnešních rodin považují sovětští právní odborníci i sociologové rozvodovost. (1) Je jedním z nejsilnějších podnětů k tomu, že zhruba od poloviny šedesátých let se v SSSR rychlým tempem rozvíjí sociologie rodiny,

Tabulka 3. Zaregistrované rozvody v SSSR

Rok	Rozvody v tisících	Index	
		na 1000 obyvatel	na 1000 manželství
1913	5,6	0,1	
1940	205,6	1,1	
1950	67,4	0,4	33
1955	127,2	0,6	56
1960	270,2	1,3	104
1961	276,1	1,3	
1962	297,1	1,3	
1963	291,5	1,3	
1964	333,8	1,5	
1965	360,4	1,6	179
1966	646,1	2,8	309
1967	646,3	2,7	303
1968	648,2	2,7	306
1969	615,2	2,6	273
1970	636,2	2,6	269
1971	644,3	2,6	262
1972	652,4	2,6	280
1973	678,9	2,7	270
1974	743,4	2,9	285
1975	783,4	3,1	288
1976	860,7	3,4	332
1977	898,0	3,5	
1978	911,2	3,6	

Pramen: [Sysenko 1981 : 129; Charčev 1979 : 221].

(1) Viz předmluvu J. M. Vorožejkina k ruskému vydání knihy F. Pávka *Rozvod očima soudce* nebo Sysenkovu práci *Ustojčivost braka* [1981].

předznamenaná pracemi Charčevovými a Jurkevičovými, a je věnována soustavná pozornost demografii.

Obraz o vývoji rozvodovosti z celosvazového hlediska od r. 1950, kdy nastalo odeznění bezprostředních následků druhé světové války (ovšem s trvajícím disproporcí mezi počtem žen a mužů ve sňatečných ročnících, se značným přebytkem žen), podává tabulka 3.

I za platnosti poměrně velmi přísné úpravy z r. 1944 rozvodovost v SSSR zvolna narůstala a v r. 1958 se již vyrovnala rozvodovosti z r. 1940, kdy právní úprava byla velmi benevolentní. Další vzestup rozvodovosti byl celkem povolný až do r. 1965. Od r. 1966 se začal projevovat prudký nárůst a lze usuzovat, že do značné míry souvisel s právní reformou z r. 1965. Ta učinila rozvod společensky podstatně méně odílným a usnadnila jej tím, že o něm i v meritu rozhodovaly lidové (a jim na roveň postavené) soudy a nebylo již třeba cestovat do sídel krajských a jim na roveň postavených soudů. A. G. Charčev [1979] v této souvislosti poukazuje na to, že nárůst rozvodovosti nelze přičítat v rozhodující míře právní možnosti legalizovat dřívější faktické rozchody, ale že zřejmě u části mladé generace, a větší pohotovosti řešit manželské disharmonie právní likvidací manželství. Mírný pokles rozvodů v letech 1969–1972 mohl souviset s očekáváním nových republikových kodexů a vytvoření nové soudní praxe na jejich základě. Podobnou situaci bylo možno pozorovat i v jiných socialistických i nesocialistických státech. Pak ovšem absolutní i relativní nárůst rozvodů citelně pokračoval až k celostátnímu indexu z r. 1978: 3,6 na 1000 obyvatel; a přitom relace mezi sňatky a rozvody byla zhruba 3 : 1.

Největší rozvodovost v SSSR mají velká města a oblasti s rozvinutým průmyslem.

Rozdíly jsou patrné především podle jednotlivých svazových republik, což souvisí s mírou jejich industrializace a urbanizace. V sedmdesátých letech [Korolev 1978: 135 an.] bylo rozložení rozvodovosti na 1000 obyvatel toto:

v republikách s velkými průmyslovými centry (v r. 1975)	3,1
na Ukrajině	2,9
v Pobaltí	4,5
ve středoasijských a kavkazských republikách (1972–3)	1,1

Roli zde hraje také klima veřejného mínění. Například při sociologickém průzkumu v Uzbekistánu se ukázalo, že veřejné mínění se ve značné míře staví proti morální opodstatněnosti rozvodu manželství s nezletilými dětmi. V tom smyslu se vyslovilo 86 % vesnického obyvatelstva a 84 % městského

Tabulka 4. Rozvody v SSSR v období 1962–1972 (město — vesnice)

Rok	Rozvody v tisících		
	města	vesnice	celkem
1962	254	43	297
1964	289	44	334
1966	552	94	646
1968	546	102	648
1970	548	88	636
1972	560	92	652

Pramen: [Koroljov 1978 : 186].

*Tabulka 5. Rozvody v SSSR podle délky trvání manželství
(v letech 1960—1978)*

Rok	Rozvedená manželství celkem %	z toho podle trvání manželství v %						
		do 1 roku	1—2 roky	3—4 roky	5—9 let	10—19 let	20 a více let	nezjiš- těno
1960	100,0	3,7	17,8	18,4	31,3	22,3	6,1	0,4
1965	100,0	2,2	12,0	17,2	35,9	27,5	4,9	0,3
1970	100,0	4,2	14,2	14,5	27,6	30,4	8,8	0,3
1975	100,0	4,4	15,9	16,9	26,6	25,0	11,0	0,2
1978	100,0	3,7	15,4	17,9	27,3	23,5	12,0	0,2

Pramen: [Sysenko 1981 : 137].

obyvatelstva — rozdíl je tedy nepatrný. Toto mínění zastávalo nejen původní místní obyvatelstvo, ale do značné míry se k němu přikláněli i přistěhovalí Rusové (v 63 %) [Ivanov-Kallistratova 1980].

Rozdíl v růstu míry rozvodovosti mezi městem a vesnicí ukazuje tabulka 4. Ještě zřetelnější je tento rozdíl v hlavních městech svazových republik a dalších městech, která dosáhla 1 miliónu obyvatel. Tak například v r. 1978 dosáhl index rozvodovosti na 1000 obyvatel nejvyšších hodnot v Alma-Atě — 6,4; v Novosibirsku 6,3; v Oděse 6,2; v Rize 6,2. V Leningradě to bylo 5,7; v Kijevě 5,5; v Moskvě 5,4 [Sysenko 1981 : 132].

Akademik Estonské SSR G. I. Naan na toto téma v r. 1976 napsal: „V průměru se oficiálně rozpadá každé třetí manželství. Ale to je průměr. Viděli jsme již, že ve velkých centrech je rozvodů podstatně více. Uvedme příklady týkající se celých regionů: v Uzbecké SSR v průměru na 100 sňatků připadá 12,3 rozvodu, ale v Taškentu 34,6, v Ukrajinské SSR 31,7, ale v krymské oblasti 46,3, v Estonské SSR 38,6 (Tallin 42,0), v Lotyšské SSR 49,5 (Riga 54,9), v Moskevské oblasti a Krasnodarském kraji 40,0, v Magadanské oblasti 72,9, takže tam jen jedno ze čtyř manželství zůstane nerozvedeno“ [Naan 1976]. S tímto způsobem porovnávání polemizoval V. A. Sysenko [1981] a poukazoval na to, že index počtu rozvodů na 100 sňatků je zkreslující. Podle jeho mínění je nutno porovnávat počet rozvodů s úhrnem trvajících manželství, což například pro rok 1979 v SSSR představuje 911 200 rozvodů : 66 300 000 manželství; z toho vyplývá koeficient 1,4 %, označující rozpad manželství ve státě. Pokud by tento koeficient zůstal neměnný, pak za 20 let by se rozpadlo asi 24—25 % z celkového počtu manželství v SSSR. Kromě toho by podle jeho mínění bylo nutno zkoumat podíl jednotlivých věkových skupin na tomto úhrnu.

Tento autor se zabýval i rozložením rozvodů dle délky předchozího manželství. Celosvazový průměr rozvodovosti podle délky trvání manželství uvádí tabulka 5.

Vidíme tedy, že vliv délky trvání manželství na rozvodovost si podržuje určitou pravidelnost. Přitom během sledovaného období ovšem nastal jistý přesun, který způsobil nárůst ve vyšších věkových kategoriích. Nelze však zapomínat na to, že podle specifik sovětské právní úpravy dochází nejen k časové diferenci mezi faktickým rozchodem manželů a rozhodnutím o rozvodu, ale nadto k časové diferenci mezi soudním povolením rozvodu a registrací soudně povoleného rozvodu. Střední hodnota součtu obou těchto intervalů se v sovětské demografii uvádí na dva a půl roku s tím, že ve vyšších věkových kategoriích narůstá nad tento průměr. Proto shora uvedené údaje nutno brát s touto rezervou.

Tabulka 6. Věková struktura rozvedených manželů v období 1960—1978 (v %)

Věk	Muži	Ženy
mladší 20 let	0,1	0,8
20—24 let	10,6	21,1
25—29 let	27,7	27,2
30—39 let	39,6	33,2
40—49 let	13,3	11,3
50—59 let	5,1	4,0
60 a více let	2,0	1,0
nezjištěno	1,6	1,4
celkem	100,0	100,0

Pramen: [Sysenko 1981 : 138].

To vše tedy znamená, že více než 1/3 všech manželství se rozvede dříve, než dosáhne trvání 5 let, a další téměř 1/3 dříve, než dosáhne trvání 10 let. Přitom mezi rozvádějícími se manžely jsou nejsilněji zastoupeny věkové skupiny od 25 do 29 let, ale i doznívání v dalším decéníu je velmi silné, zvláště u mužů. U žen se jeví předstih již v quinqueniu od 20 do 24 let.

V SSSR je problémům souvisejícím s rozvodovostí věnována velká pozornost. Byla provedena řada výzkumů širokého komplexu příčin, které působí na rozpad manželství či na jeho stabilizaci. Přitom byly sledovány jak rodiny rozpadlé, tak i rodiny v různém stupni „úspěšné“.

Tak například N. J. Solovjev se ve studii *Brak i sem'ja segodnja* [1977] zabýval otázkou, jaký vliv na rozvod mají ekonomické, psychofyziologické a duchovní faktory a procesy migrace a urbanizace.

Řada autorů se v této souvislosti věnovala rozboru soudních spisů. Patří k nim V. T. Kolokolnikov [1976], L. J. Perčik [1972] a zejména N. G. Jurkevič [1968; 1969; 1970] a S. M. Pelevin [1972].

Metodou interview s rozvedenými manžely pracovali například D. M. Čečet [1973] a L. V. Čujko [1975].

Poměrně skeptické stanovisko k dosavadním výzkumům důvodů rozvodovosti zaujímají A. G. Charčev a M. S. Mackovskij ve své knize *Sovětskaja sem'ja i jejo problemy* [1978]. Soudí, že nedostatkem dosavadních sovětských empirických výzkumů důvodů rozvodů je nedostatek teoretických hypotéz, které by umožnily objasnit rozvodovost jako sociální tendenci a učinit prognózu změny v budoucnu. O formulaci takových hypotéz se sami pokoušejí. Rozpracovávají zejména teorii porušení rovnováhy sil udržujících a rozkládajících manželství; tyto síly pak analyzují a zdůrazňují, že vliv na stav manželství má nejen skutečné chování v různých sférách rodinných vztahů, ale i jeho hodnocení druhým partnerem. Při konfrontaci dosavadních empirických studií konstatují velké rozdíly v empirických datech, které podle jejich názoru vyplývají z toho, že

- výzkumník si zpravidla nevytvoří koncepční model, z jehož hlediska by studoval příčiny a motivaci rozvodů,
- příčiny rozvodů jsou vymezeny značně mlhavě a víceznačně a nelze pak od respondentů očekávat adekvátní odpověď,
- údaje jednotlivých průzkumů jsou nesrovnatelné,
- údaje jsou získány různými postupy,
- různí se použitá metodika,
- do výsledků se promítá různost hodnocení.

Tabulka 7. Důvody rozvodů (podle spisů Nejvyššího soudu Litevské SSR)

Důvod rozvodu	Výskyt v %
nemoc jednoho z manželů	2,8 %
bezdětnost	2,5 %
nucené odloučení	7,7 %
existence nevlastních dětí	0,5 %
fyzické napadení	3,8 %
manželská nevěra	17,5 %
existence jiného rodinného celku	21,0 %
alkoholismus	14,2 %
různost povah	13,0 %
zasahování rodičů manželů	3,0 %
navázání důvěrného vztahu k jiné osobě	7,5 %
náboženství, různost sociálního postavení, povaha práce apod.	6,5 %

Pramen: [Solovjev 1970].

Přes tyto výhrady však nebude zcela bez užitku demonstrovat výsledky některých dílčích studií. Podívejme se například na výsledky studie N. Solovjeva, kterou publikoval v r. 1970 a při níž pracoval s podkladovým materiálem 400 spisů Nejvyššího soudu Litevské SSR, viz tabulka 7.

Z podobných pramenů (podkladový materiál o 1000 manželstvích, rozvedených leningradskými soudy) čerpá práce D. M. Čečota [1973], viz tabulka 8.

Poněkud odlišné jsou důvody rozvodovosti u venkovské populace, jak je uvádí studie V. T. Kolokolnikova [1976], čerpající z 637 rozvodových případů v 17 vesnických rajónech v oblasti Grozného (autor v ní srovnává příčinu rozvodu zjištěnou soudem a uváděnou manžely), viz tabulka 9.

Charčevova a Mackovského kritika prováděných empirických studií je zřejmé do značné míry oprávněná a zdá se, že nezůstane bez vlivu. Na druhé straně však prognóza, kterou A. G. Charčev uzavírá druhé vydání svého základního díla *Brak i sem'ja v SSSR* z r. 1979 není dostatečně podeprvena empirickým materiálem. Pokud tedy například Charčev předvídá snižování rozvodovosti v budoucnu, rozchází se s prof. Rjurjikovem, který se naopak domnívá, že objektivní i subjektivní faktory budou nadále podmiňovat vysokou rozvodovost,

Tabulka 8. Důvody rozvodů (podle spisů leningradských soudů)

Důvod rozvodu	Výskyt v %
nemorální chování, opijení	38,1 %
nedostatek společných názorů a zájmů	33,9 %
povahová nepřizpůsobivost	28,2 %
porušování manželské věrnosti	24,4 %
nedostatek pocitu lásky	23,5 %
lehkomyšlný vztah k rodině	23,3 %
zlé zacházení s rodiči	22,0 %
bytové těžkosti	14,4 %
sexuální neuspokojenost	6,0 %
neploinnost	5,4 %
nevůle mít děti	5,0 %
nemoc manžela	3,7 %

Pramen: [Čečot 1973].

Tabulka 9. Důvody rozvodů venkovské populace v oblasti Grczného

Důvod rozvodu	Podle názoru		
	soudu	ženy	muže
alkoholismus	38,7 %	44,3 %	10,6 %
různost povah	15,1 %	6,7 %	22,2 %
manželská nevěra	9,4 %	12,6 %	15,3 %
lehkomyslné uzavření manželství	8,5 %	2,0 %	4,5 %
dlouhodobé odloučení z objektivních příčin	5,4 %	3,8 %	3,1 %
odeizení z nezjištěných příčin	5,3 %	8,6 %	12,3 %
hrubost	3,6 %	5,6 %	0,6 %
odsouzení k trestu odnětí svobody na tři a více let	3,3 %	2,6 %	2,1 %
fyzická nebo duševní choroba	2,1 %	1,7 %	2,6 %
zasahování rodičů nebo jiných příbuzných	1,5 %	4,4 %	11,3 %
neploidnost	0,8 %	0,7 %	1,0 %
fyziologická nepřizpůsobivost	0,3 %	0,3 %	0,5 %
ostatní příčiny	6,0 %	6,7 %	6,0 %

Pramen: [Kolokolnikov 1976].

kteřá je součástí moderního společenského vývoje, a valnou změnu dosavadní tendence nelze očekávat.

Některé novější studie se již zaměřují na studium oněch přitahujících a odpuzujících sil, působících na trvání manželství. V souvislosti s tím v r. 1978 vznesla M. N. Materova [1978] — s odvoláním na práce S. I. Goloda — požadavek na rozpracování opatření ke stimulaci oněch kladných sil a jejich zakotvení v právních předpisech, přirozeně za předpokladu rozsáhlé mezioborové spolupráce.

Rozsáhlou monografii o těchto faktorech zpracoval také V. A. Sysenko [1981], na podkladě opakovaných moskevských výzkumů z let 1976 a 1978.

Rostou i snahy o kritické hodnocení soudní praxe při plnění úkolů léčebné profylaxe — totiž především záchrany těch manželství, která jsou ještě schopna regenerace svých společenských funkcí.

Jurkevič a Burová [1978] poukazují na to, že smírčí činnost soudů zaostává proto, že „soudy jsou tak zaneprázdněny (zvláště ve velkých městech), že fyzicky nejsou schopny věnovat každému manželskému páru tolik času a pozornosti, kolik by bylo třeba. Kromě toho úroveň projednávání rozvodových věcí je dnes značně pod tím minimem, které je předepsáno procesními předpisy.“ Buď jak buď, nedostatky tohoto druhu u části soudní praxe konstatovalo i usnesení *Nejvyššího soudu SSSR* č. 9/1980 a vydalo směrnice k jejich odstranění. (2) Podle názorů této autorské dvojice soudy také nejsou vybaveny těmi zvláštními znalostmi z oboru sociologie, psychologie, pedagogiky, sexuologie a dalších disciplín, které jsou pro zvládání těchto úkolů nutné, a dle jejich mínění nemají ani možnost zapojit do řízení takové specialisty.

Případy zamítnutí návrhu na rozvod nejsou dle zjištění obou autorů časté. „Celkem možno potvrdit, že dosáhnout nyní u soudu rozvodu není vůbec obtížné. Soudy prakticky vyhovují všem návrhům. Kromě toho mnozí z těch, kdo mají právo obrátit se na matriční orgány, dávají přednost soudnímu řízení jako snazšímu a rychlejšímu“. Podle jejich názoru je nutno dosáhnout efektivnější práce soudů, a to především vyšší kvalitou práce při přísném dodržování předpisů. Dávají také v úvahu zavedení specializace pro rodinné věci a píší:

(2) K tomu viz Haderka [1981].

Tabulka 10. Výsledky rozvodového řízení (podle soudních spisů v Minsku)

Rok	Procentní počet věcí, v nichž bylo soudem řízení zastaveno			
	žalobě vyhověno	žaloba zamítnuta	pro usmíření manželů	z jiných příčin
1965	90,6 %	4,3 %	2,7 %	2,4 %
1966	83,1 %	5,6 %	9,4 %	1,9 %
1971	72,5 %	1,3 %	22,8 %	3,4 %
1975	71,9 %	2,0 %	23,5 %	2,6 %

Pramen: [Burova 1979].

„Pouze rodinné soudy, v jejichž sestavě by kromě právníků byli i sociální pracovníci s různou specializací, by mohly zajistit využití všech základních poznatků současné vědy ve prospěch upevňování naší rodiny“.

Snadnost rozvodu je dokumentována i další studií S. M. Burové [1979], v níž jsou přehledně uvedeny výsledky rozvodového řízení (podle soudních spisů v Minsku), viz tabulka 10.

Pozoruhodná je naprostá otevřenost, s níž sovětská sociologie traktuje tyto problémy, a upřímnost, s níž pojednává i o tom, v čem spatřuje nedostatky aplikační praxe. V tom ostatně práce Jurkevičovy a Burové nejsou zdaleka ojedinělé. To je možno vidět i v právní teorii. (3) Jestliže tyto poznatky uvádíme, pak v neposlední řadě i z tohoto důvodu a ovšem i proto, že u nás se podobné problémy v praxi rovněž vyskytují.

* * *

Sovětská sociologie rodiny ve vztahu k otázce rozvodovosti zdůrazňuje, že není důvodu bránit rozvodu manželství, pokud je nevyhnutelné jeho právní ukončení, že však je třeba odvracet rozvody tam, kde je možno rozvrat vztahů mezi manžely překonat nebo mu předejít. Akcentuje důsledky, které má na rodinné vztahy vědeckotechnická revoluce. Podtrhuje význam takových faktorů, jako je růst stimulů nespokojenosti žen s jejich faktickým postavením v rodině a domácnosti (při nestejném rozdělení práce); na nebezpečí plynoucí z toho, jestliže ženy přijímají v sexuální morálce normy, které dříve byly vlastní toliko mužům co do premaritálního a extramaritálního chování. Upozorňuje na to, že odpadnutí tlaků vnějšího donucení k setrvání v manželství zvyšuje náročnost na roli mravních hodnot. Varuje před nebezpečím toho, že muž nebo žena využijí práva na rozvod při prvním závažnějším konfliktu a odrazu této možnosti v rodinných vztazích. Zabývá se jevy populačních důsledků rozvodovosti, jako je zejména snižování porodnosti, růst počtu neúplných rodin, narušování normálního vývoje dětí apod.

Sovětské sociologové rodiny jsou si vědomi závažnosti vzestupu rozvodovosti v SSSR právě tak, jako sovětské právní odborníci. Jejich závěry však nejsou pesimistické. Především zdůrazňují, že instituce manželství se v sovětské společnosti nepřežívá, ale naopak se těší výrazné prestiži. Poukazují na to, že v současné společnosti není ovšem možno vyloučit situaci, že určitý počet manželství se nevydaří, zvláště při zvýšených požadavcích kladených na kvalitu osobních vztahů mezi manžely. Tento jev však není neovlivnitelný.

(3) Viz například kritiku přednesenou akademikem Tadevosjanem [1969; 1972].

Magnus parens sovětské sociologie rodiny, A. G. Charčev, to vyjádřil takto: „Každý z faktorů, které mají dezorganizující vliv na vztahy mezi pohlavími a na fungování rodiny, může být v podmínkách socialismu neutralizován systémem opatření povahy organizační, výchovné a ekonomické, namířených k plnějšímu a efektivnějšímu využití možností socialistické společnosti v zájmu urychlení pokroku v této zvláště důležité oblasti sociálního života [1979: 232].

Jiné cesty, než kterou navrhuje, patrně skutečně není, když druhá alternativa, ponechat vše živelnému vývoji, není pro socialistickou společnost přijatelná.

Literatura

- Burova, S. N.: *Sociologija i pravo o razvodu*. Minsk, Izdatel'stvo Belorusskogo universitěta 1979.
- Čečet, D. M.: *Sociologija braka i razvoda*. Leningrad, Znanie 1973.
- Čujko, L. V.: *Braki i razvody*. Moskva, Mysl' 1975.
- Haderka, J.: *K usnesení Nejvyššího soudu SSSR k rozvodovým věcem 1980*, č. 9. Sociálněprávní zprávy 1981, č. 7.
- Charčev, A. G.: *Brak i sem'ja v SSSR*. Moskva, Mysl' 1979.
- Charčev, A. G. — Mackovskij, M. S.: *Sovremennaja sem'ja i jejo problemy*. Moskva, Izdatel'stvo statistika 1978.
- Ivanov, M. A. — Kallistratova, R. F.: *Sem'ja, obščestvo, zakon*. Moskva, Juridičeskaja literatūra 1980.
- Jurkevič, N. G.: *Někotoryje voprosy brakorazvodnogo processa*. In: *Pravovye voprosy sem'ji i vospitanija dětej*. Moskva, Juridičeskaja literatūra 1968.
- Jurkevič, N. G.: *Někotoryje voprosy razvoda v světě sociologii*. In: *Leninskije ideji i novyje zakonodatel'stvo o brake i sem'je*. Saratov, Izdatel'stvo saratovskogo juridického instituta 1969.
- Jurkevič, N. G.: *Sovětskaja sem'ja — funkcii i uslovija stabilnosti*. Minsk, Izdatel'stvo Belorusskogo universitěta 1970.
- Jurkevič, N. G. — Burova, S. N.: *K voprosu ob effektivnosti primeněnija sudami zakonodatel'stva o razvodach*. In: *OZOBiS SSSR i sojuznych respublik v pravoprimenitel'noj praktike*. Moskva, Nauka 1978.
- Kolokolnikov, V. T.: *Bračnosemejnyje otnošenija v srede kolchoznogo krestjanstva*. Sociologičeskije issledovanija 1976, č. 3.
- Korolev, J. A.: *Brak i razvod — sovremennye tendencii*. Moskva, Juridičeskaja literatūra 1978.
- Materova, M. N.: *K voprosu o sociologičeskich faktorach i normach prava, sposobstvujuščich k ukreplenii braka kak osnovy sem'ji*. In: *OZOBiS SSSR i sojuznych respublik v pravoprimenitel'noj praktike*. Moskva, Nauka 1978.
- Naan, G. J.: *On, ona i vtoroj zakon termodinamiki*. Literaturnaja gazeta 1976, 15. 9.
- Palastina, S. J.: *Sem'ja, pravo, sociologija*. Sovětskoje gosudarstvo i pravo 1979, č. 6.
- Petevin, S. M.: *Motivy effektivnosti pravovogo regulirovanija razvodov*. Leningrad, Znanie 1972.
- Perčik, L. J.: *Voprosy bračnosti i razvodimosti v SSSR*. In: *Narodonaselenije i blagosostojanije*. Moskva, Nauka 1972.
- Solovjev, N. J.: *Brak i sem'ja segodnja*. Vilnius Izdatel'stvo Viln. universitěta 1977.
- Solovjev, N. J.: *Razvod, jejo faktory, pričiny, povody*. In: *Problemy byta, braka i sem'ji*. Vilnius, Izd. Viln. universitěta 1970.
- Sysenko, V. A.: *Ustojčivost braka*. Moskva, Finansy i statistika 1981.
- Tadevosjan, V. S.: *O sootnošenii norm morali i bračnosemejnego prava*. Sovětskoje gosudarstvo i pravo 1972, č. 7.
- Tadevosjan, V. S.: *Sovětskaja sem'ja i socialističeskoe pravo*. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskij rabočij 1979.

Резюме

И. Хадерка: К некоторым социологическим аспектам бракоразводности в Советском Союзе

В статье обобщаются данные советских демографических, статистических и социологических обследований динамики бракоразводности в СССР в связи с ее правовым урегулированием, особенно в период последних двух десятилетий. Автор констатирует рост бракоразводности, особенно в больших городах и промышленных районах и у непродолжительных браков (до 10 лет продолжительности брака реализуются примерно 2/3 из общего количества разводов). Советские авторы отмечают, что в советском обществе институт брака пользуется высоким престижем, но несмотря на это, определенное количество браков является неудачным, особенно при возросших требованиях к качеству отношений между супругами (демократизация семьи, потребность повышенной ответственности супругов при более низком общественном давлении в направлении сохранения семьи). Они усматривают причину роста бракоразводности не только в растущей возможности легализовать фактическое расторжение браков, но и в снижении чувства ответственности по отношению к семье, особенно среди части молодого поколения, в большей готовности решать супружеские дисгармонии ликвидацией брака и в недостаточном примеренческом воздействии бракоразводных судов, не обладающих необходимыми знаниями из области социологии, психологии, педагогики и сексологии. Они подчеркивают значение более глубокого изучения субъективных и объективных причин бракоразводности.

В статье приводятся взгляды А. Г. Харчева, А. В. Сысенко, М. С. Мацковского, Н. Г. Юркевича, С. Н. Буровой и др.

Summary

J. Haderka: On Some Sociological Aspects of the Divorce Rate in the Soviet Union

The present paper summarizes the findings obtained by Soviet demographic, statistical and sociological investigations concerning the development of the divorce rate in the USSR in connection with legal amendments accepted especially in the course of the last two decades. It proves the rise of the divorce rate, especially in large cities and industrial regions, and in younger married couples (approximately 2/3 of the total number of divorces are realized in marriages lasting less than ten years).

Soviet authors point to the fact that the institution of marriage is enjoying high prestige in the Soviet Union; notwithstanding, there is a certain number of marriages which turn out to be a failure, mainly in consequence of growing claims laid on the quality of relations between the marriage partners (democratization of the family, need of an increased responsibility from the part of marriage partners, hand in hand with the decreasing social pressure in support of the family). The rising divorce rate is ascribed not only to the increasing possibility of legalizing actual dissolutions of marriage but also to the decreasing consciousness of responsibility for the family — especially in a part of the young generation, to a greater readiness to solve conjugal disharmony by liquidating the marriage, as well as to an insufficient conciliatory functioning of divorce courts unequipped with necessary knowledge from the areas of sociology, psychology, pedagogics, sexology. Stress is laid on a more thoroughgoing investigation into subjective and objective causes of divorce.

The paper introduces views held by A. G. Charčev, A. V. Sysenko, M. S. Mackovskij, N. G. Jurkevič, S. N. Burova, and others.

Z empirických výzkumů

Metodické pojetí výzkumu

„Třídní a sociální struktura obyvatelstva
ČSSR v roce 1984“ a zkušenosti z etapy
sběru dat

MICHAL ILLNER
JIRÍ LINHART
MILAN TUČEK
ALENA VODÁKOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Analýza třídní a sociální struktury naší společnosti patří v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV k tradičním a nosným programům vědeckovýzkumné práce. Poměrně rozsáhlé šetření sociální struktury a způsobu života bylo realizováno již v roce 1978 za spolupráce ÚFS ČSAV a Federálního statistického úřadu. Na něj navazuje nové šetření v roce 1984, které usiluje o zmapování procesů prohlubování socialistického charakteru naší společnosti i nových momentů její strukturační, odvozených především z realizace zásad *Souboru opatření*, z intenzifikace národního hospodářství a zvyšování efektivity ve všech oblastech společenského života.

Výzkum *Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984* (TSS-84) postihuje nejen základní stránky sociálně třídní diferenciaci, ale poskytuje i podrobnější obraz socioprofesionální, vzdělanostní a demografické struktury obyvatelstva a podstatných momentů životního způsobu (zapojení do politického a společenského života, životní úroveň, bydlení, struktury mimopracovní doby a volného času). Značná pozornost je věnována i geograficky determinovaným podmínkám života a migraci, zejména jejich roli při utváření třídní a sociální struktury společnosti.

Šetření zahrnuje celkem 25 000 osob starších 15 let, které byly vybrány převážně ze souboru *Mikrocensu 1981*. Přináší však některé základní informace o daleko širším souboru osob, do něhož patří členové bytových domácností a příbuzní vybraných jedinců. Navíc sleduje i některé ekonomické a sociální charakteristiky zaměstnavatelských organizací vybraných osob a lokalit, v nichž probíhalo šetření.

Tematická kompozice výzkumu

Ve výzkumu TSS-84 je hlavní pozornost věnována *postižení základních dimenzí třídně sociální struktury* naší společnosti. Teoretickým východiskem je marxisticko-leninské pojetí třídy a vedoucí úlohy dělnické třídy.

V tomto pojetí jsou třídy základními články sociální struktury, přičemž vystupují ve dvou navzájem propojených kontextech: Na jedné straně jsou vymezeny jako velké skupiny lidí, které se liší svým postavením v historicky určeném systému společenské výroby, vztahy k výrobním prostředkům, rolí ve společenské organizaci práce a způsobem nabývání společenského bohatství. Jsou tedy základním zprostředkujícím článkem mezi výrobním způsobem, společensko-ekonomickou formací a jednotlivcem. Na druhé straně představují rozhodující subjekty sociálních zápasů a své doby, přetvářející možnosti společenského vývoje v konkrétní historickou skutečnost. Třídy nejsou homogenními sociálními entitami, ale jsou vnitřně složitě strukturovány, a to jak v dimenzi objektivních sociálních charakteristik (profesionálního složení a vzdělanostní úrovně, ekonomického a kulturního standardu), tak v dimenzi politické

aktivity a vyzrálости společenského vědomí. Znalost posledně jmenovaného strukturujícího aspektu je rozhodující pro postižení úrovně socialistického uvědomění, stupně identifikace dělnické třídy s novou společenskou rolí celospolečenského vlastníka i osvojení si nové aktivní životní pozice ve vztahu ke společnosti a k její dynamice.

Klíčový pojem *dělnická třída* je operacionalizován pomocí těchto hlavních komponentů: vlastnického sektoru, obsahu a charakteru práce, podílu na řízení a účasti ve výrobě. Použité indikátory však umožňují rekonstruovat třídně sociální strukturu společnosti jak podle metodiky šetření TSS-78 [Metodika 1979], tak podle běžných statistických pojetí, používaných ve sčítání lidu a mikrocensech (a to jak průřezově, tak z hlediska intragenerační a intergenerační mobility po linii otce i matky).

Podrobné sledování údajů o sociálním postavení členů širší i užší rodiny respondenta umožňuje zároveň *přejít od analýzy sociálního postavení jednotlivce ke studiu sociálního charakteru celých rodin* a vzájemného vztahu postavení jednotlivce a rodiny. Přitom výzkum nabízí možnosti explikace reálných vazeb jednotlivce na rodinné zázemí i tím, že zjišťuje nejen genezi sociálního charakteru rodiny, ale i změny v bydlení a významné události v rodinném životě vůbec.

Dynamický přístup ke komplexně sledované problematice sociálního postavení se projevuje též v důrazu, který je kladen na *postižení celé existenční dráhy šetřené osoby*. Není chápána pouze jako více či méně přerušovaný sled zaměstnání, ale i jako kontinuum všech životních situací, které jsou pro sociální postavení jedince, ale i pro jeho způsob života rozhodující. Toto kontinuum je tvořeno jednak změnami způsobu zaměstnání (stálý pracovní poměr, stáž, dlouhodobá brigáda apod.), jednak formami dočasného či trvalého přerušování zaměstnání (mateřská dovolená, péče o domácnost, studium, důchod apod.). Částečně jsou zachyceny i změny v příjmové situaci jedince (rozpětí mezi prvním a současným platem a trvání současného platu).

Podchycení životní dráhy v uvedené podobě umožní konstruovat současné sociální postavení jako výslednici celoživotního vývoje jednotlivce a vyloučí tak prvek náhodného zkreslení, například krátkodobými nevýznamnými pracovními stážemi. Kromě toho ovšem zpřesní a *prohloubí popis intrageneračních mobilizačních změn a pomůže tak odhalit sociální zdroje diferencovaných životních zkušeností*.

Současně s životními situacemi důležitými z hlediska utváření sociálního postavení zachycuje výzkum v poměrně ucelené podobě i demografické komponenty života jednotlivce (sňatky, rozvody, ovdovění, narození dětí i prvních vnuků apod.), *úplnou vzdělanostní dráhu jedince* (nejen z hlediska stupně, ale i hlediska charakteru vzdělání) a také všechna *místa bydliště od narození až po současnou dobu*. Paralelní kontinuální sledování všech těchto „sekundárních“ charakteristik dodává životním drahám plastickou podobu a umožňuje odhalení jejich uzlových bodů a spolehlivější *postižení jednotlivých fází životního cyklu*.

I když se výzkum TSS-84 daleko více než jiné výzkumy podobného typu koncentruje na sledování celého průběhu života jednotlivce, je *koncipován stovebnicovým způsobem*, což znamená, že je složen z řady autonomních částí, z nichž každá může být pojata jako výzkum se samostatnou tematikou a může být též samostatně zpracována a interpretována.

Tematickou páteří prakticky všech nástrojů terénního šetření je samozřejmě *oblast práce* (zaměstnání), od níž se především odvíjejí primární znaky sociálně třídního postavení. Oblasti práce je věnována největší pozornost také proto, že je jádrem způsobu života a ohniskem, v němž zejména krystalizují

společensko-ekonomické vztahy, především vlastnické. Výzkumný tým usiloval o hlubší popis obsahu práce a jeho *průmět do forem účasti na řízení* a rozhodování o důležitých otázkách (týkajících se jak pracovního procesu, tak mimopracovní doby) a o propojení údajů o obsahu práce s ekonomickými a do určité míry i organizačními charakteristikami podniku. Ovšem ekonomické ukazatele podniku, jeho postavení v dělbě práce i v územní struktuře, jím realizovaná sociální politika — to vše je zároveň chápáno i jako důležitá determinanta mobilních a migračních procesů.

Ekonomicko-pracovní oblast je úzce *svázána s problémem odměňování*. Výzkum TSS-78 potvrdil, že subjektivní a rámcové výpovědi o příjmové situaci vlastní i rodinné neposkytují dostatečné informace o této sféře. Proto současný výzkum sociální a třídní struktury zahrnul též obvyklé mikrocensové šetření příjmů v plném rozsahu, což poprvé umožní zkoumat příjmovou a mzdovou diferenciaci v přímé vazbě na třídní strukturu společnosti i profesní charakteristiky jednotlivce a životní způsob. Napojení údajů o mzdách a tvorbě životní úrovně na údaje o zaměstnavatelské organizaci by také mělo vnést více světla do otázek existující mzdové politiky a do vztahu mezi životní úrovní jednotlivých pracujících a efektivitou práce jednotlivce či celé zaměstnavatelské organizace.

V autonomní výzkumné téma se vyvinula i *problematika vzdělání*. Zjišťování všech dosažených stupňů vzdělání je rozšířeno o popis oborů vzdělání a o výčet nedokončených škol. Tyto dva aspekty upřesní a zároveň obohatí obraz vzdělanostní dráhy. Zejména však umožní zkoumat posuny v kvalifikační struktuře, zjistit, jak se do sociální struktury promítají zaniklé aspirace apod. Specifické zpodrobnění problematiky vzdělání představuje zjišťování znalostí a způsobů využívání cizích jazyků. Spíše než o analýzu kvalifikačních předpokladů pro výkon povolání zde jde o studium sociálních funkcí jazyka — zejména ve vztahu k sociálně třídnímu postavení, strukturám sociální interakce a k definici národnosti. Analýza jazyka má rovněž význam pro posouzení změn v národnostním složení obyvatelstva. A konečně posledním rozšířením problematiky vzdělání je zjišťování dovedností potřebných pro praktický život v rodině, v domácnosti, ve společnosti, pro volný čas. I míra zvládnutí těchto aktivit působí totiž v jistém smyslu na postavení člověka ve společnosti, na jeho životní úroveň, životní styl, popřípadě společenskou prestiž a spoludefiniuje chudobu či rozvinutost způsobu života. Může být ostatně také chápána jako indikátor efektivit školského systému v oblasti přípravy pro život, právě tak jako analýza znalostí cizích jazyků.

Pasáže věnované *struktuře mimopracovní doby a volného času* jsou zpřesněny zejména pokud jde o oblast společenské angažovanosti, rozvoj pohybových aktivit a činnosti spjaté s prohlubováním vědeckotechnického rozvoje a některých samozásobitelských aktivit. Poslední uvedený moment otevírá alespoň zčásti složitou problematiku „domácí“ a „druhé“ ekonomiky. V těchto intencích je ostatně také modifikováno obvyklé pojetí vybavenosti domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby (které sleduje i předměty sloužící jako „výrobní nástroje“, například vybavení „domácí dílny“, míchačka na beton, zahrádky apod.); z tohoto hlediska se posuzuje i používání zahrad a pozemků. Jde vlastně o „ekonomickou dimenzi“ životního způsobu, realizovanou mimo zaměstnání.

Svébytným komponentem životního způsobu, implikujícím rovněž ekonomické i sociální momenty, je *oblast bydlení*. Na rozdíl od dosavadních výzkumů je tentokrát pozornost více soustředěna na sociální stránky bydlení, zjišťují se například způsoby získání bytu, dispoziční práva na byt, kvalita prostředí bydlení, v plném rozsahu je však umožněna i komparace se základními kvali-

tativními i kvantitativními ukazateli bydlení (počet místností na osobu a kategorie bytu). Spolu s údaji o složení bytové domácnosti, jejích příjmech a vybavenosti poskytuje výzkum poměrně ucelený obraz soukromého a rodinného zázemí jednotlivce a zároveň obraz struktury rodin a domácností, zahrnující částečně i širší rodinu (jsou zde i údaje o odděleně bydlících blízkých příbuzných).

Vstup do soukromé sféry, sociálně a ekonomicky dimenzované a diferencované, je dokreslen popisem *zdravotní situace* jednotlivce, respektive těch jejích prvků, které vytvářejí výraznější předpoklady a podmínky jeho sociálního uplatnění, fungování jeho rodiny (jejího způsobu trávení volného času, limitování ekonomické aktivity apod.) a uplatnění zásad „zdravého způsobu života“.

Celkově lze říci, že výzkum TSS-84 ve svých sekundárních aspektech aspiruje na *vytvoření co možná celistvého obrazu života příslušníků jednotlivých skupin a vrstev naší společnosti*. Akcentuje přitom především momenty sociálních předpokladů a důsledků způsobu života a soustřeďuje se na ty aspekty, které na jedné straně podmiňují procesy intenzifikace národního hospodářství, na druhé straně pak posilují tendence k sociální stejnorodosti a k identifikaci se základními hodnotami socialistické společnosti. Toto zaměření lze pokládat za klíčové jak z hlediska rozvoje společenskovední teorie, tak společenské praxe.

V této souvislosti je — ve srovnání s dosavadní praxí „velkých“ reprezentativních šetření — významným rozšířením i paralelní zkoumání reflexe sociální struktury a diferenciačních procesů ve vědomí lidí a podchycení jeho hodnotových struktur ve vazbě na jednotlivé sledované oblasti (práce, vzdělání, rodina, zájmové aktivity). Sociálně třídní aspekt je přitom viděn i prismaticem vlivu konkrétního společenského prostředí na jednotlivce, na utváření struktur jeho vědomí. Speciální pozornost je věnována reflexi nových prvků v ekonomice, řízení a organizaci práce ve vědomí lidí i působení těchto momentů na organizaci celého jejich života.

Organizace a metodika terénního šetření

Je pochopitelné, že široká a bohatá tematika si vyžádala poměrně složité metodické uspořádání výzkumu se značnými nároky na organizaci a koordinaci jednotlivých akcí.

Na základě *Ideového projektu*, který byl vypracován koncem roku 1983 a schválen začátkem roku 1984, byly připraveny čtyři na sebe navazující dotazníky jako nástroje terénního šetření, které zároveň reprezentují relativně samostatné výzkumné akce. Současně byly vydány pokyny a pomůcky k práci s dotazníky a k provedení všech akcí prostřednictvím sítě pracovišť Českého a Slovenského statistického úřadu. Výzkumné nástroje a pomůcky byly provedeny pracovníky sociologických sekcí ÚFS ČSAV a ÚFS SAV v předvýzkumných sondách a pilotážích a byly vytištěny ve třech jazykových variantách (česky, slovensky a částečně i maďarsky). Jejich použití bylo vysvětleno nejen v písemných pokynech, ale i v hromadných instruktážích, které se konaly ve všech krajích celé republiky (v červnu instruktáže pro pracovníky okresních oddělení a krajských správ ČSÚ a SŠÚ, v září pro tazatele).

Vlastní šetření v domácnostech proběhlo mezi 15. říjnem a 15. listopadem 1984. Zúčastnilo se jej celkem 1743 tazatelů. Každý z nich navštívil 12 až 16 domácností (v průměru 14,21 domácností). Zhruba ve čtyřech pětinach navštívených domácností bylo realizováno tzv. velké šetření s použitím *Dotazníku pro jednotlivce a domácnost TSS 1* a formuláře pro zjišťování příjmů TSS 4.

Zbývající pětina domácností byla podrobena „malému šetření“ podle *Dotazníku postojů TSS 2*. I když postojový dotazník obsahuje nepoměrně méně znaků než oba předchozí dohromady, jeho větší „sociologická náročnost“ vedla k vyrovnání časového trvání interview obou šetření (60–90 minut).

Hlavním nástrojem terénního šetření byl tedy *Dotazník pro jednotlivce a domácnost*, označený jako TSS 1-84. Jeho obsahové jádro tvoří zjišťování faktických údajů o sociálním postavení jednotlivce, o jeho profesní a vzdělanostní dráze, o jeho pracovním a rodinném kontextu, o jeho společenské angažovanosti i trávení volného času, včetně zjišťování materiálních podmínek životního způsobu (zejména podmínek bytových) a zdravotní situace. Dotazník je rozčleněn do šesti samostatných oddílů. Tyto části označené písmeny A až F koncentrují většinu dotazů týkajících se vybraného jedince a jsou vloženy do obálky, která obsahuje základní informace o členech domácnosti, v níž dotyčný v současné době žije, a o jeho ostatních žijících blízkých příbuzných.

Struktura dotazníku vypadá takto:

A. *Osobní a rodinná situace*: charakter původní rodiny respondenta, významné události v jeho soukromém životě, hlavní body sociálně profesní dráhy obou rodičů a jejich vzdělání, průběh vlastního manželství a sociální postavení současného partnera v době sňatku.

B. *Vzdělání — kvalifikace*: výčet všech stupňů a oborů dokončených škol s udáním doby, kdy byly navštěvovány, a formy studia, nedokončené vzdělání a současné studium, ostatní formy získávání kvalifikace, stupeň znalosti jazyků, způsob získávání těchto znalostí a jejich využívání v běžném životě, označení mateřského jazyka, stupeň ovládnutí dovedností užitečných pro praktický život a volný čas.

C. *Zaměstnání*: identifikace se sociální skupinou, popis životní dráhy z hlediska ekonomické aktivity i neaktivity (přerušeni z důvodu mateřské dovolené apod.) a z hlediska zaměstnání (s vyznačením vlastnického sektoru zaměstnavatele, postavení v zaměstnání vzhledem k tomuto sektoru a profese, v hrubých rysech implikujících dělbu práce na fyzickou a duševní, výrobní a nevýrobní a hospodářské odvětví), podrobný popis prvního a současného zaměstnání z uvedených hledisek, kvalifikační požadavky současné práce, její nároky na různé schopnosti a dovednosti, způsoby kontroly výkonu, formální i neformální účast na řízení a elementární pracovní aspirace, formy pracovní iniciativy, stručné podchycení příjmové dráhy a zapojení do pracovního prostředí (fyzické podmínky a velikost kolektivu), pracovní režim a dojíždka do práce.

D. *Časový rytmus a mimopracovní aktivity*: začátek a konec pracovní doby, výčet a frekvence „domácích povinností“ a aktivit volného času, doba a způsob trávení dovolených, stupeň a formy angažovanosti ve společensko-politických organizacích a zájmových sdruženích, počet a frekvence stěhování v průběhu života (s odlišením stěhování uvnitř obce a mezi obcemi), podrobný popis a kategorizace všech míst bydliště za celý život.

E. *Bytová situace, vybavení domácnosti a domácí hospodářství*: popis současného bydlení (vlastnictví bytu, typ bytu a domu, stáří bytu, velikost a kvalita bytu, základní vybavení), způsob nabytí bytu, prostředí bydlení, vybavení bytové domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby, vlastnictví rekreačního objektu a jeho vybavenost, vlastnictví zahrady či zemědělského pozemku a způsoby jeho využívání, výčet samozásobitelských aktivit a jejich faktický přínos do domácnosti, prodej a výměna přebytků domácího hospodaření, vzájemná výpomoc mezi příbuznými ve financování domácnosti a v péči o děti.

F. *Zdravotní situace*: hrubá identifikace nemocnosti v průběhu celého života a jejích následků pro vzdělání a vykonávání zaměstnání, míra a způsob využívání zdravotnických zařízení, identifikace současných zdravotních potíží se sociálním dopadem, zachování pravidelného léčebného režimu či životního režimu (strava, alkohol, kouření), nemocnost v rodině a její bezprostřední sociální dopady.

Obálka: základní demografické a geografické identifikace respondenta, popis složení bytové domácnosti a identifikace nebydlících nejbližších příbuzných zhruba ve stejném rozsahu znaků (stáří, národnost, rodinný stav, stupeň vzdělání, zdroj obživy a stupeň ekonomické aktivity, sociálně profesní postavení), včetně identifikace přechodného bydliště u členů domácnosti a zjištění vzdálenosti bydliště blízkých příbuzných nebydlících v témž bytě.

Popsaný dotazník TSS-1 má *speciální barevnou grafickou úpravu*, která umožňuje rychlou orientaci (zjednodušuje „filtry“, odlišuje pasáže důležité pro respondenta, tazatele, kodéry, děrovny) a je doplněn *třemi kartami* s unifikovanými, opakovaně používanými kategorizacemi sociálního postavení, vzdělání a ekonomické aktivity.

Po provedení interview za pomoci tohoto dotazníku vyplnili tazatelé v domácnostech ještě formulář TSS 4 — *Záznamový list o příjmech a společném hospodaření domácnosti*, který obsahuje standardní, v příjmových šetřeních statistickými orgány běžně používaný rozpis všech finančních položek, které členové domácnosti získali jako příjmy z hlavního i vedlejšího zaměstnání i z jiných zdrojů, a také podrobný rozpis samozásobitelských aktivit. Tento formulář byl prakticky identický s formulářem používaným v *Mikrocensu* 1981. Jak bylo řečeno, vyplnění obou dotazníků (TSS 1 a TSS 4) trvalo cca 60–90 minut.

Vyplněné dotazníky byly shromážděny na okresních statistických odděleních, kde byly zkontrolovány a dokódovány. Dotazníky TSS 1 pak byly předány přímo děrovnám, údaje z dotazníků TSS 4 byly později na základě formulářů TSS 5 až 7 obohaceny údaji o příjmech z hlavního zaměstnání všech členů dotazované domácnosti, opět dle standardní mikrocensové metodiky.

Na adresy zaměstnavatelských organizací, uvedených na obálkách TSS 1 (u respondentů, kteří jsou v současné době v jakémkoli pracovním poměru) byl dále zaslán *Dotazník pro organizaci*, označený jako TSS 3. Tento dotazník, který vyplňuje zaměstnavatel, obsahuje údaje o charakteru práce, pracovním zařazení a pracovních podmínkách uvedeného pracovníka a zároveň i některé základní informace o celém podniku. Pro usnadnění a zároveň upřesnění vyplňování je u řady dotazů odkaz na příslušnou položku běžných statistických výkazů (výkazy *Práce 2-04, Zp 1984-A* a na *Jednotnou údajovou základnu organizací* — oblast práce, mezd a sociálních věcí, resp. na *Jednotnou evidenci pracujících*).

Dotazník TSS 3 obsahuje (kromě základních identifikačních znaků pracovníka a údajů propojujících jej s dotazníkem TSS 1) tyto skupiny ukazatelů:

Část „A“ *Údaje o organizaci*: identifikace organizace (podle jednotného číselníku organizací v ČSSR), počet a struktura pracovníků (podle hlavních skupin profesí a podle pohlaví), průměrná mzda v podniku, sociální služby poskytované pracovníkům, technická vybavenost pracoviště, základní ukazatele ekonomické efektivity podniku (produktivita práce, rentabilita apod.), výroba pro vývoz. Část těchto údajů se zjišťovala jen u ústředně řízených průmyslových podniků.

Část „B“ *Údaje o pracovníkovi*: identifikace profese a trvání pracovního poměru, jeho organizační začlenění do struktury podniku, místo pracoviště, velikost pracovního kolektivu, požadované vzdělání, kvalifikace a praxe, splnění kvalifikačních požadavků, formy současného vzdělávání, práce ve ztížených podmínkách, odpracovaná a neodpracovaná doba (včetně důvodů), účast v socialistické soutěži, ocenění pracovníka a kárná opatření, jeho postavení v řízení, mzdové zařazení, charakter práce z hlediska technického a změny v tomto směru za poslední léta. Některé údaje se zjišťovaly jen u pracovníků dělnických profesí.

Relativně samostatnou terénní akcí byla výzkumná sonda postojů, která byla realizována na souboru 4000 osob a byla zajišťována, jak již bylo řečeno, statistickými odděleními v Čechách a na Slovensku paralelně se šetřením jednotlivců a domácností, a to ve stejném termínu a s použitím stejné sítě tazatelů. Bylo použito i stejných výběrových principů a metody standardizovaného interview.

Dotazník postojů TSS 2 je uspořádán podobně jako dotazník TSS 1, má však jednodušší grafickou úpravu a týká se pouze vybraných osob, nikoli členů jejich rodin a domácností. Identifikační údaje respondenta jsou zjišťovány stejným způsobem jako v dotazníku TSS 1 a rovněž tak základní údaje o so-

cioprofesionním postavení jeho i jeho rodičů. Smyslem této úpravy není pouze usnadnění práce tazatelům, ale zajištění obsahové návaznosti obou výzkumných akcí (tj. objektivních parametrů sociální struktury a její reflexe ve vědomí populace). Na rozdíl od dotazníku TSS 1 je dotazník TSS 2 přísně anonymní a nebyly při něm zjišťovány žádné skutečnosti prostřednictvím dotazníků TSS 3, TSS 4, ani TSS 5–7.

Struktura dotazníku TSS 2

Oddíl A — *Životní hodnoty*: základní údaje o rodině, v níž se respondent narodil a vyrůstal a o jeho vlastní současné rodině, jeho názor na sociální charakter obou 30 položek, reprezentujících hodnoty jednotlivých životních okruhů — od úzkého rodin, identifikace se základními životními hodnotami (určení stupně významnosti 30 položek, reprezentujících hodnoty jednotlivých životních okruhů — od úzkého soukromí až po celospolečenskou oblast, míru aktivity životní pozice, vztah volby i neuskutečněná přání a aspirace do budoucnosti v konfrontaci s reálnou situací a s pocitem využívání vzdělání), identifikace základních sociálních okruhů jako prostředí získávání znalostí a zkušeností potřebných pro život.

Oddíl B — *Sociální diferenciaci*: určení celospolečenských cílů, determinant sociálního postavení, ocenění jednotlivých profesí pomocí příjmů (určení ideálního stavu a odhad reálného stavu).

Oddíl C — *Práce a vědeckotechnický rozvoj*: popis prvního a posledního zaměstnání, zapojení do forem pracovní iniciativy, ocenění jednotlivých rysů a charakteristik současného zaměstnání, míra spokojenosti s prací a aspirace do budoucna, názor na podmínky a prostředky zvyšování pracovního výkonu.

Oddíl D — *Životní úroveň a bydlení*: zapojení do politických organizací, způsoby trávení mimopracovního času, posouzení současné životní úrovně vlastní rodiny, spotřební preference, způsob a evidence domácího hospodaření, kvalita bytu a vybavení domácnosti, ocenění významnosti jednotlivých momentů životní úrovně, zaměření migrace v rovině skutečnosti a přání.

Data získaná v jednotlivých výzkumných akcích (z dotazníků TSS 1 až TSS 7) byla přenesena prostřednictvím magnetopáskových pořizovačů dat na magnetické pásky. Data byla naděrována a „vyčištěna“. V současnosti jsou již k dispozici první výsledky.

V etapě sběru dat byly získány různé metodické zkušenosti. Některé zde uvedeme, i když budou ještě zpřesňovány a ověřovány v etapě zpracování dat.

Zkušenosti s tazatelskou sítí

Vzhledem k tomu, že žádné české ani slovenské výzkumné pracoviště nedisponuje dostatečně početnou sítí školených tazatelů, byla prostřednictvím okresních statistických oddělení zorganizována síť dobrovolných pracovníků pro jednorázové použití. Jejich úkolem bylo vyhledat vybranou osobu, popřípadě provést dodatečný výběr podle stanovených pravidel a uskutečnit standardizované interview při návštěvě v bytě podle dotazníků TSS 1 a TSS 4 nebo pouze TSS 2.

V praxi se ukázalo, že i takto organizovaná tazatelská síť je schopna dobře zvládnout i některé velmi složité problémy. (1) Vyplývá to mimo jiné i ze srovnání s výsledky doplňkového šetření v Severočeském kraji, kde s dotazníkem TSS 1 pracovali jako tazatelé studenti místní pedagogické fakulty. Zatímco návratnost těchto dotazníků v síti okresních statistických oddělení tohoto kraje byla 87 %, síť studentů zajistila pouze 69 % návratnosti (s nepochybně nižší kvalitou záznamů).

(1) Podíl domácností, které se nepodařilo vyšetřit pro opakující se nepřítomnost vybrané osoby nebo její těžkou chorobu či ve výjimečných případech z důvodů odmítnutí rozhovoru, byl velmi nízký a pohyboval se v jednotlivých krajích mezi 17 % (Praha) a 3,5 % (celkem nebylo vyšetřeno 8 % domácností).

Tazatelé statistiky, kteří se podobné akce zúčastnili poprvé, vesměs zvládli bez problémů a poměrně snadno *výběr tzv. náhradní osoby*. Docházelo k němu v případě, že osoba vybraná z *Mikrocensu 81* se již na dané adrese nevyskytovala (zemřela, odstěhovala se apod.), a u obyvatel nové zástavby (vzniklé až po roce 1981), kde tazatel obdržel pouze adresu domácnosti. (2) Tazatelé měli k dispozici tabulku náhodných čísel, sestavenou v několika možných variantách. Pomocí této tabulky stanovili vhodnou osobu z obyvatel daného bytu. (3) Ne zcela jednoduchý a pro většinu neobvyklý postup prováděli tazatelé bez obtíží, i když je nutno připustit, že v některých případech si ulehčili práci tím, že bez tabulky vybrali osobu subjektivně přístupnější dotazování. Ale skutečnost, že relativně největší počet opakovaných návštěv domácností se vyskytl právě v okruhu bytů z nové výstavby, svědčí o tom, že většinou přistupovali k tomuto úkolu velmi zodpovědně a svědomitě.

Tuto zkušenost lze nabídnout jako námět k prozkoumání možností širšího využití daného výběrového postupu, zejména při podobných rozsáhlých šetřeních sociologicko-statistického charakteru. Zajistit pro výzkum seznam bytů (což je zcela postačující podklad pro tuto proceduru) nebo definovat pravidla pro výběr bytů v určité lokalitě je totiž nesporně jednodušší než získat oporu pro výběr v podobě seznamu osob žijících na určitém území. Po dalším ověření a statistickém vyhodnocení by častější používání této metodiky mohlo vytvořit zajímavou alternativu dosud převládajícího kvótního výběru, s jehož záladnostmi je sociologická veřejnost dostatečně seznámena.

Navazování dobrého psychologického kontaktu s respondenty bylo poněkud ztíženo tím, že většina z nich (92 %) byla v posledních čtyřech letech minimálně dvakrát již dotazována v rámci statistického šetření (při *Mikrocensu 1981* a také při *Sčítání lidu* v r. 1980). Jejich první reakce byla proto někdy záporná, poznamenaná pochybnostmi o „náhodnosti“ výběru. K těm se přidružila otázka, zda šetření je skutečně realizováno na principu anonymity, když dotazník obsahuje řadu přesných identifikačních údajů. (V dotazníku TSS 1 bylo uvedeno dokonce jméno respondenta i příslušníků jeho rodiny a název a adresa zaměstnavatele, aby bylo možno na něj navázat šetření zaměstnavatelských organizací a příjmů). Tuto poněkud složitou explikační situaci se převážně většině tazatelů podařilo zvládnout, o čemž svědčí minimální počet nevyšetřených domácností z důvodů odmítnutí (3,4 % z celkového počtu navštívených domácností). Ani celkovou atmosféru rozhovoru většinou tato vstupní komplikace příliš nenarušila a není třeba se obávat snížení validity odpovědí z těchto důvodů. Většina tazatelů hodnotila přijetí v domácnostech jako velmi vlídné a ochota respondentů vyhovět požadavkům rozhovoru někdy přesahovala předpokládanou a nezbytnou míru. (4) Přesto lze pro příští akce podobného druhu doporučit, aby opakované návštěvy u týchž osob byly minimalizovány — což umožňuje výše navržená metodika výběru.

S tím souvisí ještě jedna metodická zkušenost: neustále se stupňující nároky

(2) Výběr z bytů nově obydlených až po roce 1984 měl zajistit reprezentativnost souboru pro současnost — zejména měl zamezit umělému „stárnutí“ šetřené populace. Tímto způsobem byl původní mikrocensový soubor rozšířen o 2000 osob.

(3) Tazatel sepsal všechny obyvatele bytu předepsaným způsobem a v tabulce zjistil čísla sloupce a řádku, jejichž průsečík mu určil pořadové číslo osoby (ze seznamu), která se měla stát respondentem. Podrobně je postup popsán v *Pokynech pro tazatele* [Metodika 1985].

(4) Někteří respondenti spontánně vyhledávali křestní listy a jiné dokumenty ve snaze odpovědět co nejpřesněji, jiní považovali návštěvu tazatele za zajímavou společenskou příležitost. V některých obcích se dokonce vytvořila taková situace, že občané pokládali zařazení do výběrového souboru za věc cti a uznání a dožadovali se návštěvy tazatele.

na práci tazatele i spolupráci respondenta (jako důsledek rostoucí složitosti a komplexnosti sociologicko-statistických šetření) nutně vedou k úvahám o *zvyšování odměn tazatelům* (a to v závislosti na kvalitě odvedené práce), a dokonce i o vhodných formách odměňování respondentů. Z řad samotných tazatelů přicházejí návrhy ocenit ochotu a námahu respondentů spojenou s rozhovorem menší finanční částkou nebo alespoň symbolicky upomínkovým předmětem apod.

Jedním ze žádaných způsobů vyjádření uznání za spolupráci jak tazatelů, tak respondentů je též *seznámení s výsledky šetření*, na němž se podíleli — přispělo by to k přesvědčení o smysluplnosti dané akce. V této souvislosti lze doporučit, aby organizátoři podobných šetření věnovali větší pozornost informativním a propagačním článkům v okresních a krajských týdenících, ať už na začátku nebo na konci výzkumné akce. Jak se ukázalo, správně volená forma a náplň informace ve veřejných sdělovacích prostředcích ulehčuje tazatelům vstup do domácnosti a vyvolává celkově příznivé postoje k šetření podobného druhu.

Psychologické zvládnutí situace rozhovoru ze strany tazatele vedlo také, jak se ukázalo, k jeho únosné délce z hlediska obou partnerů komunikace. Jak bylo řečeno, doba interview v jedné domácnosti se pohybovala mezi 60 a 90 minutami. V některých případech byla ovšem horní časová hranice značně překročena. Je logické, že dobu rozhovoru prodlužovala především složitost životní situace respondenta, jeho vysoký věk a nižší vzdělanostní a kulturní úroveň. Jestliže například u mladých lidí postačilo k rozhovoru někdy jen 30 minut, zápasili občas tazatelé s dvou až tříhodinovými diskusemi s lidmi velmi starými. (Je ovšem nutno říci, že dobu rozhovoru prodlužovali nejen starší respondenti, ale i tazatelé vyššího věku, kteří někdy nebyli schopni opustit dříve získané metodické návyky a komplikovali si tím svůj úkol).

Tyto zkušenosti vedou k závěru, že by bylo lépe z podobných náročných šetření buď zcela vyloučit osoby starší 70 let, nebo — což lze považovat za vhodnější, i když metodicky složitější — pro ně vypracovat modifikovanou jednodušší verzi nástroje sběru dat. Můžeme rovněž konstatovat, že přes celkem úspěšné zvládnutí přípravy dotazníků bylo v tomto případě dosaženo již jistého maxima jejich rozsahu, za něž již nelze jít.

Je ovšem nutno upozornit na to, že obecně žádoucí navázání přátelského kontaktu mezi tazatelem a respondentem někdy rovněž prodlužovalo dobu trvání rozhovoru, respektive pobytu v domácnosti. Metodika dotazníků usilovala o maximální přizpůsobení systému dotazování běžným životním situacím a pokud se zároveň podařilo vzbudit v respondentovi zájem o dané problémy, pak v přátelské atmosféře často rozhovor pokračoval daleko za hranice předepsaných otázek.

Tyto situace vytvářeli zejména tazatelé, kteří přistupovali ke svému úkolu spíše jako k soukromému koníčku než k vedlejšímu výdělku. Takový přístup tazatele k práci sám o sobě má nesporný pozitivní vliv na kvalitu získaných informací a na vytváření příznivých postojů obyvatelstva k výzkumům podobného typu a lze jej proto považovat za sociální přínos.

Některé efekty vnitřní stavby výzkumných nástrojů

Realizace terénního šetření přinesla také řadu metodologických poznatků, vyplývajících z kombinace různých přístupů a technik, kterou si vynutila bohatá tematická kompozice výzkumu. Upozorňujeme jen na ty nejvýraznější, které se objevily zejména v souvislosti s hlavním šetřením na bázi dotazníku TSS 1.

Především je nutno říci, že se v podstatě osvědčil systém *několika dotazníků*

v jednom, který byl použit u všech tří zmíněných nástrojů, maximálně funkční byl však u TSS 1. Jednotlivé oddíly, vlastně subdotazníky, zde mají vlastní uzavřenou logiku, která se přirozeným způsobem odvíjí od jejich obsahu a jejíž svébytnost je zdůrazněna grafickou úpravou. Z hlediska tazatele i respondenta jsou jednotlivé části dotazníku paralelními průřezy lidským životem (buď současnou situací, nebo celým dosavadním průběhem) a navozují souvislý proud myšlení, což optimálně působí na situaci rozhovoru. Potvrdilo se, že tento příznivý efekt je výsledkem evokace „pocitu přirozenosti“. Logika dotazníků se ovšem musí maximálně blížit logice běžného myšlení. Prohřešky v tomto směru, respektive nezbytné odchylky k „logice výzkumu“, se v interview projeví jako rušivé momenty.

Ukázalo se také, že lidem vadí umělý zásah do přirozené logiky životních událostí více než duplikování nějakého dotazu. V zájmu úspory znaků, papíru a především úspory času byly z přirozeného sledu událostí v oddílu A dotazníku TSS 1 (který je věnován rodinné situaci od narození respondenta až po současnost) vypuštěny ty údaje o dosud žijících rodičích, které byly zjištěny v souhrnné tabulce na obálce dotazníku. Přesto někteří tazatelé i respondenti, i když obecně správně pochopili funkci „filtrů“, odmítli je v tomto případě respektovat a poukazovali na malou smysluplnost daného komplexu otázek.

Další specifikou dotazníku TSS 1 bylo, že i když byl zkonstruován především jako nástroj standardizovaného interview, s ohledem na zvyklosti statistických šetření obsahoval některé atypické formy kladení otázek. Jejich metodologické vyhodnocení není nezajímavé.

Prvním atypickým prvkem je občasné použití tabulek jako součástí otázek, přesněji řečeno použití tabulek k propojení analogických dotazů týkajících se několika osob, popřípadě několika časových bodů (např. základních identifikačních znaků všech členů bytové domácnosti a všech příbuzných, nebo „historie“ zaměstnání respondenta, jeho ekonomické aktivity apod.). Kromě zjevné úspory místa v dotazníku se předpokládalo i zmenšení časových nároků na zjištění nezbytných údajů.

V této souvislosti se však potvrdil důležitý metodický poznatek: Standardnost obsahu má v praxi vždy převahu nad standardností formy. Zde to znamená, že návyk používat tabulek není pro jejich zvládnutí postačující, jestliže jejich obsah je neobvyklý. V takovém případě selhává rutinní přístup a tabulková forma je spíše na obtíž.

Lpění na vžitém, například ve statistické metodice či v dřívějších sociologických výzkumech užívaném, pojmosloví se objevuje v dotazníku a v jeho tabulkách i v jiných souvislostech, a to jako opomíjení nezvyklých otázek, „Nezvyklými“ zde nerozumíme skutečnosti málo se vyskytující nebo mlhavého obsahu, vyžadující přesné vysvětlení, ale naopak jevy zcela přirozené, vyskytující se běžně, tudíž jasné a pochopitelné, které nicméně nebývají „v dotaznících“ zkoumány. Proto je tazatelé v kontextu výzkumné situace snadno přehlédnou. Opět jeden příklad za všechny:

Ačkoliv v běžném životě jsou přirozenou součástí širší rodiny tchyně a tchán, nebývají o nich obvykle v dotaznících zjišťovány žádné údaje. Proto i přes výslovné označení na řádcích „tabulky příbuzných“ často údaje o nich chybí. i když jejich existence v dané rodině je více než pravděpodobná. Naopak se při instruktážích tazatelů vyskytl občas dotaz, „zda jsme nezapomněli na sourozence“, kteří se přece většinou zjišťují. Obdobná situace nastala u zjišťování údajů o blízkých příbuzných, kteří nebydlí s respondentem ve společné domácnosti. Například nebyly uváděny manželky a děti, pokud bydlely jinde.

Právě uvedené zkušenosti vnášejí do metodologické problematiky „přirozeného přístupu“ či „přirozeného jazyka“ rozporný moment. „Přirozená“ životní

situace se vždy nekryje s „přirozenou“ výzkumnou situací. Specifické parametry výzkumné situace vedou k vytvoření vlastního okruhu zkušeností s atributy samozřejmosti (které se pochopitelně uplatňují pouze v kontextu výzkumu). Doporučujeme proto klást si při koncipování metodiky průběžně otázku, jaká je pravděpodobnost, že při zacházení s dotazníkem převládne u respondentů a tazatelů vazba na obvyklou výzkumnou situaci nad přirozenou situací životní. Vyžaduje to odhad „výzkumných zkušeností“ obou partnerů interview.

Vraťme se však k „hybridnímu“ charakteru dotazníku TSS 1. Vedle tabulek vykazuje jeho metodika druhý atypický rys z hlediska požadavků standardizovaného sociologického interview: Dotazník nebyl pouze záznamovým archem rozhovoru, s nímž pracuje zásadně tazatel, ale byl zároveň názornou pomůckou pro respondenta, vizuálním zprostředkovatelem komunikace.

Již v průběhu předvýzkumů bylo zjištěno, že *není vždy nutné, aby obsah dotazníku byl reprodukován tazatelem*. Naopak, psychologicky nenáročné dotazy s poměrně přesnými obsahovými hranicemi i vzájemnými vazbami jsou zhruba u 75 % respondentů zvládnutelnější při jejich vizuální spoluúčasti, která urychluje a upřesňuje rozhovor. Klade to ovšem *větší nároky na grafickou úpravu* dotazníku, speciálně na zvýraznění informací podstatných pro respondenta, a na přehledné znázornění „filtrů“. Proto kromě obvyklého střídání typů písma, kromě rámečků a pomocných karet bylo použito barevného tisku a barevných podtisků (5); filtry jsou zásadně znázorněny pomocí (barevných) šipek. Nicméně však ani toto uspořádání dotazníku nebylo vždy účinné. Někteří respondenti a tazatelé se obtížně orientovali ve složité větvených filtrech. Kromě toho působí tento systém určité problémy ve fázi děrování a čištění dat. Tyto zkušenosti vedou k závěru, že z hlediska „ekonomie“ rozhovoru i zpracování je někdy výhodnější otázky zdvojit než usilovat o co největší eliminaci dublet pomocí komplikovaných filtrů.

Pozornost věnovaná grafické úpravě se však v podstatě vyplatila; práce s takovým dotazníkem vyžadovala jen minimální zácvik a umožnila snadnou spolupráci s respondentem, kterou bylo navíc možno pružně rozšiřovat či zužovat podle jeho osobních předpokladů, aniž tím docházelo k nesrovnatelným výpovědím a záznamům.

Grafickou úpravu využívající barev a směrovacích šipek doporučujeme také proto, že vnáší do vyplňování dotazníku prvky hry, které v některých případech výrazně stimulují zájem a zaujetí pro věc u respondentů i tazatelů. Podobně ovšem působí některé obsahové momenty a prvkem hry může být i správně situovaný prohrěšek proti logice dotazníku, který obsahuje moment zajímavého překvapení.

Sociolingvistické aspekty šetření

Zkušenosti z přípravy i realizace našeho terénního šetření potvrzují také obecnou naléhavost sociolingvistické problematiky, na jejíž význam bylo již poukázáno v souvislosti s výzkumem TSS-78 [Vodáková 1983]. Tyto otázky se prosazují s tím větší neodbytností, s čím hlubší časovou retrospektivou pracujeme. Vyvolává je často *konfrontace tradic používání různých slovních označení vztahujících se k sociální struktuře v jednotlivých sociálních skupinách, s výskytem nových jevů a jejich odrazem v sociálním pojmosloví a názvosloví*.

Tak například nejen respondenti, ale i řada tazatelů bez zaváhání řadila

(5) Znění otázek a odpovědí je vtištěno černě na bílém podkladě, pokyny pro orientaci v dotazníku červeně nebo s červeným podtiskem, otázky pro okresní statistické oddělení a pokyny pro kódování, které provádí, jsou v barvě modré.

zaměstnance družstev z doby před druhou světovou válkou mezi zaměstnance státního sektoru, protože jim oba pojmy ve vzpomínce splývaly. Jiným příkladem je nepřesná identifikace postavení v zaměstnání z hlediska vlastnického sektoru. V případě malých soukromých podniků z doby první republiky například respondenti špatně rozlišovali „zaměstnavatele“ a „zaměstnance“, protože tato sociální difference již dávno není aktuální.

Tyto dílčí empirické poznatky jsou pouze dalším impulsem k podrobnému zmapování jazykové problematiky v této oblasti, popřípadě k vytvoření speciálního slovníku různých způsobů chápání termínů vztahujících se k sociální struktuře, tj. názvů jednotlivých tříd a skupin, vlastnických vztahů apod. Takový slovník by byl nejen užitečnou pomůckou pro koncipování dotazníků, ale i zajímavou formou výzkumu společenského vědomí.

Složitě problémy vyplývají i z odlišnosti sociální struktury a způsobu života v Čechách a na Slovensku a jejich reflexe v běžném, hovorovém jazyku. Projevilo se to především u otázek *týkajících se zaměstnání*. V SSR se vyskytla řada obtížně zvladatelných situací při zaznamenávání a pozdějším kódování některých profesí, které nikdy nebyly obvyklé v českých zemích. Je to například bireš nebo různé typy sezónních pracovníků, které na Slovensku byly stabilní součástí profesní struktury. A objevily se i další specifické profese u osob přistěhovalých po druhé světové válce ze Sedmihradska a podobných území.

Řadu zaměstnání, která již patří pouze minulosti, je možno z profesního hlediska zakódovat podle současných klasifikací [JKZ 1979] — samozřejmě jen bez velkých nároků na přesnost. V dnešních klasifikacích se například vůbec neuvažuje o takových způsobech obživy, které se vyznačují dočasností a periodickým, nebo dokonce nepravidelným střídáním pracovní náplně. Tak nelze najít ani přibližné významové krytí pro zaměstnání soukromého zemědělce, zahrnující řadu velmi různých pracovních náplní, vedených v Jednotné klasifikaci zaměstnání jako profese se samostatným číselným kódem. Chybí také samozřejmě kód pro řadu řídicích funkcí vyplývajících z disponování soukromým vlastnictvím. Nezařaditelné jsou osoby s sezónním zaměstnáním na stavbě, v malovýrobě, při prodeji drobného zboží a v zemědělství, eventuálně ještě s pauzami v době nezaměstnanosti.

Taková „mrtvá“ zaměstnání, respektive životní dráhy nemají samozřejmě pro současnost žádný praktický smysl. Mají význam pouze pro studium dynamiky sociálně třídní struktury. Aplikace soudobých klasifikací a schémat se všemi důsledky z toho vyplývajících „uměle“ přibližuje starší sociální struktury současnosti. Ve výzkumu, který má ambice postihnout vývoj, zatím nezbývá než spokojit se u určitých starších skupin populace s nepřesným podchyčením začátků životních drah při poměrně přesném popisu jejich ukončení.

Tyto zkušenosti vedou mimo jiné k úvaze o určitém dluhu naší sociologie povolání a zaměstnání vůči vývojové, historické analýze. Pro potřeby sociologického výzkumu by měla být například vypracována specifická klasifikace zaměstnání, která by jednak odrážela sociologicky relevantní dimenze této kategorie, jednak umožňovala hlubší konfrontaci současných a „historických“ momentů i této stránky dynamiky sociální struktury.

S podobným problémem jsme se ovšem setkali i v *oblasti sledování vzdělanostních drah*. Zde rovněž chybí historicky retrospektivní analýza typů a forem vzdělávacích institucí se zřetelem k vyústění v profesionálním profilu. Jaký je například rozdíl mezi velmi často se vyskytujícími absolventkami „rodinné školy“ a „vyšší dívčí školy“ a k jakému stupni a oboru vzdělání relevantnímu pro současnost se tyto školy blíží? Odpovědi na takové a podobné otázky, které se objevily již ve výzkumu TSS-78, by nepochybně rovněž usnadnily práci v sociologickém terénu a validizovaly by získané informace.

Již tradičním sociologickým problémem, který byl opět exponován, je nedostatečná terminologická výbava pro vyjádření některých nových konceptů. V této souvislosti se opět vrátíme k „zaměstnání“. Lidé je chápou nejčastěji jako profesi nebo jako zaměstnavatelskou organizaci místně určenou. Zkušenosti, leč neškolení tazatelé tendují zase k interpretaci zaměstnání jako řádného pracovního poměru nebo práce za mzdu a odmítají (někdy přes výslovná upozornění) považovat za „zaměstnané“ členy JZD, příslušníky svobodných povolání nebo dlouhodobé brigádníky, stážisty apod.

Zdá se, že tím či oním způsobem „nepřirozenou“ situaci by bylo možno napravit zrahažením „zaměstnání“ vhodnějším obecným termínem – to znamená termínem „přirozenějším“. Bohužel neexistuje. Nabízí se pouze dlouhé slovní upřesňování obsahově až příliš širokého pojmu „práce“ nebo „výdělečná činnost“, což je v podstatě stejný postup jako uvádět tímto způsobem na správnou míru pojem „zaměstnání“. V obou případech to svádí respondenty i tazatele k ignorování vysvětlujících slovních přívěšků, o čemž jsme se mnohokrát přesvědčili (a nejen ve výzkumu TSS-84).

Tento příklad tedy opět potvrzuje známý poznatek [Vodáková 1984], že běžná slovní zásoba a logika řeči někdy pokulhává za životní praxi, nesleduje ji dostatečně rychle a přesně. Nejde tedy o rozpor mezi přirozeným a umělým jazykem, jak jsou problémy tohoto druhu často stavěny, ale o nesoulad mezi skutečností žitou a pojmenovanou, neboli mezi objektivní a subjektivně reflektovanou realitou.

Tento nesoulad je obtížné metodicky překlenout v podstatě proto, že variabilita subjektivních chápání je značná. Dalo by se říci, že jednotlivci u nás žijí sice ve velmi blízkých sociálních podmínkách, pohybují se ve srovnatelných skutečnostech, nazírají je však z různých sociálních úhlů, interpretují je v různých polohách. Realita má ve společenském vědomí poněkud rozptýlený obraz.

Tento poznatek, který zde uvažujeme v jeho metodologických, nikoli teoretických konsekvencích, se výrazně potvrdil zejména ve výzkumu postojů (podle dotazníku TSS 2). Nejzřetelnější je na průřezu „otevřených“ otázek:

V zaměrně blíže nevysvětlených dotazech (s pokynem pro tazatele, aby neovlivňovali respondentovo pojetí) „kterým společenským skupinám se u nás žije nejlépe a kterým nejhůře?“ přisuzovali lidé označení „společenská skupina“ skutečně nejrozličnější významy – od sociálně třídního pojetí („dělníkům“, „úředníkům“, „inteligenci“, „družstevníkům“ apod.) přes profesi („horníkům“, „montérům“, „uklízečkám“ apod.), postavení v řízení („vedoucím“, „ředitelům“ apod.), preferenci demografických znaků („mladým“, „starým“ apod.) až po označení sociální situace (pomocí výše příjmů, množství dětí, typu důchodu, osamělosti apod.) a etické hodnocení („těm, co umí dělat“, „lajdákům“ apod.).

Do této významové variability se samozřejmě promítá určitá „samorostlá“ tradice chápání pojmu „sociální“. V každém případě však lze na průřezu těchto otázek zjistit, co lidé považují za důležité, jaký zaujímají v dané souvislosti postoj – nejen tedy co je pro ně v oblasti jazyka synonymem „sociálního“.

Je nesporné, že takové spontánní, předem neohrazené výpovědi jsou velmi cenným vodítkem pro koncipování každé příští metodiky v dané oblasti. Zároveň ovšem jsou cenným materiálem pro zkoumání obsahu společenského vědomí. Někdy se u teoretických konceptů neoprávněně předpokládá zcela jednoznačný, obecně akceptovaný význam, což zejména s přihlédnutím ke gnozeologickému poslání sociologie může devalidizovat nejen výsledky empirických šetření, ale i řadu deduktivních teoretických závěrů. I v tomto smyslu a směru by proto bylo dobré uvažovat o kritériích společenské praxe.

Nesporně mnohostranně užitečné by bylo zkoumat pomocí otevřených otázek, jaké obsahy ve vědomí jednotlivých skupin naší současné populace mají i další termíny, jako „společenská třída“, „dělník“, „úředník“, „inteligence“, ale i „rodina“, zmíněné „zaměstnání“, „povolání“, „volný čas“ apod. Je to samozřejmě velmi náročné na zpracování, protože většinu práce musí udělat lidé, ne počítače, a často je nezbytné provést i historicky koncipované lexikografické analýzy.

Specifické problémy metodického využití ukazatelů podnikové evidence a statistiky

Specifické poznatky a zkušenosti byly získány přidruženým šetřením v zaměstnavatelských organizacích osob, s nimiž byl vyplněn *Dotazník pro jednotlivce a domácnost*. První zkušenost, na niž bychom chtěli upozornit, souvisí s metodickým dilematem *rozhodování o adresátu Dotazníku pro organizaci TSS 3 a zároveň i o sledované jednotce*:

Na jedné straně bylo nutno brát v úvahu požadavek získat relevantní kontextové informace pro analýzu individuálních dat a na druhé straně respektovat organizační struktury, podle nichž se běžně sledují a vykazují sociálně ekonomické informace. Rozpor mezi oběma hledisky vzrůstá s velikostí organizace a mírou její vnitřní strukturace — funkční, organizační i prostorové. Čím je struktura členitější, tím méně vypovídají ukazatele za organizaci jako celek o reálném sociálním, ekonomickém a výrobně technickém kontextu pracovníka.

Nicméně organizace byly pro účel šetření vymezeny podle *Jednotného číselníku organizací v ČSSR* [JČO 1980]. Dilema totiž nelze řešit přechodem na jemnější rozlišovací úroveň organizační struktury, protože k dispozici není (a to ani v rámci statistiky) dostatečně univerzální způsob vymezení vnitroorganizačních jednotek, použitelný ve všech odvětvích národního hospodářství a u organizací všech typů, a protože tento krok by šetření odpoutal od evidence a výkaznictví organizací, které se stalo jeho opěrným metodickým bodem. Výjimka ze zásady, že jednotky šetření se stanoví podle JČO, byla proto učiněna jen u rozsáhlých a vnitřně rozčleněných organizací, například u průmyslových podniků s prostorově oddělenými závody, ovšem pouze za předpokladu, že potřebné ukazatele je možno za tyto jednotky vyčíslit. Ostatně i tam, kde šetření jednoznačně vycházelo z JČO, objevily se problémy plynoucí v tomto případě z nejednotného určení organizací v číselníku. Týká se to hlavně organizací nevýrobního sektoru, například školství, kde v závislosti na územní příslušnosti jsou v JČO při jejich vymezení užity různé rozlišovací úrovně.

Z průběhu šetření v zaměstnavatelských organizacích a z následných kontrol vyplněných dotazníků TSS 3 lze soudit, že prvek metodické neurčitosti, který byl tímto kompromisním řešením vnesen do zkoumání, je pravděpodobně menší než ten, který je ukryt v nejednotném způsobu určení organizací ve zmíněném podpůrném číselníku. Ani při zvoleném kompromisním řešení nebylo ovšem vždycky snadné najít optimální článek, který by byl schopný relevantně zodpovědět všechny údaje o jednotlivci a zároveň o podniku jako celku. Dotazník někdy musel „bloudit“ v organizačních strukturách podniku a hledat svého adresáta. V některých, naštěstí jen výjimečných případech se stalo, že jej nenašel, což mělo za následek poněkud nedbalé či neúplné zaznamenání některých údajů.

Na tyto, v rámci našeho šetření těžko řešitelné problémy spojitě navazují *potíže s univerzálním výběrem charakteristik organizací sledovaných v dotazníku*. Jinak řečeno, otázky musely být stavěny tak, aby je mohly zodpovědět organizace všech typů a všech odvětví národního hospodářství. Protože však

značná část statisticky standardně sledovaných údajů se vždy týká jen organizací určitého typu, například průmyslových podniků, redukoval se automaticky okruh všeobecně sledovaných ukazatelů prakticky jen na základní identifikační údaje podle *Jednotného číselníku organizací v ČSSR*, ukazatele o struktuře pracovníků podle statistického výkazu *Práce 2-04*, charakteristiky poskytovaných sociálních služeb a průměrné mzdy. Další zjišťované údaje o ekonomické efektivnosti organizací bylo možné smysluplně definovat jen pro ústředně řízené průmyslové podniky. Univerzálně platné ukazatele ekonomické efektivnosti, použitelné pro organizace všech druhů, neexistují.

Problém univerzality ukazatelů, jejich použitelnosti i ve velmi odlišných organizačních kontextech a u pracovních míst nejrůznějších typů nebyl řešen jen v části A dotazníku TSS 3, která se týkala celého podniku, ale opakoval se, i když s menší naléhavostí, i v části B, charakterizující pracovníka. V zájmu zajištění úplného a co nejpresnějšího vyplnění této části dotazníku byla maximálně využita metodika personální evidence podle *Jednotné údajové základny organizací* (JÚZO), respektive *Jednotné evidence pracujících* (JEP), u nichž se univerzální použitelnost předpokládá. I zde však, podobně jako v případě použití JČO, byl v průběhu šetření zjištěn určitý nesoulad výchozího předpokladu s praxí:

Metodika JÚZO pro oblast práce, mezd a sociálních věcí není v personalistické praxi organizací dostatečně uplatněna. Přesto, že jednotná metodika evidence pracovníků formou JEP je zavedena již déle než deset let a formou JÚZO již čtyři roky (6), ukázalo se, že mnoho organizací se jí neřídí nebo ji uplatňuje jen částečně. Vyskytly se i případy, že příslušní pracovníci s ní ani nejsou seznámeni. Lze tedy říci, že možnosti využití těchto metodik byly poněkud přeceněny. Odkazem na metodické prvky JÚZO a JEP se nepodařilo výzkum v předpokládané míře usnadnit, zjednodušit a metodologicky sjednotit.

Všechny tyto zkušenosti vedou k praktickému závěru, že při budoucím koncipování podobného šetření je nutno počítat s větší časovou rezervou pro ověření fungování stávajících systémů tezaurování informací na podnicích, a k zcela obecnému přesvědčení, že tato oblast zasluhuje i pozornost teoretiků sociologie organizace a sociologie podniků.

Závěr

Z dosavadního průběhu šetření *Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984* lze soudit, že se podařilo získat poměrně solidní datovou základnu, která umožní analyzovat v úvodu článku naznačené problémové okruhy. Zajistit tento úkol nebylo snadné. Všechna zúčastněná pracoviště mu věnovala značné úsilí. Bez spolupráce s Federálním statistickým úřadem, Českým statistickým úřadem a Slovenským statistickým úřadem a jejich oblastními orgány by se podobný sociologicko-statistický výzkum nemohl vůbec realizovat.

Hlavní tíže terénního šetření spočívala na okresních statistických odděleních, která splnila mnoho náročných úkolů v extrémně krátkých časových lhůtách. Přitom spolupráce mezi sociology a statistiky není jednoduchou záležitostí, protože jak příslušné instituce, tak konkrétní pracovníci disponují poněkud odlišnými zkušenostmi a rozdílnými metodickými i organizačními návyky. Tím více jako sociologové oceňujeme věcný a konstruktivní přístup spolupracovníků z řad statistiky, kteří dokázali korigovat některé naše příliš optimistické před-

(6) Citovaný výnos Federálního statistického úřadu ukládá zavést JÚZO PMSV do 31. 12. 1983.

stavy o možnostech výzkumu, a naopak vyšli vstříc tam, kde námi navrhované řešení bylo technicky proveditelné a obsahově přínosné a zajímavé.

Pro budoucnost se však ukazuje, že je nutno připravovat obdobná náročná šetření s větším časovým předstihem a také systematicky shromažďovat a vyhodnocovat všechny zkušenosti (pozitivní i negativní) z podobných výzkumů za spolupráce s odborníky z různých oblastí.

Jako zvláště důležitá se jeví kooperace s ekonomy a teoretiky vědeckotechnické revoluce, s psychology a specialisty na výzkum veřejného mínění. Jde zejména o to, aby se systematicky pracovalo na tezaurech vhodných sociálních indikátorů, aby se inovovaly příslušné metodiky a ověřovaly se v dílčích, méně náročných výzkumných sondách. Tam, kde bylo možno v našem šetření navázat na zkušenosti jiných výzkumů, podařilo se zvládnout i složité úkoly efektivně, s jednoduchou metodikou, s malým počtem otázek v dotazníku. Naopak tam, kde se speciální postupy musely vytvářet a ověřovat ve velmi krátkých časových lhůtách někdy až v průběhu šetření, vznikaly samozřejmě problémy.

Není to však jen otázka metodiky. I teorie by měla být taková, aby nejen v předstihu kladla určité požadavky na empirický výzkum, ale inspirovala řešení metodicky schůdná. Klíčem k jakékoli výzkumné inovaci totiž není metodika, ale formulace nových, teoreticky nosných a prakticky ověřitelných hypotéz.

Literatura

- Fedosejev, P. V.: *Základy vědeckého komunismu*. Praha, Svoboda 1971.
- Filipec, J. — Filipcová, B.: *Různoběžky lidského života. Zápas o socialistický způsob života*. Praha, Svoboda 1975.
- Holda, D. — Munk, J. — Matějovský, A.: *Sociologičeskije issledovanija sistémy obrazovanija v ČSSR*. In: *Sistéma obrazovanija i socialnaja struktura*. Budapest. ION CK VSRP 1980.
- Hrůza, J.: *Veďoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a sociální určitost jejího subjektu*. Sociologický časopis 1983, č. 1.
- Huláková, M.: *Realita, pojetí a výzkum dělnické třídy*. Sociologický časopis 1979, č. 1.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii*. Praha, Svoboda 1978.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Jednotná klasifikace zaměstnání*. 3. vydání. Praha, FSÚ 1978.
- * *Jednotná klasifikace oborů vzdělání*. Praha, FSÚ 1980.
- Jednotný číselník organizací v ČSSR*. Praha, FSÚ 1980.
- Ježek, J. — Pišek, M. — Vobořil, J.: *Metodika vyhodnocení a redukce souboru ukazatelů efektivnosti a její aplikace*. Praha, EÚ ČSAV 1980.
- Linhart, J.: *Dynamika sociálně třídní struktury a změny ve způsobu života v Československu*. Sociologický časopis 1980, č. 3.
- Linhart, J. — Tuček, M. — Vodáková, A.: *Výzkum „Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984“*. Sociológia 1985, č. 2.
- Matějovský, A.: *Socialnoje vosprajzvodstvo intelligencii v ČSSR*. In: *Sistéma obrazovanija i socialnaja struktura*. Budapest, ION CK VSRP 1980.
- Metodika výzkumu třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v roce 1978*. Praha. ÚFS ČSAV 1979.
- Metodika výzkumu třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v r. 1984*. Praha. ÚFS ČSAV 1985.
- Mikov, P. I. — Filippov, F. R.: *Maladož i vyššeje obrazovanie*. Sofie, ÚVVM 1982.
- Osipov, G. V. — Charvát, F. — Lötsch, M.: *Sbliženije rabočero klassa i techničeskij intelligencii*. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Osipov, G. V.: *Sociologie*. Praha, Svoboda 1972.
- Vodáková, A.: *Sociální podmíněnost významové variability pojmů používaných ve výzkumech sociální struktury*. Sociologický časopis 1984, č. 4.

J. Buriánek: Systémová sociologie? Předpoklady, problémy, perspektivy

Praha, Univerzita Karlova 1983, 165 s.

Současná etapa rozvoje vědy je spojena s rychlou akumulací poznatků o nejrůznějších oblastech objektivní reality. Proces poznání odhaluje nové, nečekané souvislosti, které zdánlivě vybočují z rámce dosavadních představ o zákonitostech rozvoje přírody a společnosti. Kvantitativní růst nových poznatků si tak současně vynucuje nová teoretická zobecnění, reorganizaci teoreticko-metodologické základny soudobého výzkumu a hledání nových konceptuálních schémat. V tomto kontextu je třeba uvítat novou práci, která usiluje o systematický výklad a zhodnocení systémových idejí, jejich aplikací v soudobém sociologickém výzkumu, identifikaci základních problémů s ní spojených a vytyčení perspektiv dalšího zkoumání této problematiky.

Recenzovanou práci lze rozdělit do dvou základních částí. Prvá část se zabývá vznikem a místem systémového přístupu v soudobé vědě, obecnou teorií systémů a hodnotí vztah systémového přístupu k materialistické dialektice. Druhá část, v níž je těžiště autorova přístupu k vytyčené problematice, zahrnuje zkoumání systémového pojetí sociální reality v buržoazní a marxistické sociologii a dotýká se otázek využití koncepce sociálního systému v modelování a empirickém sociologickém výzkumu.

Úvodní kapitola recenzované práce se zabývá vznikem a genezí systémového přístupu, tradicí systémového myšlení v marxismu a vyúsťuje ve formulaci základních předpokladů uplatnění systémových idejí v současné vědě. Systémový přístup je přitom chápán v souladu se závěry sovětských filozofických výzkumů jako nový obecně vědní směr druhé poloviny dvacátého století, který v hierarchii metodologických přístupů k objektivní realitě rozvíjí obecné metodologické principy marxismu směrem k nižším úrovním metodologie konkrétních vědních disciplín. V určitém smyslu lze chápat *systémový přístup jako historický produkt boje protikladů systémového a substančního myšlení* ve vědě. Podstata vědeckého poznání je vždy systémová, neboť úsilí o explanaci a predikci je spojeno s rozčleněním objektivní reality na prvky a vztahy, s identifikací příčin a důsledků probíhajících procesů atd., tedy s myšlenkovým uspořádáním a strukturací poznávaného objektu. Přitom vždy určitá část reality vystupuje jako atributivně vymezovaná „černá schránka“. V systémovém přístupu jsou touto cestou například vymezovány elementy systému a někdy i jeho prostředí. Teprve potom lze uplatnit systémový přístup ve vlastním smyslu slova a vysvětlit pohyb materiálního systému ze struktury vlastností jeho elementů. Vztah substančního a systémového myšlení však nelze chápat jako historický proces potlačování substančního myšlení myšlením systémovým, ale jako dialektickou jednotu poznání (systémového) a nepoznaného (substančního), která je obsažena v každém produktu poznávacího procesu. Rozpor obou těchto stránek je hlavním hybným impulsem dalšího rozvoje poznání, kdy se nepoznaná, a tudíž simplifikovaná vymezená substance stává poznáním systémem. Poznání se tak postupně přibližuje k podstatě objektivní reality, i když, jak to vyplývá ze vztahu absolutní a relativní pravdy, ji nemůže dosáhnout.

Současný rozvoj systémového přístupu a teorií vyplývá z přechodu vědy k novým, relativně složitým oblastem poznání. Není náhodou, že systémovým přístupem je nejméně „zasazená“ fyzika a některé další přírodní vědy. Pro fyzikální poznání je systémové myšlení implicitní kategorií, k níž se nemusí na každém kroku poznání explicitně vracet. Příčinou tohoto stavu je její matematizace, která proběhla již v uplynulém století a vynutila si jako přirozený předpoklad systémové pojetí objektu výzkumu. Jiná situace byla na přelomu našeho století v biologii a rodící se vědě o řízení (kybernetice), pro něž se systémové myšlení stalo explicitně vyjadřováním normativním požadavkem.

Kybernetika, obecná teorie systému a další systémové disciplíny, kterými se autor zabývá v další kapitole své práce, se staly produktem kognitivních rozporů rychlého vývoje těchto disciplín v uplynulých desetiletích. Současně rozšíření vědeckého poznání o tyto nové oblasti, jak správně J. Buriánek zdůrazňuje, podnítilo úsilí o sjednocení metodologických základů soudobé vědy. Systémové koncepty a teorie však nejsou jen produktem sebereflexe vědy, která usiluje o svou vnitřní jednotu (vědeckého světového názoru a metody poznání). Systémovost při získávání a uspořádání poznatků znamená především odhalení možností matematizace poznání a tím i využití moderní výpočetní techniky při řešení konkrétních problémů společenské praxe.

Vývoj systémových teorií potvrzuje známou Leninovu myšlenku o živelném směřování buržoazní přírodovědy k materialismu a dialektice. Současně je nutné zdůraznit, že koncepce systémového přístupu, která se rozvinula v buržoazní metodologii vědy, je ve své podstatě pozitivistické, abstraktní pojetí objektivní reality, které postihuje jen některé její obecné rysy, společně všem formám pohybu hmoty i stupněm jejich historického vývoje. Tato představa, která je oprávněná snad jen pro technické systémy, vylučuje z objektivní reality procesy vývojových, kvalitativních změn, a je-li přenesena do roviny filozofického světónázoru, stává se základem konzervativních ideologií. Tím je nastolena i otázka vztahu systémového přístupu k materialistické dialektice, kterou se autor zabývá zevrubně v třetí kapitole.

Abstraktně systémový přístup k objektivní realitě je v materialistické dialektice vždy chápán v kontextu dialektické jednoty logického a historického. Při uplatnění tohoto principu nejde o to, aby systémová představa sociální reality byla doplněna nebo nahrazena její historickou deskripcí. Podstata materialisticko-dialektického přístupu k sociální realitě spočívá v chápání společnosti jako sebeprodukujícího materiálního systému, který vzniká postupně, konkrétním rozvinutím svých abstraktních (historicky prvních) rysů, a tak v procesu svého vývoje formuje svou strukturu a upevňuje svou celistvost. Skutečností, že společenský systém se formuje historicky, je dána i vnitřní jednotou obou základních stránek dialektické metody — abstrakce a historismu. Metodologický význam systémového přístupu spočívá zejména v jeho metateoretické funkci, v konstituování předmětu výzkumu, v němž vystupuje jako cenný nástroj realizace Marxovy metody přechodu od abstraktního ke konkrétnímu.

Kritický výklad teorií sociálního systému, které byly rozvinuty v rámci buržoazní sociologie nebo vznikly na základě „systémové kritiky“ těchto teoretických koncepcí, je předmětem čtvrté a páté kapitoly recenzované práce. Těžiště pozornosti je věnováno oprávněně nejvlivnější teoretické koncepci sociálního systému v rámci buržoazní sociologie — strukturálnímu funkcionalismu. Práce kriticky rozebírá výchozí Parsonsovu koncepci sociálního systému a některé další navazující práce. Charakteristickým znakem teorií strukturálního funkcionalismu (z hlediska využití systémových idejí) je představa fungování společnosti na principech kybernetického homeostatu. Podle této představy je sociální systém vždy vybaven dostatečně silnými, tržními sociokulturními regulátory (normy, sankce) a směřuje do stavu rovnováhy, vymezené stabilní soustavou vzájemných interakcí (rolí) jeho prvků (aktérů). Tím je však záměrně ignorována úloha rozporu, zejména třídního, jako základního zdroje kvalitativních revolučních přeměn sociálního systému, a současně apologeticky idealizována možnost udržení statu quo ve společnosti především tržními vztahy. Je zřejmé, že strukturální funkcionalisté přitom neměli na mysli „abstraktní“ společnost, ale konkrétní buržoazní společnost po druhé světové válce, jejíž dočasná stabilita byla dosažena svéráznou kombinací tržních vztahů a státní monopolní regulace při využití všech prostředků ideové manipulace vykořisťovaných tříd. Rozbor buržoazních koncepcí sociálního systému jasně dokazuje, že využití systémového přístupu ke zkoumání společnosti vně dialektické metody vede k nevědeckým závěrům s reakčními ideologickými implikacemi, které podemlel další vývoj kapitalistické společnosti.

Závěrečné kapitoly recenzované práce jsou věnovány systémovému pojetí předmětu marxistické sociologie a využití systémového přístupu v empirickém sociologickém výzkumu. Tendence přistupovat k sociální realitě systémově a analyzovat společnost či jednotlivé sféry jejího života jako systémy je marxistické sociologii vlastní. Z tohoto hlediska se autor zabývá některými aspekty systémového přístupu, vztahy vertikální a horizontální struktury sociálních systémů, vztahem sociálního systému, jednotlivce, jeho činností a sociální struktury, sociálního systému a společnosti atd. Autor též ukazuje na tradici zkoumání systémotvorných procesů v marxismu, například v souvislosti s analýzou zespolečenštěné práce. Přitom systémové hledisko musí být spojováno s hlediskem genetickým se smyslem pro vnitřní rozpornost systému. Zejména v tom spočívá zásadní odlišnost marxistického systémového přístupu k sociální realitě od koncepcí strukturálního funkcionalismu. Na základě rozboru řady prací marxistických autorů je dokumentována shoda v základních východiscích systémového přístupu k sociální realitě, i když celý problém nelze definitivně uzavřít z důvodů spíše konceptuálních než principiálně metodologických. Vedle systémových aspektů teoreticko-metodologické výzbroje marxistické sociologie jsou závěrečné pasáže recenzované práce věnovány systémovému pojetí empirického výzkumu, zejména systémovým základům identifikace a operacionalizace.

Prohloubení a zdokonalení teoretické struktury každé vědní disciplíny je nezbytnou podmínkou její vyšší praktické využitelnosti. Z tohoto hlediska se recenzovaná práce zabývá vysoce aktuální problematikou a přes určitou extenzitu pohledu se může stát

zdrojem podnětů a inspirace pro všechny, kteří se zajímají o otázky dalšího rozvíjení marxistické sociologické teorie.

Jiří Dvořák

T. I. Zaslavskaja — I. B. Mučnik a kol.: Sociálně-demografičeskoe razvitiye sela; Regional'nyj analiz (Sociálně demografický rozvoj vesnice; Územní analýza)

Moskva, Statistika 1980, 342 s.

K neaktuálnějším a celospolečensky nejnaléhavějším problémům soudobé etapy výstavby rozvinuté socialistické společnosti v SSSR patří nesporně rozvoj zemědělského sektoru a s ním také celkový sociálně ekonomický rozvoj venkova. Význam tohoto procesu a vzájemná souvislost mezi růstem zemědělské produkce a zlepšováním životních podmínek na sovětském venkově byly zdůrazněny již na XXV. sjezdu KSSS. V závěrech byla připomenuta neoddělitelnost a principiální význam dvou vzájemně spjatých priorit v dané oblasti: plného uspokojení potřeb obyvatelstva v zásobování zemědělskými produkty a podstatného sblížení životních podmínek ve městě a na vesnici. Závažnost podstatného zvýšení úrovně samozásobení obyvatelstva potravinami a s tím souvisejícího zlepšení životních podmínek na venkově je patrná nejen z pozornosti, kterou tomuto problému soustavně věnuje ÚV KSSS a sovětská vláda, ale také z množstvím prací věnovaných v posledních letech tomuto tématu.

K nejvýznamnějším a neatraktivnějším vědeckým kolektivům, které se v SSSR systematicky zabývají otázkami sociálně ekonomického rozvoje venkova, patří skupina pracovníků sibiřské pobočky Akademie věd SSSR, vedená T. I. Zaslavskou. Vědečtí pracovníci této skupiny vydali v posledních letech celou řadu publikací, jež jsou nesporným přínosem nejen pro teorii, ale také pro praxi rozvoje sovětského venkova a pro výzkum této problematiky vůbec.

V roce 1980 vydalo nakladatelství *Statistika* v Moskvě velmi zajímavou a podnětnou publikaci *Sociálně demografický rozvoj vesnice*. Jde o výsledek dlouholeté spolupráce pětičlenného kolektivu pracovníků Akademie věd SSSR z Moskvy a Novosibirska, zaměřené na regionální analýzu sociálně ekonomického rozvoje sovětského venkova.

Kniha shrnuje zkušenosti a závěry získané kolektivem sovětských vědců, pokud jde o metodologii typologizace území z hlediska úrovně a struktury ekonomického rozvoje zemědělství a sociálního rozvoje vesnice. Základním úkolem bylo rozčlenit celé území SSSR na přiměřený počet víceméně stejnorodých zón, podstatně se vzájemně lišících hustotou zalidnění a hospodářského osvojení venkovského území, sociálně demografickou strukturou obyvatelstva, charakterem venkovského osídlení, efektivností zemědělské výroby a rozvojem služeb na vesnici. Náročnost vytkénoho úkolu byla dána nejen obrovskou rozlohou území SSSR (které je 177krát větší než území ČSSR) a jeho různorodostí, ale také nedostatkem a obtížnou dostupností potřebných informací. Složitost typologizace z hlediska rozsahu území a jeho různorodosti je patrná již z toho, že zahrnovalo agrární sektory 15 svazových republik, rozdělených dále na agrární sektory 147 oblastí, krajů a autonomních republik, na cca 3 tisíce venkovských okresů, cca 40 tisíc územních obvodů zemědělských sovětů a cca 400 tisíc venkovských sídel.

Kniha je členěna na pět hlavních oddílů a osmnáct kapitol (z nichž každá má 2—5 subkapitol), úvod, závěr a dvě tabulkové přílohy. Obsah je nejlépe patrný z názvů hlavních oddílů.

První oddíl je věnován *metodologii a metodice výzkumu* a je z hlediska možnosti aplikace získaných poznatků nejzajímavější. V jeho první kapitole je vymezen předmět výzkumu. Je vysvětlen pojem „agrární sektor společnosti“, jeho územní struktura a způsob výběru jednotek typologizace. Druhá kapitola obsahuje metodologii typologizace regionů, charakterizuje sociálně ekonomický obsah typologie a informační bázi výzkumu. V třetí kapitole je charakterizována metodika typologické analýzy. Autoři v ní vysvětlují způsob vymezení problémových indikátorů, klasifikaci regionů a přechod od dílčí ke komplexní typologii a seznamují s programátorsko-matematickým postupem při řešení tohoto složitého problému.

Druhý oddíl, nazvaný *Regionální zvláštnosti sociálně demografické skladby obyvatelstva*, dokumentuje pronikavé rozdíly zemědělských (venkovských) zón, pokud jde o strukturu jejich obyvatelstva podle věku, pohlaví, natality, migrace, vzdělání a kvalifikace a zaměstnání ve společenské výrobě. Poslední kapitola tohoto oddílu je věnována typologii regionů z hlediska charakteru jejich sociálně demografického rozvoje.

V třetím oddílu jsou charakterizovány specifické rysy osídlení a sféry služeb v regionech. Jsou v ní analyzovány takové významné aspekty, jako je stupeň hospodářského a sociálního osvojení území, dopravní obsluha území, úroveň a dostupnost služeb, charakter osídlení (stupeň rozptýlenosti) a úroveň sociální infrastruktury sídel. Poslední kapitola tohoto oddílu, nazvaná *Typologie regionů podle charakteru osídlení a zajištění služeb obyvatelstvu*, má opět výrazně metodologický charakter.

Čtvrtý oddíl, nazvaný *Zvláštnosti rozvoje výrobní sféry vesnice*, obsahuje hodnocení jednotlivých regionů z hlediska charakteru a intenzity zemědělské výroby, její odvětvové struktury, charakteru zemědělské práce, produktivity zemědělské práce. Zvláštní subkapitola hodnotí stupeň rozvoje doplňkových hospodářství. V poslední kapitole je pak opět uvedena typologie regionů podle charakteru rozvoje zemědělské výroby.

Syntetické postavení zaujímá v knize pátý oddíl, nazvaný *Komplexní typologie venkovských regionů SSSR*. Zahrnuje dvě kapitoly. První se zabývá celkovou charakteristikou komplexní typologie regionů podle 26 kritérií (indikátorů), vysvětluje postup výběru optimálního počtu typů a souvislost mezi dílčími typologiemi a typologií souhrnnou. Druhá kapitola obsahuje charakteristiku demografických a sociálně ekonomických zvláštností jednotlivých regionálních typů. Pro pracovníky, kteří se v ČSSR zabývají otázkami územního a oblastního sociálního plánování a plánování rozvoje zemědělství a venkova, představuje recenzovaná kniha přínos zejména v metodologii. Je poučná, pokud jde o výběr kritérií (indikátorů) typologizace územních celků podle hlavních aspektů jejich rozvoje, pokud jde o některé zásady výběru nejvhodnějšího počtu typů i pokud jde o to, jak přejít od dílčí k souhrnné (komplexní) typologii.

Z metodologického hlediska je podnětné rovněž to, že je výsledkem spolupráce interdisciplinárního týmu, přičemž k zpracování velkého počtu dat (26 kritérií pro 130 regionů) a jejich sumarizaci bylo použito moderní vypočetní techniky.

Výběr kritérií pro typologii územních celků byl přizpůsoben záměrům autorů zjistit regionální strukturu sektoru zemědělství SSSR. Tato struktura byla posuzována podle tří skupin kritérií: demografického rozvoje obyvatelstva, charakteru osídlení a služeb v sídlech a rozvoje zemědělské výroby. V podmínkách SSSR a vzhledem k cíli práce nebylo nutno brát v úvahu další skupiny kritérií, jako například stupeň industrializace venkovských sídel, využití sídel pro cestovní ruch a rozvoj rekreace.

Za výchozí jednotku typologizace byla zvolena oblast. Autoři přitom vycházeli z měřítka zkoumaného území, dostupnosti nezbytných informací a především z cíle práce. Tím bylo vymezit počet zón (typů), pro něž bude nezbytné vypracovat odlišný program rozvoje zemědělství a vesnice. Autoři zařadili území každé ze 130 oblastí do jedné z 12 zón (typů), z nichž 4 označili jako „nezemědělské“ a zbývajících 8 jako „agrární“. Při vymezení těchto 8 typů byly respektovány následující požadavky: a) přiměřená homogennost území; b) rovnoměrnost rozdělení území SSSR mezi jednotlivé typy; c) zřetelnost rozdělení území; d) územní celistvost jednotlivých typů (zón).

Byly tak vytvořeny celky, z nichž každý je podstatně větší než území ČSSR (tak např. nejmenší (osmý) typ zahrnuje všechny tři pobaltské republiky a největší celý Kazachstan, Východní Sibiř, Tjumenskou a Amurskou oblast).

Kromě teoretického poznávacího přínosu je nutno ocenit také závěry využitelné v cílevědomém usměrňování rozvoje sovětského zemědělství a venkova. V knize jsou uvedeny náměty na zonální diferencované řešení takových závažných problémů rozvoje sovětského venkova a zemědělství, jako je nedostatek kvalifikovaných kádrů v sovchozech a kolchozech některých regionů, nadměrná migrace venkovského obyvatelstva stěhováním do měst, nedostatky ve vybavení venkovských sídel a jejich dopravní sítě apod.

Pro naše vědecké a odborné pracovníky přináší kniha rovněž poučení o charakteru osídlení, hustotě obyvatelstva atd. Zajímavé jsou rovněž poznatky o motivech migrace venkovského obyvatelstva do měst, kde mají stále větší váhu mimoekonomické důvody, například omezené možnosti založit na venkově rodinu (pro nedostatky mladých žen v některých oblastech a sídlech).

Kniha je určena ekonomům, geografům, sociologům, urbanistům a zemědělským inženýrům, zejména pokud se zabývají otázkami územní diferenciací, územním, oblastním a sociálně ekonomickým plánováním.

Informační přínos a srozumitelnost recenzované práce zvyšuje velký počet tabulek, schémat a grafů. Přes poměrně značný odstup od doby vydání neztratil obsah knihy na své aktuálnosti, především pokud jde o metodický přístup k řešení.

Alois Slepíčka

Značná část obsahu časopisu *Demografie* v roce 1984 je — podobně jako v minulých letech — věnována širší společenskovoední problematice, především problematice na pomezí demografie a sociologie. V roce 1984 jsou to především dva problémové okruhy, které jsou v centru pozornosti demografického výzkumu, a o něž projevuje stoupající zájem rovněž sociologická veřejnost.

Rozhodující část 26. ročníku je věnována problematice rodiny — počínaje uzavíráním sňatků, situací v rodinách a podmínkami života rodin a konče rozvody, rozvodovými situacemi a uzavíráním dalších manželství. V tomto tematickém sledu uvádíme na prvním místě studii J. Rychtařkové *Tabulky sňatečnosti a metody jejich konstrukce*, která obsahuje jednak metodický přínos ke zkoumání tohoto jevu, jednak informuje o obecných aspektech problému a jeho řešení u nás. J. Vytlačil seznamuje v článku *Struktura týdenního časového fondu manželů a manželek v rodinách se závislými dětmi* s výsledky výběrového šetření o využívání času a kulturním rozvoji obyvatelstva ČSSR, provedeného v letech 1979–1980. Navazuje na zprávu J. Bezoušky, uveřejněnou v *Demografii* 1 24 z r. 1982, obsahující obecný popis výzkumu, včetně metodiky a deskriptce základních výsledků. Vytlačil analyzuje data vztahující se k podsouboru úplných rodinných domácností, v nichž nežijí další osoby (například ekonomicky aktivní děti, prarodiče aj.). Netradiční způsob kategorizace časového fondu odкрývá zajímavé pohledy. Ve složení podsouboru domácností autor rozlišuje 1. bezdětné rodiny, 2. rodiny alespoň s jedním dítětem do 6 let a 3. rodiny s dětmi od 6 do 14 let. Z obecně metodologického hlediska by možná bylo vhodné rozdělit první kategorii na rodiny před zahájením prokreativní aktivity a rodiny po odchodu dětí ze společné domácnosti. Tím by se jednak vytvořil metodologicky spojitý řetěz údajů sledujících životní cyklus rodiny, jednak by bylo možné rozlišit trávení času zcela odlišných kategorií domácností.

V článku *Bydlení rodin ve světle údajů sčítání lidu, domů a bytů 1980* od A. Andrlého a V. Srba se sociolog seznámí v přehledné podobě s celou řadou významných výsledků posledního sčítání, a tedy i s velkým pokrokem v oblasti kvality bydlení, dosaženým v průběhu budování rozvinutého socialismu.

Plně souhlasíme s názorem autorů, že „zvysování úrovně bydlení je důležitou součástí uspokojování materiálních i kulturních potřeb občanů a zajišťování sociálních potřeb“ a ztotožňujeme se s autory v názoru, že z tohoto hlediska je kvalitní poznávání řešení bytové problematiky mimořádně důležité, zvláště v socialistické společnosti, kde „hlavním cílem bytové politiky našeho socialistického státu je maximálně možné uspokojování potřeb obyvatelstva“. Jsme přesvědčeni, že by se s přehledně uspořádanými výsledky v tomto článku měla seznámit celá sociologická veřejnost. Autoři však na druhé straně a priori vyslovují teze, jež nedokazují, a jež považujeme za neprokazatelné. Vztah mezi reprodukcí obyvatelstva a řešením bytové otázky je hodnocen poněkud schematicky, ve smyslu překonaných názorů. Tvzení, že „populační vývoj v letech 1971–1980 byl jak z krátkodobého, tak z dlouhodobého hlediska příznivý“ je nejen diskusní, ale podle našeho názoru mylné a zavádějící. Rovněž tak se nedomníváme, že „všechny demografické výzkumy, prováděné nejen v ČSSR, ale i v cizině, ukazují význam bydlení při řešení populační problematiky“ — záleží samozřejmě jednak na výběru z dnes již obrovského množství výstupů a poznatků demografické a obecně společenskovoední produkce, jednak na tom, na co všechno vlastně tyto fakty ukazují (téměř na vše), a na co ukazují především (a právě v tomto smyslu jsou tvzení autorů zjednodušující).

Mnoho pozornosti bylo v 26. ročníku *Demografie* věnováno problematice porozvodové situace, a to z celé řady hledisek.

Ve stati *Vliv věku při rozvodu na sňatečnost rozvodových kohort* seznamuje I. Lesný s hlavními výsledky analýzy sňatečnosti rozvedených. Studie přímo navazuje na článek *Sňatečnost rozvedených v Československu* (*Demografie* 4 25).

Vlivu porozvodové situace na péči o děti byl věnován výzkum žáků šestých až osmých tříd, o němž stručně referují I. Možný a L. Nerudová v článku *Opakovaná a neúplná rodina z hlediska kvality sociální reprodukce*. Významná jsou zjištění o rozdílech mezi opakovanou a neúplnou rodinou v plnění socializačních funkcí a o rozdílech mezi chlapci a dívkami, pokud jde o schopnost akceptovat novou rodinnou situaci a vyrovnat se s ní.

M. Kučera se ve stati *Plodnost žen v opakovaných manželstvích* věnuje diskutované otázce důsledku rozvodovosti na úroveň populační reprodukce. Ženy, které se rozvedou a znovu provdají, mají zpravidla vyšší plodnost než ženy, které prožily své reprodukční období v prvním manželství. Jsou to ovšem v průměru ženy, které se poprvé vdávaly o něco dříve, a u nichž tedy období reálné prokreativní aktivity

a tím i pravděpodobnost otěhotnění trvala déle. Ani tak však jejich plodnost nevyrovná „deficit“ plodnosti žen, které se rozvedou v průběhu období možné pro-kreativní aktivity a do skončení svého reprodukčního období se již nevdaří.

Autorská trojice J. Prokopec, V. Schüller, Z. Dytrych uvádí v článku *Rozvody pražských manželství — situace tři roky po rozvodu* hlavní výsledky longitudinálního výzkumu rozvedených osob v Praze. Skutečnost, jak se k rozvodům staví osoby, které jej samy prodělaly v nedávné (ale ne již bezprostřední) minulosti, přispívá k objasnění obecných otázek postavení a fungování rodiny v současnosti. Ženy jsou častěji navrhovatelkami rozvodů a podle autorů je pro ně porozvodová situace v některých ohledech snadnější. Hodnocení porozvodové situace závisí především na společném bydlení po rozvodu, na existenci partnera (příp. na uzavření dalšího manželství).

Společensky velmi závažné problematice prostorové dimenze sociálně demografického vývoje osídlení, územních odlišností, regionální diferenciaci a migrace jsou v 26. ročníku *Demografie* věnovány 4 příspěvky.

Na prvním místě doporučujeme pozornosti zprávu J. Musila, obsahující stručné výtahy referátů z konference *o osídlení a migraci*, kterou pořádala Československá demografická společnost při ČSAV v dubnu 1983 v Praze. J. Anděl popisuje v článku *K problematice „měření“ diferenciaci vybraných demografických struktur (na příkladě krajů ČSR)* metodické pokusy aplikace Charvátova indexu.

Tuto metodu, používanou především pro měření distancí sociální struktury, používá Anděl pro měření rozdílů v demografické, sociálně ekonomické a vzdělanostní struktuře krajů. Uvádí zároveň hlavní výsledky tohoto zajímavého pokusu: Diferenciace ve vývoji uvedených struktur v letech 1961—1980 se v odvětvové a věkové struktuře snižují, ve struktuře podle vzdělání mírně zvyšují. Snižování je nejvýraznější u krajů nejvíce odlišných od demografické, sociálně ekonomické a vzdělanostní struktury ČSR.

Příspěvek J. Psutky a J. Zahálky *Demograficko-urbanistický vývoj v severních Čechách* sleduje v historickém pohledu posledního sta let posuny na velikostní stupnici 65 vybraných měst Severočeského kraje. Pro takové historické srovnání však jednotné vymezení měst v hranicích roku 1980 není příliš vhodné, zkrsluje totiž obraz vývoje urbanizačního procesu nerespektováním proměn ve vzájemném poměru osídlení ve městech a v jejich nejbližším zázemí. To je zvláště závažné v Severočeském kraji, kde pokles osídlení mimo města byl mnohem výraznější. Výklad hlavních příčin bohužel opomíjí jak výměnu obyvatelstva v letech 1946—1949 (odsun Němců a dosídlování), tak i mimořádně nízkou sídelní stabilitu obyvatel, projevující se extrémním rozměrem celkového migračního salda; nedostatečná pozornost je věnována technickým otázkám přestavby osídlení v pánevních okresech v souvislosti s velkoplošnou těžbou.

V. Peterka informuje v článku *Městský informační systém v krajském městě Ústí nad Labem* o prvním pokusu sestavit městský informační systém a využít jej při řízení a plánování.

Z dalších textů upozorňujeme sociologickou veřejnost především na stať J. Stehlika *Příspěvek k určení maximálního počtu světového obyvatelstva* a článek M. Kučery *Reprodukce obyvatelstva ČSSR v letech 1961 až 1980 podle výsledků sčítání*. Z historického hlediska jsou zajímavé studie J. Pražákové *Kojenecká úmrtnost ve smečenské farnosti v letech 1730—1779* (na základě matrik) a L. Dokoupila *Vývoj populace severní a severovýchodní Moravy v protostastickém období*, které upozorňují na velmi zajímavou problematiku vývoje úmrtnosti před nástupem průmyslové revoluce.

26. ročník *Demografie* seznamuje v recenzích čtenáře s tituly 15 publikací. Hlavní místo je věnováno odborné produkci SSSR (7 titulů) a z ČSSR (4 tituly).

Ivan Lesný

Poznámky k analýze významu a tematického zaměření diplomových prací studentů na katedře marxisticko-leninské sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy (od vzniku katedry v roce 1977)

I. Význam diplomových prací v procesu studia na vysoké škole

Každý vědecký pracovník musí zvládat jak účinné metody kritického přijímání informací a poznatků z písemných materiálů všeho druhu, tak i adekvátní metody formulování a prezentování výsledků své tvůrčí činnosti. To obojí pak spolu s procesem formování vlastních nových poznatků a nových závěrů, s procesem vlastní tvůrčí myšlenkové činnosti, který tvoří přechod mezi výše uvedenými činnostmi, je základem jakékoli vědecké práce, v níž jsou všechny tyto tři součásti naprosto nedělitelné.

K tomu, aby vědecký pracovník vyhověl všem výše uvedeným požadavkům a nárokům kladeným na jeho práci a zvládl metodiku, která mu umožní tento úkol splnit, je nutná příprava, „naučení se“ a osvojení si jejích principů. Bylo by krajně neefektivní ponechávat tuto stránku odbornosti každého vědeckého pracovníka pouze na něm, na jeho individuálním zájmu a individuálních možnostech.

Jestliže mají z vysokých škol vycházet skuteční odborníci v určitých vědních oblastech, bylo by nedostačující vychovávat a vzdělávat studenty jen po stránce konkrétních znalostí a vědomostí — je především třeba orientovat je na zvládnutí metod osvojování si znalostí, na „učení, jak se učit“, na způsob tvoření nových myšlenek a nacházení nových souvislostí i nových řešení. Tato tendence je ostatně zcela v souladu s celkovým trendem celého systému vzdělávání a výchovy ve světě. Stále více se totiž jeví jako určitý paradox skutečnost, že v současné době připravujeme žáky a studenty na život za 10 a někdy i za 15 let (od základní školy po vysokou a různé další nástavby či kursy) a přitom to děláme způsobem, který odpovídá dnešní a ne budoucí etapě vývoje (uvádí se např., že dnes je po 20–25 letech už polovina poznatků, které člověk získal studiem na vysoké škole, překonaná).

Tento nedostatek je však možné (a nutné) kompenzovat tím, že se na školách různých stupňů budou žáci a studenti učit nejen konkrétním znalostem, ale v daleko větší míře již zmíněným metodám „učení se“. Jinými slovy: tento trend v pojetí výchovy a vzdělávání vychází z toho, že metodám by se měl člověk učit na počátku života, ale poznatky, získávané prostřednictvím těchto metod, musí hromadit stále, v průběhu celého svého života.

S tím souvisí ještě další aspekt — v současné době je více než kdy jindy nutné vést studenty k samostatnosti. V přednáškách i na seminářích na vysokých školách je možné probrat de facto jen zlomek současných znalostí o daném oboru, vysvětlit základy — konkrétnosti, podrobnosti, stále aktuální informace musí student získat samostatným studiem. Je však důležitým úkolem vysokých škol a pedagogů na vysokých školách všestranně studenty na toto samostatné studium připravit, vybavit je potřebnou metodou a metodikou vědecké práce. Je pochopitelné, že každý jedinec má trochu odlišný způsob a systém práce, každý se postupem času dopracuje k postupu, který mu bude po všech stránkách nejlépe vyhovovat — ale obecné základy by mu měly být poskytnuty v průběhu studia na vysoké škole (kromě toho existují principy, které musí každý systém a postup vědecké činnosti bezvýhradně respektovat a akceptovat).

Jednou z forem osvojování si základů metodiky a metody vědecké práce na vysokých školách jsou písemné práce studentů, jejichž vypracování se má v různé míře dotýkat všech tří výše uváděných součástí vědecké činnosti.

Ze všech odborných písemných prací studentů se pochopitelně největší nároky kladou na práci diplomovou: vypracování a obhajoba diplomové práce je nedílnou součástí ukončení studia vysoké školy — význam postavení diplomových prací v procesu studia na vysokých školách ještě zesílil v souvislosti s novým vysokoškolským zákonem (Zákon o vysokých školách č. 39/1980 Sb. ze dne 18. dubna 1980), z něhož mimo jiné vyplynulo, že diplomová práce je po zrušení práce rigorózní poslední rozsáhlejší písemnou prací studentů, která se bezprostředně váže k vysoké škole a studiu.

V diplomové práci se prověřuje schopnost studenta-diplomanta zpracovat samostatně, písemnou formou a ve větším rozsahu speciální téma z oboru (konkrétně marxisticko-leninské sociologie na úrovni vědecké práce či na úrovni požadované

v odborném tisku. Celá koncepce diplomové práce a přístup studenta k jednotlivým zásadním problémům na obecné úrovni ukazuje, nakolik si student osvojil marxisticko-leninský způsob myšlení a nakolik se ztotožnil s marxistickým světovým názorem. Současně zde student prokazuje stupeň zvládnutí a osvojení si marxisticko-leninské metody vědecké práce a schopnost aplikovat obecnější teoretické poznatky marxisticko-leninského učení na konkrétní materiál. Projevuje se zde tedy také to, zda diplomant našel a správně uplatnil vhodný postup metodického zpracování a hodnocení informací a zda pochopil zkoumaný problém jako celek, odhalil základní vztahy a vazby společenského jevu, procesu nebo vztahu, který zkoumal.

Student musí v diplomové práci dokázat jak důkladnou znalost problematiky zvoleného tématu, tak i všeobecnou orientaci v marxisticko-leninském sociologickém systému, z něhož musí vycházet — prokazuje zde stupeň své obecné i speciální připravenosti v oboru marxisticko-leninské sociologie.

Diplomová práce předpokládá důsledné prostudování odborné vědecké literatury vztahující se ke zvolenému tématu (jak práce klasiků marxismu-leninismu, tak teoretické studie či výzkumné zprávy). Diplomová práce má dokázat, že student je schopen — na základě osvojení si hlavních pravidel vědecké práce s prameny — z prostudované literatury vybrat podstatné a stěžejní okruhy problémů vztahujících se k dané problematice a pracovat s jednotlivými teoriemi tvůrčím způsobem, samostatně a kriticky. Při posuzování interpretací určitých jevů je nutné důsledně zvažovat historické, ideologické a jiné kontexty jednotlivých koncepcí a vyvodit prostřednictvím konfrontace s realitou z tohoto materiálu odpovídající závěry, které je nutno jasně a logicky argumentovat. Značné nároky jsou tedy kladeny také na ujasnění základních kategorií, na zvládnutí základních principů metody i etiky vědecké práce, osvojení si práce s literaturou a důraz se klade — jak již bylo řečeno — hlavně na samostatnost a logiku myšlení.

Diplomová práce má přinášet určité nové dílčí teoretické poznatky nebo nové metodické, metodologické přístupy v řešení či výkladu daného problému. Nesmí být tedy v žádném případě pouhou reprodukcí či kompilací prostudované literatury — diplomant musí prokázat, že je schopen zaujímat vlastní hodnotící stanoviska a vyvodit z nich příslušné závěry na základě poznatků získaných během studia, prostudované literatury a konzultací s odborníky.

V diplomové práci nesmějí chybět ani náležitosti formálního charakteru (bibliografie, citace, odkazy apod.), které jsou rovněž neodmyslitelným rysem každé vědecké práce.

Odborná úroveň diplomové práce spolu s její úrovní ideovou je pak jedním z měřítek způsobilosti diplomanta pro vykonávání samostatné kvalifikované činnosti v oboru marxisticko-leninské sociologie.

Vedení a členové katedry marxisticko-leninské sociologie si jsou vědomi důležitosti diplomových prací a v souladu s obecnými požadavky na prohloubení kvality vysokoškolského studia kladou na vypracování diplomových prací stále vyšší nároky; současně s tím ovšem usilují o vytvoření co nejlepších podmínek pro studenty — od výběru tematiky diplomových prací až po jejich obhajobu. Z hlediska pomoci studentům ve skupinovém měřítku (tj. mimo individuální konzultace) jsou nejvýznamnější formou pravidelně organizované besedy, kde se probírají jak otázky metodiky zpracování diplomových prací, tak i problémy formálně administrativní, související zejména s odevzdáním a obhajobou diplomových prací (v souladu s předpisy, nařízeními a směrnicemi vydanými ministerstvem školství ČSR i děkanátem filozofické fakulty UK). Na základě aktuální potřeby byla také v r. 1984 vydána skripta určená pro studenty všech ročníků oboru marxisticko-leninské sociologie (Duffková, J.: *Metodika zpracování diplomových prací a ostatních forem studentských odborných písemných prací*. Studijní text pro diplomový seminář oboru marxisticko-leninské sociologie, Praha, SPN 1984).

II. Témata navrhaná pro diplomové práce na katedře marxisticko-leninské sociologie

Diplomová témata navrhaná katedrou marxisticko-leninské sociologie vycházejí v zásadě z Jednotného plánu rozvoje společenských věd a z plánu vědecké činnosti filozofické fakulty UK pro dané období na jedné straně a z Plánu komunistické výchovy studentů a požadavků na profil absolventa filozofické fakulty UK na straně druhé. Při stanovení témat diplomových prací se katedra snaží respektovat jak potřeby praxe (zvýšení počtu témat z oblasti sociologie práce a podniku, sociálního plánování a řízení — i respektování požadavků současných i budoucích pracovišť studentů), tak potřeby základního výzkumu (viz např. frekventovaná tematika sociálně třídní struktury i obecně problematika rozvoje současné socialistické společ-

nosti). Okruhy témat diplomových prací jsou každoročně inovovány a aktualizovány, přičemž se pravidelně vylučují problémy již několikrát v poslední době v diplomových pracích zpracovávané.

Seznam navrhovaných témat diplomových prací je studentům na požádání k dispozici prakticky od začátku studia (přestože dochází každý rok k výše uvedeným inovacím); je možné rozpracovávat je i v rámci soutěže SVOČ a v některých odůvodněných případech i v rámci ročníkových a seminárních prací v příslušných vyučovaných předmětech. V některých případech je možné zdařilé a kvalitní práce ze SVOČ, ročníkové a seminární práce využít jako podklady pro práce diplomové (za předpokladu souhlasu vedení katedry a fakulty s tématem práce). Vzhledem k tomu propojení je nutné, aby studenti byli o možných tématech informováni co nejdříve. Tento způsob má i tu velkou výhodu, že se studenti mohou systematicky věnovat určitému širšímu tématu delší časové období, než je obvyklé pro „jednorázové“ vypracování diplomové práce, což by mělo výrazně přispívat k vyšší kvalitě práce.

III. Konkrétní analýza tematického zaměření diplomových prací obhájovaných na katedře marxisticko-leninské sociologie v letech 1978–1984

Od vzniku katedry v září 1977 až do současnosti, tj. od školního roku 1977/78 do školního roku 1983/84 (sedm ročníků), ukončilo studium oboru 184 studentů.

Z hlediska formy studia je složení absolventů toto:

66,3 % — interní studium,

20,6 % — dálkové studium (absolventi od šk. r. 1981/82),

13,1 % — externí studium.

Přibližně 10 % bylo zahraničních absolventů (pouze v interním studiu).

Z hlediska oborovosti studia se jedná zhruba o 60 % absolventů, kteří studovali sociologii jako diplomní obor v kombinaci s některým jiným oborem (nejčastěji s politickou ekonomikou nebo vědeckým komunismem), a o 40 % absolventů jednooborového studia sociologie (absolventi od šk. r. 1982/83).

Na základě analýzy obsahu témat jednotlivých diplomových prací v daném období lze konstatovat:

1. Doposud převažují práce orientované na sociologickou teorii, i když právě v poslední době výrazně stoupá počet prací, kde je využíváno sekundární analýzy oficiálně realizovaných výzkumů z jednotlivých vědecko-výzkumných pracovišť ČSSR (celkově zhruba 16 %), a řada diplomantů dokonce své práce zakládá na uskutečnění vlastního výzkumu či sociologické sondy (celkově zhruba 17 %). V této oblasti existují jen vcelku nepatrné rozdíly mezi jednotlivými formami studia — interní studenti mohou v širším měřítku využívat své zkušenosti z výuky a praktických cvičení; externím a dálkovým studentům vynahrazuje menší průpravu z výuky (není příliš mnoho času na praktické ukázky a cvičení) buď to, že jsou v zaměstnání zapojeni do nějakého empirického výzkumu, nebo to, že mají větší přístup k materiálům, které jim slouží jako východisko sekundární analýzy. Zahraniční studenti se zatím těmto tématům příliš nevěnují.
2. Relativně málo prací je zaměřeno na rozbor minulého i současného vývoje marxistické i nemarxistické sociologické teorie (celkově 21 %) — z tohoto celku 15 % připadá na analýzu vývoje marxistického sociologického myšlení, 15 % na analýzu rozvoje marxisticko-leninské sociologie v jednotlivých socialistických zemích, 20 % na rozbor dějin československé sociologie a 50 % na analýzu některé sféry z oblasti kritiky buržoazní sociologie minulosti i současnosti. Při výběru těchto témat rovněž téměř neexistují rozdíly mezi studenty jednotlivých forem studia. Ve zkoumaných sedmi ročnících došlo v rámci daných témat k určitému pohybu: počet prací věnujících se výlučně kritice některé buržoazní sociologické teorie poněkud klesá, výrazně však narůstá počet prací z oblasti dějin československé sociologie (v obou případech je nejfrekventovanější tematika konceptu sociální třídní struktury a dalších teorií s ní souvisejících alespoň zprostředkovaně).
3. Většina studentů v práci analyzuje realitu současné socialistické společnosti (souvisí to s určitou uvedenou stagnací historizujících prací i s jistým ústupem od kritiky buržoazních teorií), což je nepochybně velice pozitivním jevem v souvislosti se zvýšenými požadavky na sepětí teorie a praxe v sociologickém zkoumání. Výlučně na aktuální problematiku socialistických zemí (především konkrétně ČSSR) je orientováno celkově 40 % diplomových prací a zhruba stejný počet se této problematice věnuje při srovnávání určitého sociálního fenoménu (např. životního způsobu) v kapitalistické a socialistické realitě.

4. Převážná většina prací se vztahuje k jednotlivým sociologickým disciplínám — celkově pouze zhruba 15 % diplomových prací je věnováno nejobecnějším teoretickým a metodologickým problémům marxisticko-leninské sociologie. V průběhu všech sedmi ročníků je zde však patrný určitý posun ve prospěch interdisciplinárnosti, tj. stále větší počet prací se týká objektů, které jsou předmětem studia interdisciplinárního a při nichž studenti využívají své poznatky i z jiných oborů.
5. K nejčastěji analyzovaným problémům, konkrétním tématům diplomových prací patří tyto (každá diplomová práce byla — pokud to bylo možné — podle svého tématu zařazována do dvou problémových okruhů):
 - životní způsob (22 %),
 - mládež (17 %),
 - sociálně třídní struktura (15 %),
 - podnik a průmysl (15 %),
 - kultura (14 %),
 - životní prostředí (14 %),
 - žena a rodina (12 %),
 - město a bydlení (10 %),
 - sociální plánování a řízení (10 %).

K výraznějším posunům v rámci uvedených problémových okruhů došlo během dané doby v případě tematiky z oblasti sociologie práce, podniku a průmyslu a z oblasti sociálního plánování a řízení (v obou případech početní nárůst). Z témat, která se objevují nově — ve srovnání uvedených sedmi ročníků —, je třeba na prvním místě jmenovat problematiku obyvatel v postproduktivním věku (z čistě sociologického pohledu, ale i v souvislosti se sociální politikou ČSSR).

6. Pokud jde o rozdíly mezi studenty jednotlivých forem studia, je možné konstatovat, že v dálkovém a externím studiu celkově převažují z pochopitelných důvodů témata nějakým způsobem spjatá s profesionálním zaměřením a pracovními zkušenostmi studentů; naopak v interním studiu se častěji objevují témata obecně teoretická a metodologická.
7. V případě zahraničních studentů, kteří se dříve orientovali převážně na rozbor nějakého aspektu života jejich vlasti, dochází k jisté změně — nyní se zde objevují ve větší míře témata z oblasti obecné sociologické teorie i témata více komparující situaci v zahraničí a u nás.

IV. Závěr

Stálým úkolem katedry marxisticko-leninské sociologie jako celku i jednotlivých pracovníků katedry jako vedoucích diplomových prací je orientovat se ve své činnosti na přijímání a realizaci opatření ke zvyšování kvality diplomových prací studentů.

Je totiž třeba říci, že kvalita diplomových prací je v současnosti nevyrovnaná: existují zde práce výborné i práce průměrné — zároveň je ovšem skutečností, že případů, kdy diplomová práce musela být vrácena nebo kdy student svou diplomovou práci neobhájil, v posledních letech ubylo. Nedostatků diplomových prací se nejčastěji týkají nedostatečného zvládnutí „řemeslné“ stránky práce, což je však pochopitelné vzhledem k dosavadní menší přípravě a menší zkušenosti studentů s touto formou prezentace výsledků vědecké práce. Často se v diplomových pracích negativně promítá nedostatečná jazyková znalost studentů (v některých případech se to bohužel týká i ruského jazyka). Z dalších nedostatků je možné jmenovat situace, kdy student v diplomové práci kupí fakty, aniž je dostatečně využívá při zevšeobecnování a vysvětlování svého názoru; nedostatečnou hloubku i rozsah vlastních komentářů, tj. přílišnou závislost na prostudované literatuře; neobratné i nesprávné zacházení s citáty; opomíjení pravidel strukturování diplomové práce i její formální úpravy apod. Varovná je rovněž úroveň stylistiky i obecně úroveň používání českého jazyka v některých pracích (a to nejen u zahraničních studentů). Konstatování těchto nedostatků však není možné absolutizovat.

Určité rezervy — pokud jde o snahu o dosahování co nejlepší kvality diplomových prací a o efektivnost spolupráce učitele a diplomanta — mají i jednotlivé formy organizační základny pro konzultování a vypracovávání diplomových prací. Práce v diplomových seminářích a individuální konzultace k diplomovým pracím trvají zhruba rok a půl, což je většinou doba, kterou studenti věnují zpracování diplomové práce (je ovšem třeba uvážit, že souběžně s tím musí studenti povinně navštěvovat přednášky a semináře a plnit v nich své povinnosti). V této souvislosti je třeba konstatovat,

že ne všichni studenti plně využívají pomoc, kterou jim nabízejí jednotliví učitelé v rámci individuálních konzultací (diplomové semináře se pro malý počet studentů v posledních letech většinou nekonalý) a že právě tento nedostatečný kontakt zcela zbytečně snižuje úroveň diplomových prací (iniciativa však zde musí přijít od studentů, katedra marxisticko-leninské sociologie své povinnosti v tomto ohledu plní odpovědně).

Všemi těmito problémy, souvisejícími s existujícími nedostatky diplomových prací a s rezervami v jejich kvalitě, se bude katedra marxisticko-leninské sociologie v nadcházejícím období intenzivně zabývat — podrobně se analyzují dosavadní zkušenosti a na jejich základě se budou přijímat adekvátní a efektivní opatření. Vést a dovést studenty k vypracování co nejvyšší kvality diplomových prací je jedním ze současných důležitých úkolů katedry marxisticko-leninské sociologie, která tím sleduje především jeden hlavní cíl: přispět i tímto způsobem k tomu, aby absolventi oboru marxisticko-leninské sociologie přicházeli do nejrůznějších sfér a úrovní společenské praxe co nejlépe připraveni.

Jana Duffková

Mezinárodní symposium „Soziologie und Frieden“

V prosinci 1984 se v Linowsee u Rheinsbergu konalo mezinárodní symposium *Sociologie a mír*, pořádané Institutem pro sociologii a sociální politiku AV NDR pod záštitou komise UNESCO pro NDR a ve spolupráci s IFSSO (International Federation of Social Science Organization). Jednání sympozia se vedle části předsednictva IFSSO zúčastnila řada odborníků jak z kapitalistických, tak socialistických zemí.

Myšlenka uspořádat podobnou akci vzešla původně z jednání Mezinárodní varenské sociologické školy 1983 a symposium se postupně stalo součástí příprav XI. Světového sociologického kongresu v New Delhi, speciálně šestého sympozia tohoto kongresu.

Jednání zahájil a řídil viceprezident AV NDR, prof. Kalweit. V pozdravném dopise vedení ISA účastníkům sympozia byla potvrzena významná úloha sociologie v současném mírovém hnutí. Vedení ISA konstatovalo, že svět ještě nikdy nebyl tak ohrožen nukleární válkou, ještě nikdy nevyzníval tak naléhavě úkol rozpracovat sociologii míru. Z toho vyplývá pro sociology řada úkolů spojených především s analýzou skupin a hnutí pro a proti míru, příčin a možných důsledků neshod a konfliktů. Významné místo v tomto směru musí sehrát interdisciplinární výzkumy, jimž odpovídá plánované zaměření sympozia. Závěrem svého dopisu zdůraznilo předsednictvo ISA, že otázka míru je nutno v současné době považovat za jeden z hlavních úkolů každé společenské vědy a sociologie zvlášť, úkol, který stojí před každým sociologem jako naléhavé memento.

V úvodním referátu prof. Winklera (ředitele pořadajícího Institutu pro sociologii a sociální politiku AV NDR) a prof. Weidiga (ředitele Institutu marxisticko-leninské sociologie Akademie společenských věd při ÚV SED) byly myšlenky vedení ISA dále rozpracovány. Autoři konstatovali, že sociologii hrozí zničení vlastního vědního objektu a že její zapojení do boje za mír po bok ostatních věd je nezbytností. Vyžaduje to zvýšenou osobní angažovanost vědců, výzkum nových podmínek zbrojení i odzbrojení, války i míru, jejich sociálních důsledků. Prof. Winkler upozornil, že již Karel Marx řekl, že zachovávat mír zbrojením je nesmysl. Je v silách sociologických výzkumů prokázat, že zbrojení neohrožuje jen lidstvo budoucí, ale již současné. Nejde jen o známé bezprostředně ekonomické důsledky; zbrojení a s ním související zotřívání mezinárodního napětí má kromě toho i negativní dopad na mezinárodní dělbu práce, výměnu informací a tempo vědeckotechnického rozvoje, nemluvě o dopadu na životní úroveň a psychiku lidí.

Doktor Narula (Indie), předseda výkonného výboru IFSSO, zdůraznil *negativní vlivy zbrojení na ekonomiku rozvojových zemí*. Vyzdvihl problémy chudoby a hladu, které jsou jako důsledek koloniálního panství typické pro většinu zemí „třetího světa“ a které je těžko odstranit, zejména v podmínkách růstu mezinárodního napětí. Pro rozvojové země, řekl Dr. Narula, je boj za mír totožný s bojem za vývoj.

Navazující diskuse v plénu se zabývala především otázkami politiky zastrasování a rovnováhy, vývoje zbrojení a odzbrojení v posledních desetiletích. Účastníci se shodli na tom, že politika rovnováhy sama o sobě neřeší problém zbrojení, nevede k odzbrojení. Stanovisko socialistických zemí však nelze označovat pouze jako snahu o rovnováhu. Jak upozornil prof. Weidig, socialistické země váží politiku rovnováhy — jako řešení problému zbrojení — na snižující se stav zbraní.

Další jednání sympozia probíhalo ve třech pracovních skupinách. První se zabýva-

la rozbořením sociálně ekonomických otázek války a boje za mír, sociálními důsledky zbrojení a odzbrojení.

Druhá skupina, jejíž jednání jsem se účastnil, projednávala problematiku sociálního profilu mírového hnutí v současnosti, jeho složení, cíle a perspektivy.

Konečně třetí pracovní skupina zkoumala otázky války a míru z hlediska sociologických teorií, a to jak v současnosti, tak v historickém pohledu.

V dalším se zaměřím především na jednání druhé skupiny. Řídila je *prof. H. Kuhrigová* z pořádacího pracoviště. V úvodním slově nastolila řadu otázek, jimiž se potom zabývala diskuse. Šlo především o výměnu názorů na příčiny růstu aktivity i počtu příslušníků mírového hnutí v posledních letech, speciálně o analýzu vztahu mládeže a pracujících k mírovému hnutí. Pozornost byla věnována otázce, proč část dělnické třídy zůstávala po určitou dobu relativně málo aktivní v mírovém hnutí na Západě.

Dr. Gensicke (Institut pro mezinárodní politiku a ekonomiku AV NDR) poukázal na skutečnost, že některé skupiny lidí chápou válku jako cosi dobrodružného, v jistém smyslu romantického. Vidí v ní možnost prokázat osobní hrdinství a prospět jakýmsi „národním zájmům“. Takovéto pojetí války je dnes militaristickými kruhy podso-
váno zejména mládeži v USA.

Jedná se přitom, jak řekl *dr. Gensicke*, o naprostý anachronismus — současný typ války by totiž byl zcela odlišný od dřívějších a žádné osobní hrdinství by neobsahoval. Přestože nikdo naštěstí nezná přesně její podobu, je jasné, že by se nepodobala romantické guerille, ale spíše válečným videohrám — bez osobního kontaktu, prostřednictvím techniky, tlačítek a obrazovky. Proti těmto nebezpečným snahám maskovat hrůzu válečného konfliktu se ovšem formuje i nová podoba touhy po míru jako jediné možnosti zachování života. Z této nové touhy po míru vyplývá i široké a nebývalé aktivní mírové hnutí.

Dr. Reusch (Ústav marxistických studií, NSR) se zabýval zejména *vztahem dělnické třídy a mírového hnutí*. Příčiny jejího pozdějšího zapojení do tohoto hnutí vidí jednak v obavách dělníků z možné ztráty místa v případech nežádoucí veřejné angažovanosti, jednak v tom, že odbory jako hlavní organizace dělníků se do mírového hnutí zpočátku zapojily méně, teprve pod tlakem členů a jejich rostoucí aktivity se jejich úloha zvýraznila. Nešlo tedy o nezáměr dělnické třídy o boj za mír, ale spíše o určité „institucionální“ zpoždění projevů mírové aktivity dělníků.

Zapojení odborů do mírového hnutí přitom přináší v řadě západních zemí zcela novou situaci — odbory se tím výrazně zpolitizovaly, neomezují se jako dříve na sociální otázky, ale jejich požadavky jsou širší a hlubší.

Další diskuse se zaměřila na otázku heterogenity mírového hnutí, v němž jsou zapojeny nejrůznější složky — odbory, komunisté, část sociálních demokratů, část mládeže zejména z katolických i jiných náboženských stran a církví, zástupkyně feministických organizací, „zelení“, lokálně nacionalistické strany (Belgie) a další. Je proto těžké určit, kdo je, a kdo není příslušníkem mírového hnutí — nelze spoléhat na slova, protože podle nich je R. Reagan hlavním mírotvorem světa. Definice mírového hnutí v podstatě neexistuje a je těžko ji vytvořit nejen pro heterogenitu členů, ale i pro nejednoznačnost společných cílů a jejich chápání. Formulace všeobecně přijatelného pozitivního programu mírového hnutí zůstává problémem, členy spojuje především určitý společný zájem, často různě chápáný.

Prof. Kjuranov (BLR) se zabýval otázkou *historického vývoje mírového hnutí*. Uvedl, že před první světovou válkou mělo mírové hnutí výrazné třídní charakter a bylo v podstatě založeno na ideálech dělnické třídy.

Před druhou světovou válkou spojoval většinu příslušníků mírového hnutí výrazný antifašismus a třídní charakter hnutí zůstával zjevný.

V současnosti, řekl *prof. Kjuranov*, je třídní podstata mírového hnutí méně výrazná. Lidé na Západě si ve stále větší míře uvědomují, že jde o samu existenci lidstva a jsou také v daleko širší míře ochotni za mír bojovat. Při spolupráci mírového hnutí v socialistických zemích s mírovým hnutím na Západě musíme z této skutečnosti vycházet.

Dr. Grigorjev (Dům sovětské vědy a techniky, Berlín) poukázal na Leninův výrok, že přestože pacifistické hnutí vychází z odlišných třídních pozic, může se stát v určité situaci spojencem. Tato skutečnost platí i dnes a SSSR se také snaží rozšiřovat spolupráci s mírovým hnutím na Západě, i když nezapomíná, že přes určité změny v obsahu pacifismu je jeho podstata stejná. Dále *dr. Grigorjev* analyzoval historický význam pojmu „rovnováha sil“ a zdůraznil známou skutečnost, že vždy to byly síly imperialismu, které se snažily rovnováhu narušit. Nelze se divit sovětské straně, že je obezřetná při mírových jednáních s USA — je poučena smutnými zkušenostmi. Je třeba důrazně odmítnout takové fikce, jako že by jednostranné odzbrojení ze strany zemí Varšavské smlouvy vedlo k míru na Zemi. Na příkladu mnoha imperia-

listických válek (v poslední době na Grenadě) je jasné, komu tato fikce slouží a kdo ji vyvolává.

Prof. Kuhrigová při diskusi o mírovém hnutí v socialistických zemích vysvětlila jak naši lidé pochopili nutnost rozmístění obranných komplexů v NDR a ČSSR mimo jiné právě díky poučení z Grenady, kdy se ukázalo, že agresivitu USA nelze holýma rukama zastavit. Zopakovala slova s. Honeckera: „Nejsme rádi, že musíme rozmístit tyto obranné prostředky na našem území, nečekáme projevy nadšení, ale jsme k jejich rozmístění nuceni.“

Mírové hnutí v socialistických zemích má jiné metody práce než obdobné hnutí na Západě — je to však především proto, že vychází z jiných podmínek, nepotřebuje bojovat proti vládám, protože ty samy provádějí mírovou politiku. Mírové hnutí má v socialistických zemích méně atraktivní podobu, je podstatně více spojeno s běžným životem, s povinnou prací a s prací navíc, to však neznamená, že by neexistovalo, nebo nebylo podporováno.

Osobně jsem v diskusním vystoupení poukázal na výraznou názorovou jednotu obyvatel ČSSR ve vztahu k míru a válce. Na výsledcích šetření Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ jsem demonstroval, že naprostá většina našich obyvatel touží po životě v míru, uvědomuje si však nebezpečnost současné situace, vyvolanou především agresivní politikou USA (tu označuje za nebezpečnou pro mír více než 90 % obyvatel ČSSR). Převládá přitom názor, že současnou situaci je možno změnit, že lze ještě odvrátit hrozící katastrofu. Východiskem k tomu jsou podle názoru občanů ČSSR především mírové návrhy socialistických zemí v čele se SSSR a spolupráce s mírovým hnutím v ostatním světě.

G. Prengelová z pořadajícího ústavu hovořila o *problematicke mladých lidí v NDR a jejich vztahu k míru*: Ukazuje se, že i mírové hnutí v socialistických zemích by mělo věnovat větší pozornost atraktivitě a přitažlivosti pořádaných akcí (např. festivaly politické písně, rockové maratóny za mír apod.), které odpovídají přirozené touze mládeže po kontaktu a aktivitě.

P. E. Stouthuysen (Belgie) rozlišil *tři hlavní typy účastníků mírového hnutí na Západě*:

- skupiny, které jsou proti jakékoli válce
- aktivisty bojující proti určité válce (hnutí proti válce ve Vietnamu a další)
- skupiny, které bojují proti určitým zbraním, například jaderným, nebo chemickým zbraním.

Do mírového hnutí dnes patří i lidé, kteří neodmítají válku jako takovou, kteří nejsou proti imperialistickým válkám (například hnutí důstojníků bundeswehru proti jaderným zbraním), i když jako jednotlivci prvek převažuje odpor k současným zbrojním plánům NATO.

Prof. Tromp (Holandsko) upozornil, že vztah lidí k mírovému hnutí se změnil, že toto hnutí není již považováno za nic „podezřelého“. To ovšem neznamená, že by bylo možno podléhat nemístnému optimismu při hodnocení jeho perspektiv — reakční kruhy se připravují na odvetné kroky a již dnes se snaží narušovat jeho jednotu.

Slabinou mírového hnutí je i to, že některé složky se zaměřují jen proti jaderným zbraním.

Na tuto myšlenku navázala prof. Kuhrigová, když zdůraznila nezbytnost odmítnout válku jako prostředek řešení jakéhokoli konfliktu. Některá ultrapravá seskupení na Západě hovoří o možnosti vyhrát jadernou, nebo „alespoň“ konvenční válku — to je dnes absurdní. Může to ovšem zmást část lidí, zejména na Západě, kde je obtížnější se správně orientovat. Většina lidí si dnes uvědomuje nebezpečnost jaderných a zčásti i chemických zbraní, ale existuje sklon k podceňování konvenčních zbraní. Lidé si je představují tak, jak jsou známy z historie, ale neuvědomují si změněnou situaci — podle příkladu Sevesa i nedávné katastrofy v Indii si každý může představit, co by způsobila běžná chemická továrna po zásahu konvenční zbraní. Děsivé důsledky se umocňují, představíme-li si totéž u jaderné elektrárny.

Jednou z nutných podmínek pro další rozvoj mírového hnutí na Západě je právě ukázat nebezpečí jakékoli války v dnešní době a vést lidi k pochopení této skutečnosti.

Závěr jednání sympozia probíhal opět jako diskuse v plénu. Profesor Kalweit shrnul v závěrečném slovu, že sympozium zdůraznilo odpovědnost sociologů angažovat se cílevědomě v boji za mír. Mezi hlavní úkoly v této oblasti patří analýzy příčin válek a agresí, jejich sociálních důsledků, dále rozbor mírového hnutí, jeho jednotlivých složek, cílů, metod a forem práce, jeho historie, současnosti i perspektiv.

Profesor Kalweit ocenil pozitivní roli nových hnutí (Lékaři za mír, hnutí „zeleň“ v boji za mír i ochotu a připravenost AV NDR spolupracovat i s každou jinou organizací či hnutím, které se chce k tomuto boji připojit.

Jednání symposia bylo po všech stránkách perfektně připraveno a umožňovalo všem účastníkům vyjádřit své názory, vyslechnout mínění jiných a ve vzájemné diskusi jak při oficiálním jednání, tak mimo ně si ujasnit vzájemná východiska a cíle. Je asi samozřejmé, že na akci s tak širokou mezinárodní účastí se vyskytla řada neshodných i protichůdných názorů na dílčí otázky. Bohatá diskuse však jistě přispěla k jejich odstranění a podpořila mnoha účastníky vyjádřenou jednotu názorů zúčastněných vědců na základní problém — zachování míru na celém světě.

Ivan Tomek

Celostátní konference „Automatizované systémy řízení a prognózování sociálních procesů — ASŘ/PROG '84“ (1)

V rámci postupného projednávání širšího tématu *automatizace řízení a plánovitě řízené sociálních procesů* se v prosinci 1984 konala v Brně šestá konference (2) věnovaná otázce prognózování sociálních procesů ve spojení s automatizací řízení.

V procesu nepřetržitého zdokonalování systému plánovitě řízení společenské reprodukce po XVI. sjezdu KSČ je v současné době věnována mimořádná pozornost prognostice. V komplexu „prognóza-program-plán-realizace“ je to základní orientující článek. Vypracování prognóz a jejich promítání do programů, plánů a projektů sociálního a ekonomického rozvoje se stává běžnou činností řídicích institucí hospodářské i správní řídicí osy.

Konference ASŘ/PROG '84 byla zaměřena na osvětlení základních problémů prognózování sociálního rozvoje a využívání výpočetní techniky jako prostředku ukládání a zpracování potřebných informací. Jednání konference bylo orientováno do následujících problémových okruhů:

- obecná metodologická východiska vědeckého prognózování sociálního rozvoje a jeho místo v plánovacím systému,
- informační základna a metodické otázky vědeckého prognózování sociálního rozvoje,
- technická a organizační základna vědeckého prognózování sociálního rozvoje (výpočetní technika, AIS, ASŘ, software, instituce),
- praxe a specifika prognózování sociálního rozvoje v územních celcích, výrobních a ostatních socialistických organizacích.

Cílem konference bylo shromáždit dostupné poznatky o hlavních problémech teorie a praxe vědeckého prognózování sociálního rozvoje ve vztahu k ekonomickému a ekologickému rozvoji, o metodách a formách tvorby komplexních prognóz sociálního a hospodářského rozvoje a jejich transformace do podkladů pro praktickou činnost (plánů, programů, koncepcí); konfrontovat současný stav, možnosti a potřeby

(1) Konferenci uspořádali řešitelé hlavního úkolu státního plánu základního výzkumu VIII-3-3 *Řízení a plánování společenských procesů v období výstavby rozvinutého socialismu v ČSSR* ve spolupráci s Českým výborem Komitétu pro vědecké řízení Československé vědeckotechnické společnosti — ČSVTS a Domem techniky ČSVTS Praha. Sborník referátů vydal DT Praha.

(2) První konference *Automatizované systémy řízení a řízení sociálních procesů — ASŘ RSP '79* v Karlových Varech se pokusila vymezit základní teoretické a metodologické problémy sociálního plánování, programování a řízení ve vazbě na rozvoj automatizovaných informačních a řídicích systémů — AIS, ASŘ.

Druhá konference se konala na téma *Sociálněpsychologické aspekty automatizovaných systémů řízení — ASŘ/SPA '80* v Brně. Cílem bylo všestranně osvětlit jediný problém, formování vztahů mezi lidmi, kteří projektují a realizují AIS a ASŘ.

Dalším projednávaným tématem byly *Automatizované systémy řízení a modelování sociálních procesů — ASŘ/MOD '81* na konferenci v Mariánských Lázních. Diskutovalo se, do jaké míry je dnes vůbec možné a účelné spojovat výstavbu ASŘ s modelováním sociálních jevů a procesů.

Čtvrtá konference v Gotwaldově *Automatizované systémy řízení a implementace sociálních plánů — ASŘ/IMP '82* byla věnována všestrannému osvětlení otázek implementace z hlediska teoretického a metodického i z hlediska praxe.

Pátá konference *Automatizované systémy řízení a plánování sociálního rozvoje územních celků — ASŘ/PSÚ '83* v Brně byla věnována otázkám zvyšování efektivnosti plánovitě řízení sociálních procesů cestou sjednocování odpovědnosti s územním principem plánovitě řízení. Z každé konference byl vydán sborník.

informačního zabezpečení prognostických prací (ukazatele, normy, normativy), zabezpečení výpočetní technikou, včetně programových systémů v odvětvových i územních plánovacích a řídicích orgánech.

V úvodu zdůraznil předseda přípravného výboru konference V. Pernica (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) *principy marxistické prognostiky*. Prognózy rozvoje společnosti a člověka spojují marxisté s ideály komunistické společnosti a s ideálem harmonicky a všestranně rozvinuté osobnosti, člověka-tvůrce. Budoucnost je výsledkem záměrné činnosti současného člověka. V tom je principiální odlišnost od buržoazní futurologie konstruující budoucnost z dílčích, často nepodstatných jevů jako výslednici „neznámých“ nebo lidmi „neovládnutelných sil“.

V současných podmínkách prudkých vědeckých a technických přeměn se stává problémem budoucnosti společnost nového typu — společnost komunistická. Jediným zdrojem společenského bohatství je příroda a práce. Zjednodušeně je možno říci, že budoucnost je určena rozvojem těchto dvou zdrojů a jejich vztahu. Marxismus definoval vědecky podložený ideál člověka komunistické budoucnosti. Tímto ideálem je harmonicky a všestranně rozvinutá osobnost, člověk-tvůrce, jehož svobodný rozvoj je podmínkou rozvoje společnosti, a naopak cílem společnosti je ucelený rozvoj člověka.

Úvodní referát *Principy prognózování a plánovitě řízení sociálního rozvoje socialistické společnosti* přednesl F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Zdůraznil v něm, že cílevědomě plánovitě řízení společenských procesů je atributem komunismu na všech stupních jeho rozvoje. Rozebral objektivní příčiny prodlužování časového horizontu plánu. Dále se zabýval otázkami cíle prognózování a vazeb prognózy a plánu. Máme-li prognózu stručně charakterizovat jako informační východisko plánu, pak sám plán je prostředkem realizace z prognózy vycházejícího optimalizovaného systému cílů společenského rozvoje za určitý časový úsek, který je dán možností probalancovat jeho úkoly tak, aby se mohly stát závaznou, efektivní, reálně splnitelnou plánovou normou. Autor se dotkl i otázek výstavby informačního systému. Prvním předpokladem dosažení vyšší úrovně celého systému plánovitě řízení společenských procesů je právě zdokonalení informační základny. Cestou k tomu je systematické zdokonalování tří součástí informačního systému: modelování sociálně ekonomických procesů, zdokonalování systému statistických a sociologických ukazatelů a využívání výpočetní techniky a automatizovaných systémů řízení.

K propojení teorie prognózování a praxe společenského řízení byl orientován referát J. Soukupové (Česká plánovací komise, Praha) *K dlouhodobému výhledu rozvoje ekonomiky ČSR*. Autorka v něm shrnula zásadní směrnice dosud vydané vládou ČSR k založení systematické práce na dlouhodobých výhledech rozvoje a seznámila konferenci s vybranými otázkami přípravy návrhu základních směrů hospodářského a sociálního rozvoje ČSR do roku 1995. Zdůraznila především jeho cílovost, vyjádřenou rámcovou definicí cílů rozvoje ekonomiky v rozvoji společnosti a jednotlivců, v oblasti osobní spotřeby, v peněžních příjmech, v ochraně a zlepšování životního prostředí a v efektivním rozvoji národního hospodářství. Nastínila také klíčové problémy odvětví paliv a energetiky, strojírenství, chemického průmyslu, lehkého průmyslu, zemědělsko-potravinářského komplexu, stavebnictví a komplexního řešení oblastních problémů.

Vztahům mezi technickými a sociálními přeměnami byl věnován referát A. Klindery (Kancelář České národní rady, Praha) *K otázkám sociálních změn vyvolaných rozvojem elektroniky*. Současná orientace společenské výroby na intenzifikaci rozvíjením nejdůležitějších směrů vědeckotechnického pokroku (elektronika, komplexní automatizace, jaderná energetika, nové materiály a technologie, biotechnologie) je reálnouází prognóz sociálních problémů, které doprovázejí technický a technologický pokrok. Především jde o zaměstnanost, přeměny práce, zvládnutí informací a hodnotové a motivační struktury.

Příspěvek prof. V. Čecha (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň) *Plánování a prognózování profesně kvalifikačních struktur a efektivnost automatizovaných systémů řízení* byl orientován na sociální prognózy v podnicích a výrobně hospodářských jednotkách. Zobecnil dosavadní poznatky z realizace ASŘ pro řízení sociálních procesů, který ve vztahu k vývoji profesně kvalifikačních struktur budou muset vycházet z nových nebo korigovaných metod prognózování a plánování těchto struktur. Východiskem je vývoj výrobní základny podniků a VHJ na základě vědeckotechnického rozvoje. V první řadě půjde o relativně přesné údaje charakterizující rozvoj komplexní automatizace — robotizace.

Teorie a praxe plánování a prognózování sociálních procesů v územních celcích byly uvedeny referáty *Specifické rysy oblastních prognóz sociálního rozvoje* V. Ulma-

na (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava) a *Prognózování sociálního rozvoje v územních celcích* J. Novotného (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, pob. Ústí n. Lab.). Demografická problematika byla uvedena teoretickým referátem prof. K. Ivaničky (přírodovědecká fakulta Univerzity Komenského, Bratislava) *Evoluce prostoročasu a možnosti jeho prognózování*. Zabýval se otázkami soudobých teorií lokalizace orientovaných na evoluční procesy. Rozebíral metodické otázky a předpoklady teorie disipativních struktur, struktur vzdálených od bodů maxima entropie a problémy ekonomického prostoročasu.

Z metodických otázek byly zdůrazněny: systémový přístup v referátu *Systémové rysy prognózování* Z. Drába a V. Pernícy, tvorba a využívání modelů v příspěvku L. Machoně *K prognostickému modelování a požadavky na soustavu ukazatelů* v referátu *Možnosti a meze ukazatelů v sociálních prognózách* M. Illnera (všichni z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha).

Nové přístupy k metodice prognózování sociálně demografických procesů, především pak populační reprodukce, byly obsahem referátu J. Rychtaříkové (přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha) a I. Lesného (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) *K aktuálním otázkám vědeckého prognózování sociálně demografického vývoje a demografické struktury*. Otázkami prostorové racionizace rozmístování pracovních sil se zabývali P. Chalupa (pedagogická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno) a M. Macka (Geografický ústav ČSAV, Brno) v příspěvku *K prognóze potenciálu pracovních sil v ČSSR*. B. Jungman (Výzkumný ústav sociálních věcí a práce, pracoviště Praha) a F. Holman (Dům techniky ČSVTS, Pardubice) se ve svém příspěvku *Způsob života a životní prostředí člověka: východiska a směry prognózy* zabývali zkušenostmi z doposud provedených prognostických studií rozvoje životního způsobu a na tomto základě se pokusili zformulovat východiska prognostických úvah.

Prognózami rozvoje bydlení jako sociálního fenoménu se zabýval v příspěvku *Prognóza rozvoje bydlení* K. Vališ (DRUPOL Brno). Zkušenosti z dlouhodobého sledování zdravotní situace pracujících v podniku a jejich význam pro prognózu byly obsahem příspěvku *Návrh subsystému pro prognózování zdravotní péče v rámci ASŘ podniku* E. Meinze (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň) a J. Meinze (Krajský ústav národního zdraví, Plzeň). Na otázky hledání nových technologií sociální činnosti, které jsou převodními pákami od teorie k praxi, se zaměřil Z. Častorál (Vysoká škola SNB, Praha) v příspěvku *Metody algoritmizace sociálních procesů a prognózování*. Metodologickou a metodickou stránkou prognózování sociálního rozvoje v územních jednotkách a místech se zabývali J. Kovář (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava) a J. Vaníčková z téhož ústavu. S programovým systémem umožňujícím konverzací s bázi dat pomocí terminálů seznámil konferenci K. Lux (ÚRO, Praha) v referátu *Automatizované zpracování informací v ROH pro řízení sociálního rozvoje*. Otázkami sociálních dimenzí prognóz v dopravě se zabývali J. Cyrček (Ústav silniční a městské dopravy, Praha) a E. Mleziva (Výzkumný ústav dopravní Žilina, pracoviště Praha).

Konference se vyznačovala dělnou atmosférou, což potvrdila diskuse k referátům, jakož i panelová diskuse, v níž byly vyzvednuty otázky spojování automatizace řízení i ASŘ s prognózováním sociálního rozvoje. V průběhu jednání konference byla shromážděna řada zajímavých námětů, které byly na závěr jednání shrnuty jako doporučení společenské praxi.

Pro racionalizaci prognózování sociálního rozvoje a pro účelné využívání výpočetní techniky AIS, ASŘ v prognostické činnosti se doporučuje:

- v prognózách rozvoje československé společnosti vycházet důsledně z analýzy a prognózy podstatných vnějších vlivů, tzn. z prognózy: a) forem a úsilí nutného k zachování míru a řešení globálních problémů lidstva, b) možného vývoje politických, sociálních a ekonomických vztahů zemí RVHP, jakož i vývoje mezinárodní dělby práce, c) vývoje možných ekonomických a politických vlivů kapitalistické společensko-ekonomické formace, d) ekologických přeměn;
- při vypracování prognózy respektovat hierarchii řídicích úrovní, podporovat přitom vymezení sfér centralizace a decentralizace ve spojení s resortním i územním plánováním a řízením; vycházet z předpokladu, že komplexní prognóza rozvoje československé společnosti nemůže být pouhou sumarizací prognóz regionálních, resortních nebo jednotlivých stránek společenské existence politické, vědecko-technické, sociální, ekonomické, ekologické;
- v prognózách důsledně vycházet z analýzy současného stavu a trendů rozvoje prognózovaného jevu, jakož i z jeho historie, zároveň postihovat zlomy a revoluční zvraty v prognózovaných jevech; pasportizace objektů má význam i pro prognózování;

- jako přípravu k vypracování prognóz zpracovat kritické zhodnocení doposud vypracovaných prognóz a dlouhodobých koncepcí;
- ve spojení s hierarchizací prognózování podle řídicích úrovní zvážit vztahy prognóz na vyšších a koncepcí na nižších řídicích úrovních;
- v prognózách rozvoje společenské dělby práce věnovat pozornost prohlubování vzdělávacích funkcí výrobně hospodářského a vědecko-projekčního systému a výrobních funkcí vzdělávacího systému, a to ve spojitosti s rozvíjením principu „celoživotního vzdělávání“;
- zvýšit úsilí v rozmnožování poznatkového fondu o metodách a formách zpracování územních a oblastních prognóz, způsobech a možnostech jejich využívání jako prognóz, event. dlouhodobých koncepcí rozvoje krajů a oblastí a možnostech jejich sjednocování s prognózami a koncepcemi resortů a podniků;
- v prognózování rozvoje oblastí vycházet z administrativně správního členění území ČSSR; otázky rozvoje přirozeně se formujících rajónů i aglomerací musí být součástí prognóz, event. dlouhodobých koncepcí rozvoje krajů a oblastí, mnohdy jako hlavní články těchto koncepcí;
- v prognózách, ev. koncepcích sociálního rozvoje podniků a výrobně hospodářských jednotek se orientovat na rozvoj pracovních kolektivů a prvořadou pozornost věnovat prognózám, ev. koncepcím rozvíjení kvalifikace a osvojování marxistického světového názoru ve spojení s prognózami rozvoje rozhodujících technologií;
- při zpracování prognóz a koncepcí dílčího charakteru nebo místního významu se někdy využívá vzorů, nebo se vychází z trendů odhalených ve vyspělých kapitalistických státech, v podobných případech je vždy nutno brát v úvahu rozdíly vyplývající z principiálních rozdílů společenských systémů;
- vypracované prognózy se stávají součástí poznatkového fondu společnosti o společnosti, je nutno zvážit způsob jejich zařazení a využití v systému vzdělávání; v každém případě je začlenit do systému „celoživotního vzdělávání“;
- nedílnou součástí prognózy sociálního rozvoje by se měly stát prognózy rozvoje bydlení, což je významná sociální aktivita, která je integrální součástí životních aktivit každého jedince;
- v současné počáteční fázi permanentní prognostické činnosti na všech řídicích úrovních je účelné zveřejňovat koncepci práce nově formovaných prognostických pracovišť: vzájemná informovanost je prvním předpokladem vědeckých diskusí, a tedy i zvyšování kvality výsledků prognostických a koncepčních prací; kromě toho se zapojení širokého okruhu občanů do diskusí o prognózách a koncepcích stane významnou formou prohlubování socialistické demokracie;
- ve spojení se zakládáním prognostických pracovišť uvažovat o založení časopisu k otázkám prognózování s výraznou interdisciplinární orientací;
- potřeba využívat maximálně možného množství základních dat v prognóze nebývá zvyšuje potřebu vybavení výpočetní technikou; její použití předpokládá možnost běžně využívat rozsáhlých datových souborů v „dialogovém režimu“; v tomto směru je třeba všestranně rozvíjet malou výpočetní techniku, místní i celostátní výpočetní sítě a banky dat různých úrovní;
- urychlit vypracování potřebného software pro prognostické práce, a to pro mini, mikro a kancelářské i osobní počítače; v jejich vybavení by měly být „tvůrčí dialogové systémy“ a samozřejmě i systémy ochrany dat;
- pro sociální prognózu je charakteristické, že se vedle kvantitativních ukazatelů různé „tvrdoosti“ nutně využívají i kvalitativní ukazatele, namnoze komplexního charakteru i ve verbální formě; k součinnosti člověk-počítač tohoto typu je také nutno připravovat software;
- v projektování technického i softwarového vybavení automatizovaných systémů určených k prognostické činnosti je vždy nutno dávat prioritu věcným a metodologickým otázkám prognózy před formálními procedurami algoritmizace a programování;
- prognostická činnost vyžaduje dlouhodobé uchování základních informačních fondů o minulosti sociální reality, například primárních dat dílčích výzkumů i mikrocensů; doporučuje se zvážit možnost úpravy platných předpisů o rušení datových souborů uložených na magnetických nosičích po uplynutí pěti let a připravit technicko-organizační opatření pro dlouhodobé uchování dat na těchto nosičích;
- v neposlední řadě je nutno upozornit na výrazný vliv osobnosti prognostika na prognózu, v každém případě je nutno předpokládat, že se do prognózy promítne světónázorová orientace, profesní orientace i psychologická charakteristika osobnosti prognostiků.

Účastníci konference zdůraznili nutnost prosazovat principy socialistického řízení — prioritu politiky, která vyjadřuje zájmy vládnoucí třídy; klíčový význam ekonomiky, která vytváří zdroje uspokojování potřeb společnosti a jednotlivců; socialistické demokracie, která je základní formou řízení společenských procesů, zabezpečující kontrolu činnosti řídících struktur pracujícími masami a všestranný rozvoj socialistického kolektivismu. Prohlubování a zkvalitňování prognostické činnosti jistě přispěje k aktivizaci intenzifikačních faktorů sociálního a hospodářského rozvoje v duchu požadavků XVI. sjezdu KSČ.

Vladimír Pernica

Seminář „Současný stav a vývoj programů pro společenské vědy“ Kosova Hora, 19.—23. 11. 1984

Důležitost programového vybavení pro plnění úkolů sociologie dnes již není přezírána, i když samotný vývoj je při plánování rozvoje oboru podceňován. Sekce metod a technik ČSSS při ČSAV pořádala ve dnech 19.—23. 11. 1984 v Kosově Hoře seminář, jehož cílem bylo ukázat současný stav programového vybavení a zároveň stimulovat jeho tvorbu. Zájem o seminář byl velký a zcela (již opakovaně) vyvrátil názory, že metodologie zpracování dat, programování, metodika statistické analýzy dat apod. jsou témata jen pro několik málo zainteresovaných odborníků. Zájem byl natolik vysoký, že část přihlášek musela být z kapacitních důvodů odmítnuta, že zasedání semináře pokračovala ve svých kulatých stolech, předváděních a neformálních diskusích hluboko do noci.

Seminář zaujímá význačné místo mezi akcemi zaměřenými k naplnění jednoho ze základních požadavků, které dnes před sociologií stojí: praktická aplikace poznatků v řízení společnosti, jednotlivých organizací, hospodářských i územních celků a aktivní a přímý vstup sociologických výsledků do řešení závažných problémů v jejich sociálních aspektech, do plánování, rozhodování a prognózování sociálních aspektů rozvoje společnosti. Urychlený vstup vědy do praxe řízení, k němuž zavazuje usnesení 8. zasedání ÚV KSČ, předpokládá využití informace o reálném stavu v analýze, rozhodování, řízení. Aby se však informace stala sociologickou informací a aby mohla být sociologicky využita, musí projít velmi složitým procesem zhodnocení, interpretace, zobecňování a konstrukce modelů, které umožňují prakticky (a to jak ad hoc, tak i v rutinním provozu) ji využívat. Je to dlouhý řetěz nutných podmínek — od rozvíjení prověřené sociologické teorie, metodologie, přes rozvoj metodiky sběru a zpracování dat, statistickou metodiku (a teorii), programování, organizaci sběru informací ke konkrétní aplikaci, analýze a vytváření závěrů. Vytváření programů, udržování a rozvíjení programových systémů je nezbytným, i když stále zanedbávaným článkem. Předpokládá vysoké profesionální i pevné organizační zázemí a dobré podmínky. (Poznamenejme tu, že tvorba programů je jiný aspekt zabezpečení oboru než zajištění provozu výpočetních středisek.)

Široká paleta úkolů i dílčích úloh se odráží v nutnosti extenzivního obsahu i rozrůzněných forem programování. To se částečně (i když zdaleka ne, bohužel, plně) projevilo i na semináři v Kosově Hoře. Ukazuje se, že tři hlavní směry uplatnění programů v sociologické praxi jsou od sebe značně izolovány, což se projevuje negativně i v samotném zabezpečení:

1. Programy pro vlastní vědeckou a výzkumnou analýzu dat v rámci sociologie, pro vytváření nových sociologických poznatků, jsou získávány pro základní výzkum především pronájmem ze zahraničí.
2. Programy pro specifické sociologické aplikace, prováděné podle potřeb jednotlivých organizací (většinou klasickou sociologickou výzkumnou technikou — výběrovým šetřením a dotazníkem), jsou vytvářeny živelně, většinou bez znalostí světových trendů v oboru programování a bez znalostí současné úrovně a nejnovějších poznatků z oboru programování, mají omezený obsah, který pokrývá jen nejzákladnější úlohy analýzy, většinou se tradičně zaměřují na analýzu, a ne na důležitou součást manipulace s daty, chybí u nich uživatelsky výhodné vybavení.
3. Programy pro rutinní sociologické aplikace při řízení malých i velkých celků, které mají zajišťovat pravidelný přísun sociologické informace zpracované a zhodnocené pro konkrétní účely, pro průběžné informování, rychlé, signální a operační zprávy i hluboké a pravidelné rozborů stavu, vznikají na jednotlivých místech izolované a v závislosti na složení, záměrech, možnostech i na profesionální úrovni realizačního týmu.

Seminář byl odrazem současného stavu, ukázal na nedostatky i rezervy, shrnul

(alespoň z části) to, co je k dispozici a zjevně indikoval potřeby plynoucí z praxe sociologie jako oboru i jejích dílčích závažných směrů. Ukázal jednoznačně na nutnost soustředěného a systematického rozvoje programového zabezpečení pro širokou vrstvu uživatelů v podnicích a institucích (k tomu zaznělo na diskusí kulatého stolu jednohlasné volání účastníků po tom, aby tato činnost, zabezpečující každodenní sociologické aplikace, byla zařazena do státního plánu základního výzkumu a byla organizována při Akademii věd).

V první části semináře shrnuli přednášející stav a obecné trendy v rozvoji počítačů i software: *šířku úloh a pohled z hlediska sociologie* (J. Řehák, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), *přehled dostupné počítačové techniky* (J. Trunda, Technicko-ekonomický ústav těžkého strojírenství, Praha), *přehled software* (D. Pokorný. Výzkumný ústav psychiatrický, Praha). Referáty o zahraničních programech, jejich obsahu, novinkách, byly založeny jednak na přímé zkušenosti (SPSSX, BMDP) a jednak na studiu manuálů (SCSS, MDS(X), SPAD). Nejširšímu zájmu se však pochopitelně těšily referáty o dostupných programech vytvořených u nás. Programy se od sebe velmi značně lišily.

Dávkový systém *SASD* (*Statistická analýza sociologických dat*; autoři: O. Kríž, R. Jiroušek, J. Řehák) je rozšiřován DT ČSVTS Pardubice a obsahuje především vhodné vybavenou manipulační část, ve svém statistickém obsahu se ve své první verzi (varianta 1.3) omezuje na třídění 1. stupně, analýzu opěrných bodů a třídění 2. stupně; pomocí transformací a manipulačních příkazů lze vcelku jednoduše provádět i třídění vyšších stupňů. Je statisticky dobře vybaven pro jednoduché základní běhy zpracování sociologických výzkumů. V současné době funguje na třech typech počítačů. Je vybaven podrobným manuálem i stručným přehledem příkazů.

Dávkový systém *PANDA* (*Program analýzy dat*; autoři: P. Dvořák, B. Řeháková a kol., Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) je vybaven manipulační i statisticky velmi dobře. Obsahuje třídění 1. stupně (včetně analýzy znaménkových dat), stručné třídění a třídění 2. stupně, *t*-test (soubory i proměnné), lineární dekompoziční analýzu pro komparační i asociační kontingenční tabulky, faktorovou analýzu, hodnocení reliability a vyhledávání asociačního modelu v mnohorozměrných kontingenčních tabulkách. Je však úzce vázán na počítač CYBER 172 a jeho operační systém a směr jeho rozšiřování je jednoznačně určen potřebami výzkumu veřejného mínění, úlohami a zvyklostmi pracoviště, v němž vzniká; zaměřuje se především (i když ne výhradně) na kategorizovaná data. Je to systém, který už prokázal svoji životaschopnost i užitečnost, který se stále vyvíjí podle potřeb uživatelů a má dobré statistické zázemí.

Dávkový program *rychlá sociologická analýza* (autor: F. Bělohlávek, Dopravní stavby Olomouc) má velmi omezené možnosti ve zpracování i v manipulacích s daty, má však celou řadu vlastností, které byly důvodem ke značnému zájmu: přenositelnost na různé počítače řady EC, nenáročné zpracování a tomu odpovídající jednoduché zadávání, rychlá příprava dat, bezprostřední využitelnost výstupu ve zprávách, minimální náklady, možnost převzetí programu jinými pracovišti. Program je ukázkou toho, že při postavení jednoduchého, ale jednoznačného cíle, jako je rychlá a statisticky nenáročná analýza, lze udržet používání programu na velmi prosté úrovni zadávání.

Největší úspěch na semináři měl konverzační systém *DAISY* (autor: J. Trunda), který se těšil mimořádné oblibě při předvádění na počítači HP 9835A. Zahrnuje tři skupiny programů: a) vytváření datových souborů a manipulaci s daty; b) zpracování dat administrativního charakteru, vyhledávání, výběr, výpisy, tabulace informací; c) statistické zpracování dat.

Ze statistických metod obsahuje: třídění 1. stupně, podrobnou analýzu kontingenční tabulky (včetně znaménkového schématu a seskupování řádků), jednoduchou a vícenásobnou regresi, analýzu rozptylu s jedním a dvěma vstupy, korelační matice (včetně parciálních koeficientů do 3. řádu), faktorovou analýzu a klasické mnohorozměrné škálování (program DISTAN). Autor prozradil i některé další plány, které zahrnují komparační i asociační faktorovou analýzu obdélníkových tabulek (metodu LINDA-A a LINDA-K). Tento systém ob stojí i v mezinárodním srovnání a jeho vysoká popularita mezi účastníky semináře je naprosto zasloužená. Bohužel je v současné době omezen na počítače HP 9835 a HP 9845 — v době nastupujících osobních počítačů však je tu systém, jehož převedení na širěji dostupnou techniku by neměl činit problém. V každém případě byl tento modelový výsledek hodnocen účastníky s obdivem — a to plným právem.

Z programů zaměřených na speciální metodiku byly předváděny programy EXDAB a LIREG (autor: J. Militký, Výzkumný ústav textilních strojů, Dvůr Králové). První umožňuje provádět grafickou i číselnou explorační analýzu uspořádané statistické řady pomocí opěrných bodů, transformace a různých typů grafického zobrazení,

druhý poskytuje metodiku lineární regrese, včetně identifikace odlehklých pozorování. P. Kovanic (Ústav teorie informace a automatizace, ČSAV Praha) demonstroval program GAD (na počítači SINCLAIR), pomocí něhož lze vhodně charakterizovat rozložení datové řady a pomocí křivky hustoty dat určit body koncentrace, a tudíž heterogenitu souboru. Ukázal též možnost využití metody pro detekci náhlé odchylky ve stacionární časové řadě. V. Forst (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ Praha) předvedl program pro analýzu kontingenční tabulky na PMD 85.

Další samostatná část semináře se týkala úloh, v nichž mají programové prostředky zajistit vhodnou manipulaci s průběžně doplňovanými soubory dat a jejich pravidelné zpracovávání pro rutinně se opakující situace analýz, rozhodování, plánování apod. V tomto bloku vystoupili V. Chlumský (Ústav ekonomiky a organizace ve stavebnictví, Praha) a J. Řehák s informací o realizaci podsystému ASR na úrovni VHJ, o architektuře jeho programového řešení, koncepci a roli v řízení. O vytváření databanky údajů z výzkumů veřejného mínění informoval P. Dvořák a o informačním systému vážné hudby v resortu kultury hovořil L. Hrdý (Ústav pro informace a řízení v kultuře při MK ČSR, Praha).

Poslední přednáška semináře, která měla samostatný význam, byla informace P. Jirků (Matematické středisko biologických ústavů ČSAV, Praha) o nově se rozvíjejícím směru — programování expertních systémů.

Dva diskusní stoly se týkaly mezinárodní konference COMPSTAT 84, která se konala v Praze v srpnu tohoto roku a různých aspektů při přípravě sociologického software.

Při hodnocení akce je nutno vzít v úvahu alespoň dvě hlediska: význam a úroveň semináře a současný stav programového vybavení, tak jak je seminář ukázal.

Význam semináře pro naši sociologii se mi zdá naprosto nesporný. Pečlivě připravený program a značné organizačorské úsilí obou garantů P. Dvořáka a J. Trundy zajistily zajímavé a informativní přednášky a praktické ukázky programu na přivezených počítačích nepostrádaly ani jistý prvek atraktivnosti. Byla to příležitost ukázat to nejlepší, co se u nás vytvořilo a co se používá. A tato příležitost nezůstala zásluhou garantů nevyužita. Navíc se při tomto semináři setkali lidé se zvýšeným zájmem o problematiku programového vybavení a o zabezpečení výzkumné činnosti, a tak zde vznikla i možnost dohodnout se o spolupráci, o vzájemné pomoci, iniciovat nové tvůrčí akce. Do jaké míry byla využita i tato šance, ukáže budoucnost a příští seminář tohoto typu.

Je ovšem třeba si nutně uvědomit, že jako vždy, i tentokrát bylo posluchačstvo velmi heterogenní svými zájmy a stupněm svých znalostí i zainteresovanosti v oboru. Mezi účastníky byli jak profesionální programátoři a statistikové, tak dobře poučení sociologové s tak vysokými znalostmi, že se v některých aspektech zcela stírá hranice mezi vyškoleným odborníkem a zainteresovaným sociologem. Byli tu i účastníci s celkem úzkým zájmem (především o univerzální programové systémy), v jehož rámci dosáhli značných znalostí, a nakonec praktičtí sociologové, kteří se tu chtěli poučit o rozvoji oboru, o možnostech výpočtů i řešení v praxi se vyskytujících úloh. Taková situace nutně vede k tomu, že nelze uspokojit všechny účastníky po celou dobu. Vyhraněné zájmy, stupeň znalosti a někdy i nerealistické očekávání mohou vést ke zklamání. Doufejme, že seminář pomohl rozšířit převažující úzký pohled na problém, který u nás už tradičně dominuje (zpracování dotazníkových dat jednorázového výběrového šetření pro vypracování závěrečné zprávy): překonat stávající jednostrannost se však zřejmě ještě nepodařilo.

Hodnocení stavu programového vybavení u nás zdaleka nedává možnost k tak vysoce kladnému závěru jako v případě semináře samotného. Příčin je mnoho. Patří sem především nekonceptnost a nesoustředěnost vývoje sociologického software univerzálního typu, absence pracovního centra organizačně zabezpečeného, které by takový široce použitelný systém vyvíjelo, i podcenění vstupu sociologie do rutinního řízení a s tím spojeného programového vybavení. Jednostrannost zaměření sociologů na tradiční jednorázové výzkumy a analýzy odvádí pozornost od této, podle mého názoru rozhodující, orientace metodologie, přípravy programů, na níž se především projeví užitečnost sociologie v praxi řízení, její aplikabilita a efektivnost.

Účastníci se shodli v názoru, že současný stav rozvoje praktické metodologie je neadekvátní potřebám vědy, výzkumu i řízení a tempu, s jakým se počítače rozšiřují ve všech institucích, i extenzi, s jakou se začínají sbírat a kumulovat informace všeho druhu (včetně údajů o sociální realitě).

Skutečný přínos semináře bude možno zhodnotit až po několika letech podle skutečných výsledků a trendů. O tom, že šlo o akci užitečnou, nemůže však být sporu již dnes. A za to dík aktivitě účastníků, oběma garantům i sekci metod a technik.

Jan Řehák

Zasedání pracovní skupiny „Zkušenosti výzkumu sociálních procesů“ 3. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí

Ve dnech 12.–16. listopadu 1984 se konalo v Praze zasedání pracovní skupiny *Zkušenosti výzkumu sociálních procesů* problémové komise *Sociální procesy v socialistické společnosti* mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí.

Zasedání se účastnili:

za BLR ss. Nikolaj Genov a Nikolaj Tilkidžiev z Ústavu pro sociologii BAV;
za NDR ss. Albrecht Kretzschmar a Horst Taubert z Akademie společenských věd UV SED;

za PLR ss. Aleksandra Jasińska-Kania a Antonina Majkowska z Ústavu filozofie a sociologie PAV;

za SSSR s. Zinajda T. Golenkova z Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR;

za ČSSR ss. Vlastislav Bauch a Iveta Radičová z Ústavu filozofie a sociologie SAV,
s. Dilbar Alijevoa z Univerzity Komenského a ss. Richard Růžicka, Václav Stupka
a Chaširi Munžafjarov z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Přítomni byli též
představitelé ÚFS ČSAV ss. František Charvát, Vladimír Dubský a Antonín Matějovský.

Jednání pracovní skupiny bylo zaměřeno především na řešení, resp. posouzení dvou úkolů, které — jako součást plánu problémové komise — mají obecný teoreticko-metodologický a instrumentální význam pro výzkumnou práci a vývoj marxisticko-leninské sociologie.

V jeho první části účastníci s uspokojením posoudili stav přípravy vydání prvního dílu monografie *Dějiny sociologie v socialistických zemích. (Historický nástin.)*. Publikace je připravována v SSSR a podle plánu bude vydána v roce 1985.

Hlavním předmětem jednání byla problematika *slovníku sociologických termínů*, jenž je připravován na základě rozhodnutí viceprezidentů akademií věd socialistických zemí. Byla posouzena další část hesel (do písmene K), přičemž podklad pro jednání připravila sovětská strana v podobě první varianty textu.

V diskusi, které se aktivně účastnili představitelé všech zemí, byly rozebrány především ty stránky obsahu a struktury materiálu, na nichž je závislý skutečný přínos slovníku pro další rozvoj marxisticko-leninské sociologie a pro rozšíření jejího mezinárodního vlivu. Pozornost proto nebyla věnována jen volbě způsobů a zhodnocení výsledků výběru termínů, jejich vymezení, rozsahu a skladbě. Jednání zdůraznilo i otázku celkového světónázorového, ideologického vyznění slovníku — s vědomím, že charakter materiálu tohoto typu neplyne jen z kvalitního zpracování jednotlivých hesel, nýbrž je určen též svými konceptuálními východisky (tzn. teoretickou, metodologickou či metodickou zřetelností, systematizací a vyvážeností atd.). Stranou nebyly ponechány ani další otázky, které spolurozhodují o reálném významu slovníku pro propagaci marxisticko-leninské sociologie a pro socialistickou mezinárodní vědní integraci a kooperaci. K nim na prvním místě patří příprava ekvivalentů termínů v dalších jazycích.

Vzhledem k aktuálnosti úkolu se dále zúčastněné strany dohodly na opatřeních nebo námětech pro vyšší orgány, které umožní zintenzívnit práce na přípravě slovníku a současně splnit nároky, jež na toto kompendium objektivně jsou a i později budou kladeny. Především další rozvinutí kolektivní mezinárodní spolupráce by mělo přispět k tomu, aby jeho první verze (maketa) mohla být dokončena v závěru roku 1985.

Pracovní skupina věnovala pozornost také výhledu činnosti pro období příští pětiletky. Plnění pracovních cílů roku 1985 uzavře a zhodnotí na svém příštím zasedání, které se bude konat na podzim téhož roku v Sofii.

Richard Růžicka

Komunita v minulosti, přítomnosti a budoucnosti

Takto nazvaný seminář sekce sociologie města Československé sociologické společnosti při ČSAV, který se konal 10.–12. 12. 1984 v Alšovicích, byl inspirován vzrůstajícím zájmem odborné veřejnosti v Československu i v jiných zemích o vymezení možností a stimulaci nových kvalit sociálního života v současné struktuře osídlení, občanské vybavenosti a pracovních příležitostí.

Jednání vedl předseda sekce Jiří Musil z fakulty architektury ČVUT, Praha.

Přednesené příspěvky a diskusní vystoupení lze shrnout do dvou okruhů:

- I. úvahy o sociologicko-urbanistickém obsahu a relevanci pojmu komunita při zkoumání sociálně prostorového rozvoje a faktických proměnách komunity v historické perspektivě, reflektující dosavadní literaturu vztahující se k danému problému;
- II. shrnutí poznatků empirických výzkumů a další dokumentace vybraných aspektů současné územně správní organizace ČSSR a jejích sociálních souvislostí.

ad I.

Jiří Musil v úvodním příspěvku poukázal na základní *problémové oblasti sociální reality přitahující pozornost k pojmu komunita*, které se navzájem prostupují:

- práce a bydlení v územním kontextu;
- lidské a materiální zdroje fungování lokality;
- ekologie a význam lokality, včetně její sebereflexe;
- správní reorganizace společnosti (u nás integrace obcí).

Z teoreticko-empirické *produkce v socialistických zemích* uvedl zkoumání vazeb sociálně třídních a územních znaků (S. Grundmann) a sociální ekologii města (A. Kahlová) v NDR, školu sociálního plánování (O. Škaratan a M. Mezevič), sociální ekologii (O. Janickij) a urbanistické snahy harmonizovat ekonomický a sociální rozvoj zejména nových měst v SSSR, pozornost samosprávě bydlících a organizaci bytových družstev v PLR (srv. například práce J. Turowského) a sociální plánování v ČSSR. Pokud jde o *kapitalistické země*, vysvětlil rozpad poválečné reformní politiky (welfare state) v Anglii jako důsledek přílišné centralizace a byrokratizace sociálních služeb: v současnosti se prosazuje snaha o obnovení malých komunit s vlastními pravomocemi a organizací. Preferovaným tématem výzkumu je v této souvislosti též tzv. „neformální ekonomie“ — výměna práce a produktu práce v lokalitě. V kapitalistických zemích je všeobecně kritizována „komunita bydlení“ (s vyčleněním pracovních příležitostí). Podobně jako v socialistických zemích se badatelé příklonněji k zařazení práce do územního kontextu nejen v ekonomickém, ale i v sociálním smyslu.

J. Musil rozlišil *dvoji pojetí* komunity v evropských jazycích přibližně v posledních 700 letech: 1. původně jako reálného sociálního seskupení (sociálně ekonomicky nebo administrativně vymezeného); 2. od šestnáctého století též jako sociálních vztahů (společného vlastnictví, zájmů, identity, sociální interakce) — komunita je chápána jako bezprostřednější než „velká společnost“. Podobnou dichotomií přístupu k organizaci společnosti se vyznačují i experimenty utopických socialistů s „alternativními způsoby života“, koncepce Gemeinschaft — Gesellschaft F. Tönniese, organické a mechanické solidarity E. Durkheima, statusu a kontraktu H. Maina aj.

J. Musil upozornil na možnost chápat komunitní politiku jako odlišnou od státní, národní i formální lokální politiky a charakterizovanou přímým společným zájmem obyvatel územního společenství nebo materializací různých forem společenské organizace.

Jan Keller z filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Brno, v příspěvku *Komunita — proměny nebo zánik?* doplnil historický pohled o reflexi německé historicko-právní školy, podle níž v agrární společnosti existovaly malé sociálně homogenní a soběstačné územní jednotky.

Jeho vlastní výklad vývoje komunity se opíral o kategorie domácnost, rodina a instituce: zatímco v tradiční (neindustrializované) společnosti byly potřeby bydlení, obživy, obrany, kultury, reprodukce společenského života aj. uspokojovány z vlastních zdrojů geograficky a původně i politicky vymezeného společenství domácností se silnými rodinnými vazbami a formální instituce měly pouze mocenské funkce, v průmyslových společnostech instituce přejímají značnou část sociálních funkcí, které však mohou plnit nedokonale (nedostatek bytů, problémy dopravy, služeb, zdravotnictví aj.), a komunitní vazby mezi domácnostmi a rodinnými příslušníky se oslabují. Vytrácejí se také další znaky původní komunity, jako je geografická determinace a schopnost produkce.

V současnosti je účelné pojímat a institucionálně respektovat komunitu jako společenství založené na sociálních vztazích schopných doplňovat účinnost celospolečenských mechanismů a vstřícně je ovlivňovat.

Dušan Franců z Ústavu stavebnictva a architektury SAV, Bratislava, přednesl zkrácenou verzi příspěvku Jána Pašiaka (tamtéž) *K problematice územních společenstev lidí*, konstatující oslabování sociálně územní orientace obyvatelstva ve prospěch jeho sociálně profesní orientace a současné předimenzování neosobních vztahů, týkající se dnes města i venkova. J. Pašiak rozeznává sociálně ekonomickou, administrativní a urbanistickou diferenciaci a integraci prostoru, probíhající uvnitř

sídla i mezi typy sídel, jejichž základem je – v souladu s přístupem klasiků marxismu-leninismu – sociálně třídní diferenciací společnosti. Územní společenství jako určitý způsob trvalého společného užívání území, vyjádřený sídelními podmínkami, společenskými vztahy a společným bydlíštěm, považuje v této souvislosti za základ sociální reprodukce obyvatelstva. Formu lokálního společenství zahrnující intenzivní osobní i neosobní sociální vazby nazývá rezidenčním společenstvím. Sociální vztahy v lokalitě se podle něj rozvíjejí na základě tzv. sousedství, majícího historický základ v občině, venkovských pospolitostech a utvářejícího se v průběhu vývoje i ve městech. V současnosti je sousedství v uvedeném smyslu značně oslabeno: v důsledku industrializačních a urbanizačních procesů přestalo být nutností a stává se volbou. V kontextu socialistického způsobu života poroste jeho sociálně integrující význam, proto vyžaduje sociologický výzkum.

J. Pašiak se zmiňuje též o rozšiřování funkcí původně univerzálního obydlí do obytného prostoru i mimo něj v průběhu vývoje: za žádoucí považuje polyfunkčnost obytného prostoru.

Jarmila Premusová z Výzkumného ústavu ekonomiky paliv a energetiky, Ostrava, ve svém příspěvku *Antropologická funkce komunity, sociologický výzkum jako výzkum energetických ztrát* zdůraznila nutnost integrace tří ohnisek fungování komunity: práce (v důsledku dělby práce prostorově diferencované), sídla (jako územního společenství, bydlíště, místa občanské aktivity, obslužné sféry aj.) a rodiny (jako soukromé sféry života člověka). Tato ohniska v současnosti působí komplementárně, s nesrovnalostmi v řešení vazební infrastruktury. Dnešní rodinu (nebo jednotlivce) pojala jako sebeorganizující jednotku, vyrovnávající se se sférou práce a obsluhy se ztrátami energie. V souvislosti s tím připomněla autorka úvahy K. Marxe v *Grundrissech* o původním zprostředkování vlastnictví kmenem či obcí, pospolitostí jako předpokladem, integrovanou, univerzální doménou, umožňující projekci vlastníka: odcizení práci spojené s dělbou práce je jednou ze součástí rozpadu vlastnictví tohoto typu a existuje vedle odcizení obci, teritoriu, rodině. Autorka objasnila existenciální význam znovuoživení integrity uvedených tří ohnisek, která musí být rehabilitována ve sféře funkční i hodnotové. Vzhledem k současné dezintegraci v prostoru navrhla – vedle zdokonalení komunikací (zahrnujícího i případné ztotožnění práce a bydlíště) – metodologické zamyšlení nad pozitivním sociálním významem cest a dalších způsobů komunikace.

Alena Miltová z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha, v teoretické úvaze *Lokální společenství a sociální kontrola* srovnala možnosti sociální kontroly jako důležité zábrany deviantního chování v tradičním lokálním společenství a v současném velkoměstě:

1. Zatímco v tradičním společenství byl proces internacionalizace sociálních norem vzhledem k jejich přehlednosti poměrně bezrozporný, ve velkoměstě, kde jsou životní aktivity mnohem diferencovanější a nikdo nezná v úplnosti ani právní normativní řád, ani mravní a obyčejové normativní struktury specifické pro jednotlivé sociální vrstvy, substruktury a skupiny, je socializační proces jako prostředek sociální kontroly relativně nedostatečný.
2. Vztah mezi normou a situací ve velkoměstě je nejasný, protože úhrn situací, který je normativně vymezen, je na rozdíl od tradiční společnosti nesmírně početný.
3. Zatímco tradiční lokální společenství je založeno na fakticitě nebo alespoň možnosti vzájemné známosti členů a neformálních interpersonálních vztahů, anonymní prostředí velkoměsta jednak oslabuje možnost sociální kontroly, jednak vytváří atmosféru morálního alibismu. Normativní systém je tu sankcionován většinou, ne-li výhradně, formálně institucionálními strukturami a neformální kontrola pokrývá jen omezený okruh a jen vybrané aktivity osob, které jsou v neformálních vztazích (sféru osobního života, aktivit vykonávaných společně...).

Autorka konstatovala určitý paradox požadavku dnešního člověka na respektování maxima soukromí a jisté míry anonymity a současně na sociální kontrolu, zajišťující do značné míry jeho bezpečnost, bezpečnost jeho rodiny a majetku.

ad II.

Josef Musil z Výzkumného ústavu výstavby a architektury, Brno, v příspěvku *Struktura, kapacita a organizace občanského vybavení v malých obytných souborech* rozlišil dvě funkce občanského vybavení: 1. sídlo tvornou; 2. činnostní, které společně vytvářejí sociálně politickou a kulturní funkci, přičemž občanská vybavenost a územní společenství se vzájemně ovlivňují. K optimalizaci tohoto vztahu je třeba sledit

územní, odvětvové a sociální plánování s důrazem na respektování lokálních potřeb (například stanovením regulovatelných minim občanského vybavení):

- vypracovat konstrukční a stavebně typologické předpoklady prostorové variability obslužní sítě;
- podrobněji — na základě územního plánu — rozpracovat její urbanistické ukazatele;
- zvýšit její využívání (úplnějším a variabilnějším vybavením, přizpůsobením provozu směrnosti apod. — například školy a kina se mohou stát sociálními, politickými a kulturními středisky lokalit).

J. Musil poukázal na výhodnost integrovaného systému občanského vybavení (různá zařízení jsou umístěna v přízemí obytných domů — tento způsob šetří 30–50 % pozemků jinak nutných pro výstavbu občanské vybavenosti, který se dnes uplatňuje vedle dalších systémů: koncentrace (zvětšování středisek obslužné sítě) a centralizace (zmnožení zařízení prostorově a funkčně uzavřených).

Ferdinand Koudelka z Družstevního podniku stavebního (DRUPOS), Brno, v krátkém náčrtu *historie a poslání bytového družstevnictví* poukázal na stále zvyšování družstevní výstavby (která již v šedesátých letech tvořila 30–50 % bytové výstavby v ČSSR. Od r. 1967 50 % družstevní výstavby představuje stabilizační výstavba, která postupně nahradila podnikovou.

Z hlediska funkce pospolitosti tvoří družstva trvalá sekupení obyvatelstva realizující různé formy společenského života a podporující společný zájem členů — uspokojivé bydlení. Uplatňuje se v nich společná motivace, komunikace, sociální kontrola, sousedské vztahy. Výzkumy v ČSR nasvědčují, že, v porovnání se státní výstavbou, uvnitř družstev vznikají častěji menší — i neformální — sociální skupiny, potřeba financí na údržbu je o třetinu nižší, projevuje se vyšší stabilita a adaptace obyvatel, zalidněnost bytu je přiměřenější, kvalita sousedských i rodinných vztahů a zapojení do politické činnosti vyšší.

Perspektivně se počítá se zvyšováním podílu družstev na rozvoji občanské vybavenosti. Je k tomu třeba změnit jejich ekonomickou situaci, organizaci, funkce a pravomoci. Již dnes se některá družstva svou projektovou a stavební kapacitou podílejí na budování inženýrských sítí, financovaných národními výbory, a investičně spolupracují s podniky — zadavateli. Vybavení pro děti, společné akce družstevníků apod. jsou zatím závislé na vedlejší hospodářské činnosti družstev, bydlení finančně kryjí pouze služby týkající se bydlení.

Dalším naléhavým úkolem je právně podložit povinnosti bydlicích ve stabilizační výstavbě, aby se byty nestaly předmětem spekulací, a také omezit vysokou nevyužitost družstevních bytů po dokončení.

Květa Jechová z Útvaru hlavního architekta, Praha, v souladu se zadáním semináře informovala o dosud nepublikovaných výsledcích *Výzkumu kulturně estetického a sociálně psychologického klimatu některých typů pražského urbanistického prostředí*, realizovaného Útvarem hlavního architekta města Prahy na požadavek Světové zdravotnické federace v letech 1974–1977. Výzkum 11 urbanisticky homogenních území (po 1 ha; 1200 respondentů), vybraných tak, aby byla reprezentativní pro popis organismu města, ukázal vázanost některých sociálních charakteristik a postojů na typ prostředí:

Zanedbané lokality vykazují oproti udržovaným nepříznivé demografické a sociálně ekonomické složení, kulturní vzorce chování, sociálně profesní ambice a postoje k veřejnému životu i trávení volného času obyvatelstva. V sociálním klimatu pražských lokalit existuje potřeba sousedství, nesmí však jít o narušování intimity (například společným příslušenstvím bytů). Subjektivní dojmy obyvatelstva jsou téměř zcela určeny reálnou situací. Ukazuje se potřeba orientovat se v prostoru, „mít k němu vztah“. Tendence k migraci jsou prostředím ovlivněny velmi málo, spíše působí zvyk u starší a vysoká náročnost u mladší populace.

K. Jechová upozornila na růst významu bydliště s prodlužováním volného času a růstem počtu obyvatelstva „třetího věku“ i nároků dětí předškolního a školního věku. V Praze se v současnosti projevuje nepříznivá centralizace obchodů a služeb a narušení veřejného sektoru dopravou. Je podstatná potřeba společných prostorů v domech (kluboven, heren pro děti apod.) a také středisek komunity (například škol).

Zdeňka Kaňáková z Výzkumného ústavu hutního železa, Dobruška, pobočka Ostrava, přednesla příspěvek na téma *úloha hutního podniku při plánování sociálního rozvoje měst — příklad Trince*. Úkol zadal krajský národní výbor v Ostravě Trineckým železárnám, VÚHŽ zajišťoval organizačně metodickou stránku šetření (proběhlo v r. 1984). Záměrem bylo sladění programu rozvoje podniku s rozvojem komu-

nity do r. 2000 s rozpracováním plánových ukazatelů pro osmou a devátou pětiletku. Sociálně ekonomickou analýzou hlavních oblastí fungování lokality, doplněnou sociologickým šetřením (747 dotazovaných) podle sídelní typologie, byl zkoumán vliv hutního podniku s dominantním postavením (poskytujícího převahu pracovních příležitostí v lokalitě) na město.

Výzkum pomohl formulovat následující obecné závěry:

- je třeba rozšířit možnosti spolupráce národních výborů a podniků v lokalitě, směřující ke sjednocení sociálních podmínek pracujících různých podniků, a omezit tak jednotrané ovlivňování lokality dominantním podnikem;
- infrastruktura lokality musí být racionalizována podle směrnosti podniků.

J. Premusová, která na výzkumu rovněž spolupracovala, vyslovila požadavek typologie zdrojů území a podniků v území: tzv. absorpční schopnosti území, tj. vybavení územně vázanými zdroji (osídlením, dopravou aj.). Sociální funkce podniku musí často zahrnovat i regeneraci územně vázaných zdrojů, protože národní výbory nejsou kapacitně vybaveny pro realizaci finančních zdrojů.

Karel Schwarz z Ústavu pro výzkum kultury, Praha, se v příspěvku *Funkce kultury při formování sídelní komunity* zaměřil na sociálně psychologickou stránku problematiky.

V teoretické části příspěvku vyslovil předpoklad, že atmosféru komunity tvoří pocit sounáležitosti, vědomí sociální role, pocit závislosti a bezpečí v náročných životních situacích jejího obyvatelstva, přičemž předmětem zkoumání má být frekvence a kvalita vztahů. Rozlišil městskou a venkovskou komunitu, které byly z uvedeného hlediska až do minulého století relativně uzavřenými celky. Zdůraznil, že tzv. městský a venkovský způsob života existuje i v současnosti, i když není distribuován podle velikosti sídla a stírá se vnitřními rozdíly. V souvislosti s diskusí připustil existenci dílčích komunit, kde se člověk realizuje parciálně.

Kulturní vzorec příznačně pro komunitu se dnes šíří a unifikují mimo hranice lokalit — někdy i celosvětově (mezinárodní produkce a účast na amatérských hudebních festivalech a podobně).

K. Schwarz seznámil přítomné s některými závěry z výzkumů prováděných Ústavem pro výzkum kultury v posledních letech:

- Snížení tvořivých projevů obyvatelstva a pokles kulturní aktivity společenských organizací jsou částečně spojeny se změnami v podílu veřejnosti na správě obcí počátkem osmdesátých let (viz integrace obcí) a s nedostatkem osobností s přirozenou autoritou na nižších úrovních organizace kulturního života.
- Růst spotřeby a času věnovaného činnostem směřujícím ke zvyšování životní úrovně lze pozitivně chápat jako faktor formování nových komunitních vztahů. Proti konzumnosti stále zřetelněji vystupuje hodnota „užitek z činnosti“.
- Lidé tvořivě zaměřeni jsou potenciálně tvořiví ve všech oblastech života.
- Hlavními diferenciacními činiteli zájmových struktur jsou ekonomická aktivita, vzdělání, věk, rodinný stav, méně pohlaví a počet členů domácnosti (nezaopatřených dětí); ne však (oproti předpokladu) velikost bydliště ani počet obyvatel sídla.

* * *

Z uvedených příspěvků a dalších zajímavých podnětů z diskuse vzešly tyto závěry:

1. K oživení a modifikaci některých charakteristik tradiční komunity dochází v důsledku
 - vyčerpání energetických a jiných přírodních zdrojů,
 - zhoršujícího se prostředí,
 - nedostatků některých složek vertikální organizace společnosti, aktivizujících sociální zdroje fungování společnosti.
2. V důsledku pokračující dělby práce a specializace, přinášející trvalé oddělení pracoviště a bydliště, a funkční nezbytnosti nadlokálních struktur nelze klasickou komunitu zcela obnovit, je však třeba průběžně integrovat působení vertikálních a horizontálních společenských struktur.
3. S tím souvisí nutnost podpořit identifikaci místních společenství náležitou administrativní reprezentací a uplatnit sociální plánování v zájmu jejich funkční integrace.

Z příspěvků přednesených na semináři a ze záznamu z diskuse bude sestaven sborník.

Jana Komárková

СТАТЬИ

<i>Когоут Я.</i> : Социологические исследования и управление трудовыми коллективами в СССР	349
<i>Бергер Г. - Приллер Е.</i> : Система социальных индикаторов социалистического образа жизни — цели, принципы и опыт из ее создания и применения	362
<i>Витечкова Я.</i> : Изменения в способе использования времени населения ЧССР в 1961—1980 гг.	372
<i>Хадерка И.</i> : К некоторым социологическим аспектам бракоразводности в Советском Союзе	392

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Ильнер М. - Лингарт И. - Тучек М. - Водакова А.</i> : Методическое понимание исследования «Классовая и социальная структура населения ЧССР в 1984 г.» и опыт этапа сбора данных	403
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Дворжак И.</i> : П. Бурianneк, Системная социология? Предпосылки, проблемы, перспективы (на чешском яз.)	419
<i>Гленичка А.</i> : Т. И. Заславская - И. Б. Мучник и колл., Социально-демографическое развитие села; Региональный анализ	421
<i>Лесны И.</i> : 26-ой выпуск «Демография»	423

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Дуффкова Я.</i> : Замечания по анализу значения и тематической ориентации дипломных работ студентов на кафедре марксистско-ленинской социологии философского факультета Карлова университета	425
<i>Томек И.</i> : Международный симпозиум «Социология и мир»	429
<i>Перница В.</i> : Общегосударственная конференция «Автоматизированные системы управления и прогнозирования социальных процессов — АСУ/ПРОГ-84»	432
<i>Ржегак Я.</i> : Семинар «Современное состояние и развитие программ для общественных наук»	436
<i>Ружичка Р.</i> : Заседание рабочей группы «Опыт исследования социальных процессов» 3-ей проблемной комиссии многостороннего сотрудничества академий наук социалистических стран	439
<i>Комаркова Я.</i> : Общность в прошлом, настоящем и будущем	439

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1, — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávký přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávký do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávký ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1985. Číslo vyšlo v červenci 1985. Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 21; 1985 (6 issues) DM 105,—

Table des Matières No. 4/1985

ARTICLES

<i>Kohout J.</i> : Recherches sociologiques et la gestion des collectifs de travail dans l'U.R.S.S.	349
<i>Berger H. - Priller E.</i> : Système des indicateurs sociaux du mode de vie socialiste — buts, principes et expériences acquises à son élaboration et application	362
<i>Vítečková J.</i> : Changements dans le mode de l'emploi du temps de la population tchécoslovaque en 1961—1980	372
<i>Haderka J.</i> : Au sujet de quelques aspects sociologiques de la divortialité dans l'Union Soviétique	392

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Illner M. - Linhart J. - Tuček M. - Vodáková A.</i> : Conception méthodologique de la recherche «Structure de classe et structure sociale de la population tchécoslovaque en 1984»; expérience de l'étape du rassemblement des données	403
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Droňák J.</i> : J. Buriánek, Systémová sociologie? Předpoklady, problémy, perspektivy (Sociologie de système? Conditions, problèmes, perspectives)	419
<i>Slepička A.</i> : T. I. Zaslavskaja - I. B. Mučnik et al., Социально-демографическое развитие села; Региональный анализ (Le développement social-démographique du village; Une analyse régionale)	421
<i>Lesný I.</i> : 26ème anné de la revue «Demografie»	423

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Duffková J.</i> : Remarques sur l'analyse de la portée et de l'orientation thématique des thèses présentées par les étudiants à la chaire de la sociologie marxiste-léniniste de la Faculté des Lettres de l'Université Charles	425
<i>Tomek I.</i> : Symposium international «Soziologie und Frieden» (Sociologie et la paix)	429
<i>Pernica V.</i> : Conférence nationale «Systèmes automatiques de la gestion et du pronostic des processus sociaux — ASR/PROG '84»	432
<i>Rehák J.</i> : Le séminaire «L'état actuel et le développement des programmes pour les sciences sociales»	436
<i>Růžička R.</i> : Session du groupe de travail «Expériences de la recherche des processus sociaux» de la 3ème commission de problème de la coopération multilatérale des Académies des sciences des pays socialistes.	439
<i>Komárková J.</i> : La communauté dans le passé, le présent et l'avenir	439

Contents No. 4/1985

ARTICLES

<i>Kohout J.</i> : Sociological Research and Working-collectives Control in the USSR	349
<i>Berger M. - Priller E.</i> : System of Social Indicators of the Socialist Way of Life — Goals, Principles and Experience Gained in Its Elaboration and Application	362
<i>Vítečková J.</i> : Changes in the Ways of Time Use in the Population of Czechoslovakia in 1961—1980	372
<i>Haderka J.</i> : On Some Sociological Aspects of the Divorce Rate in the Soviet Union	392

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Illner M. - Linhart J. - Tuček M. - Vodáková A.</i> : Methodological Approach Used in the Research Project «Class and Social Structure of Czechoslovak Population in the Year 1984» and Experience with Data Collection	403
--	-----

REVIEWS

<i>Dvořák J.</i> : J. Buriánek, Systémová sociologie? Předpoklady, problémy, perspektivy (System Sociology? Preconditions, Problems, Perspectives)	419
--	-----

<i>Slepička A.:</i> T. I. Zaslavskaja - I. B. Mučnik et al., Социально-демографическое развитие села; Региональный анализ (Sociodemographic Development of the Village; Regional Analysis)	421
<i>Lesný I.:</i> 26th Volume of the Journal «Demografie»	423

NEWS AND INFORMATION

<i>Duffková J.:</i> Comments on the Analysis of the Significance and Thematic Orientation of Theses Presented by Students of the Department of Marxist-Leninist Sociology, Philosophical Faculty, Charles University	425
<i>Tomek I.:</i> International Symposium «Soziologie und Frieden» (Sociology and Peace)	429
<i>Pernica V.:</i> National Conference «Automated Systems of Controlling and Forecasting Social Processes — ASŘ/PROG '84»	432
<i>Řehák J.:</i> The Seminar «Present State and Development of Programmes for Social Sciences»	436
<i>Růžicka R.:</i> Session of the Working Group «Experience Derived from Social-processes Research» of the 3rd Problem Commission of Multilateral Cooperation of the Academies of Sciences of Socialist Countries	439
<i>Komárková J.:</i> Community in the Past, Present and Future	439

Inhalt Nr. 4/1985

ABHANDLUNGEN

<i>Kohout J.:</i> Soziologische Erforschungen und Leitung der Arbeitsgemeinschaften in der UdSSR	349
<i>Berger H. - Priller E.:</i> System der sozialen Anzeiger der sozialistischen Lebensweise — Ziele, Grundprinzipien, Erfahrungen mit seiner Bildung und Anwendung	362
<i>Vítečková J.:</i> Änderungen in den Zeitausnutzungsweisen der Bevölkerung der Tschechoslowakei in den Jahren 1961—1980	372
<i>Haderka J.:</i> Zu einigen soziologischen Aspekten der Ehescheidungsrate in der Sowjetunion	392

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Illner M. - Linhart J. - Tuček M. - Vodáková A.:</i> Methodologische Konzeption des Forschungsprojekts «Klassen- und Sozialstruktur der CSSR Bevölkerung im Jahre 1984» und einige Erfahrungen aus der Datengewinnung	403
--	-----

REZENSIONEN

<i>Dvořák J.:</i> J. Buriánek, Systémová sociologie? Předpoklady, problémy, perspektivy (Systemsoziologie? Voraussetzungen, Probleme, Perspektiven)	419
<i>Slepička A.:</i> T. I. Zaslavskaja - I. B. Mučnik et al., Социально-демографическое развитие села; Региональный анализ (Sozialdemographische Entwicklung des Dorfes; Territorialanalyse)	421
<i>Lesný I.:</i> 26. Jahrgang der Zeitschrift «Demografie»	423

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Duffková J.:</i> Bemerkungen zur Analyse der Bedeutung und der thematischen Orientierung der Diplomarbeiten der Studenten vom Lehrstuhl für marxistisch-leninistische Soziologie der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität	425
<i>Tomek I.:</i> Internationales Symposium «Soziologie und Frieden»	429
<i>Pernica V.:</i> Gesamtstaatliche Konferenz «Automatisierte Lenkungssysteme und Prognosen der sozialen Prozesse — ASŘ/PROG '84»	432
<i>Řehák J.:</i> Das Seminar «Gegenwärtiger Stand und Entwicklung der Programme für Sozialwissenschaften»	436
<i>Růžicka R.:</i> Sitzung der Arbeitsgruppe «Erfahrungen aus der Erforschung sozialer Prozesse» der 3. Problemkommission für vielseitige Zusammenarbeit der Akademien der Wissenschaften der sozialistischen Länder	439
<i>Komárková J.:</i> Gemeinschaft in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft	439